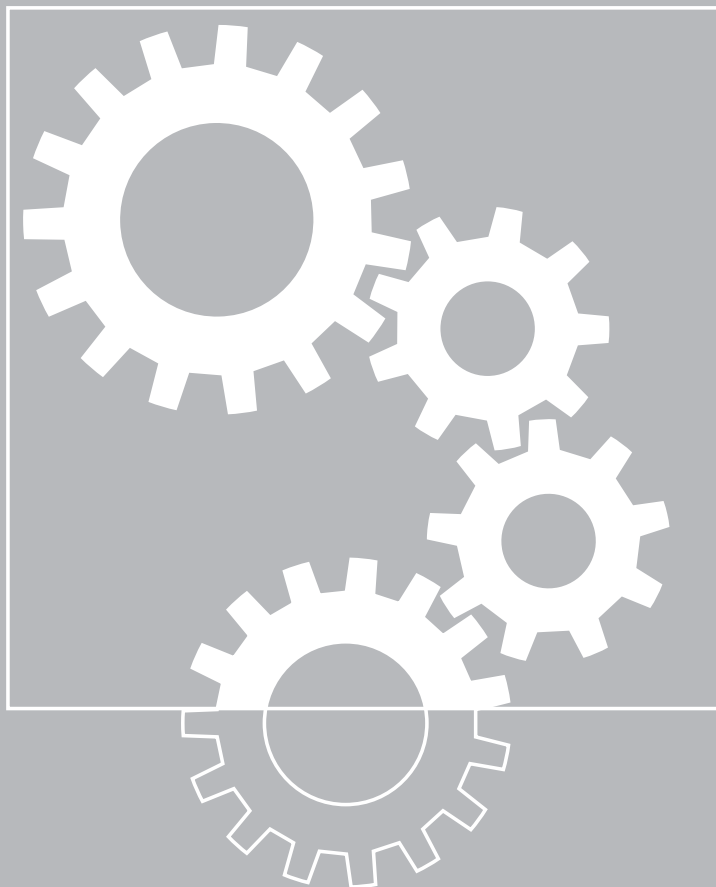

NR 3 / 13 / 2014
ISSN 2081-8130

praktyka
teoretyczna

HISTORICAL SOCIOLOGIES OF THE MODERN

Burski / Chwiejda / Kaźmierska / Lukić / Marzec /
Maslov / Śmiechowski / Tavlin / Woźniak / Zysiak

praktyka }
ἔργον }
ἔργον }

**ARCHAEOLOGIES
OF CONTEMPORANEITY.
HISTORICAL SOCIOLOGIES
OF THE MODERN**

Praktyka Teoretyczna /Theoretical Practice

ISSN: 2081-8130

No 3(13)/2014 – Archaeologies of contemporaneity. Historical sociologies of the modern

Publication of this issue of Theoretical Practice is a part of the research project Four discourses of modernity – modernism of periphery on the example of Lodz.

The project is realized at University of Lodz, Poland, financed by the Polish National Science Centre, research grant Opus 2 contracted as UMO-2011/03/B/HS6/01874.

Issue editors: Jacek Burski, Wiktor Marzec, Agata Zysiak

Issue technical editor: Wiktor Marzec

Editorial board: Joanna Bednarek, Mateusz Janik, Piotr Juskowiak, Mateusz Karolak, Agnieszka Kowalczyk, Wiktor Marzec, Kamil Piskala, Michał Pospiszyl, Krystian Szadkowski (redaktor naczelny), Maciej Szlinder, Anna Wojczyńska, Rafał Zawisza.

Cooperation: Joanna Aleksiejuk, Luis Martínez Andrade, Jędrzej Brzeziński, Katarzyna Czczot, Ela Dajksler, Piotr Drygas, Natalia Juchniewicz, Paweł Kaczmarek, Tomasz Kitliński, Marta Koronkiewicz, Piotr Kowzan, Piotr Kozak, Jakub Krzeski, Wojciech Kuśmierk, Piotr Laskowski, Tomasz Leśniak, Maciej Mikulewicz, Jason Francis McGimsey, Łukasz Moll, Anna Piekarska, Mikołaj Ratajczak, Michał Rauszer, Eliaz Robakiewicz, Piotr Sadzik, Agata Skórczyńska, Jan Smoleński, Paweł Szelegieniec, Oskar Szwabowski, Bartosz Ślosarski, Agata Zysiak.

Advisory Board: Zygmunt Bauman (University of Leeds), Rosi Braidotti (Uniwersytet w Utrechcie), Neil Brenner (Harvard Graduate School of Design), Michael Hardt (Duke University), Peter Hudis (Oakton Community College), Leszek Koczanowicz (Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej), Michael Löwy (École des hautes études en sciences sociales), Wioletta Małgorzata Kowalska (Uniwersytet w Białymstoku), Matteo Pasquinelli (Queen Mary University of London), Ewa Rewers (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza), Gigi Roggero (Universita di Bologna), Saskia Sassen (Columbia University), Jan Sowa (Uniwersytet Jagielloński), Tomasz Szkudlarek (Uniwersytet Gdański), Jacek Tittenbrun (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza), Alberto Toscano (Goldsmiths University of London), Kathi Weeks (Duke University), Anna Zeidler-Janiszewska (Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej).

Proofreading (Polish): Anna Wojczyńska, Joanna Bednarek

Proofreading (English): James Hartzell, Adrian Jenkinson

Layout: Maciej Mikulewicz

Cover design: Marek Igrkowski

Primary version of the journal is the online publication on www.praktykateoretyczna.pl

Publisher:

Międzywydziałowa „Pracownia Pytań Granicznych” UAM

Collegium Maius

ul. Fredry 10

60-701 Poznań

Tel. (061) 8294504

E-mail: ppguam@amu.edu.pl

Address for correspondence:

„Praktyka Teoretyczna”

Międzywydziałowa „Pracownia Pytań Granicznych” UAM

Collegium Maius ul. Fredry 10, 60-701 Poznań

E-mail: praktyka.teoretyczna@gmail.com

Poznań 2014

Table of Contents:

INTRODUCTION

- Jacek Burski,
Wiktor Marzec,
Agata Zysiak** For discursively oriented historical sociology
of the modern | 9

WE "OTHER VICTORIANS" YET ANOTHER TIME

- Zachary Tavlin** Market Value and Victorian Hybrids: Dickens and Marx
Against Latour | 23

NEW FORMS OF LIFE – POLICING THE CITY

- Agata Zysiak** The desire for fullness. The fantasmatic logic of modernization
discourses in the turn of the 19th century in Łódź | 41
- Kamil Śmiechowski** Searching for a better city: an urban discourse during
the Revolution of 1905 in the Kingdom of Poland | 71

MASTER THE MASSES

- Wiktor Marzec** Modernizacja mas. Moment polityczny i dyskurs endecji
w okresie rewolucji 1905–1907 / Modernization of the masses.
Political moment and National-Democratic political discourse
in the 1905–1907 Revolution | 99

PHILEMON AND BAUCIS REVISTED

- Kaja Kaźmierska** Paradoksy ideologicznego uprzywilejowania – studium
przypadku / Paradoxes of ideological privilege – a case
study | 135
- Wojciech Woźniak** From underclass to *Homo sovieticus*: Human constraints
towards modernization | 171

CONSTANT TRANSITION

- Atila Lukić Gordan Maslov** "Did somebody say 'transition'?" A critical Intervention
into the use of a notion | 203

VARIA

- Ewelina Chwiejda** Putting the boundary at the centre – a place
where contemporary art meets politics | 227
- Jonathan Flatley** Nowoczesność i utrata / Modernity and loss | 245

introduction

JACEK BURSKI, WIKTOR MARZEC, AGATA ZYSIAK

Toward a discursively oriented historical sociology of the modern

There is no single narrative, let alone explanation, of modernity. Being and becoming modern is contested and renegotiated over time and there is no widely accepted understanding of what it means to be modern (Flatley 2008). What we have instead is a constant multi-dimensional potential carried by modernity – perpetuated by the never fully actualized promise of freedom as its “groundless ground” (Heller 1999). Thus modernity remains on an “endless trial” (Kołakowski 1997) in which the actors involved face different possibilities and choose diverse ways of reaching the goal, simultaneously using the concept of modernity as a narrative, prospective framework (Jameson 2002). The practical dilemmas and intellectual debates concerning modernity have been so pluralized and abundant so far that one may ask if there is any point in revisiting the topic again. However, while working out our situated knowledge frames and playing out our own struggles with modernity, we found it highly relevant to again raise some of the core questions of the debates.

The capitalist West and its experience of rapid development, inaugurated by the Industrial Revolution, became a classic paradigm of modernization and the dominant path to follow for many societies in the forthcoming decades. The second half of 19th century and (at least) first

half of the 20th were marked by radical concepts of social development. Projects fueled by it were often driven by the idea of catching up with the modernity. Radical ideologies propelled by the communist dream (Stoica 1997; Arnason 2000), technocratic lethal regimes, synthesizing regressive myths with mass destruction (Bauman 2013; Gentile 2003; Herf 1984), forceful industrializations on the peripheries (Leszczyński 2013), ideas of a united Europe (Delanty 2013; Therborn 1995), the welfare state (in both capitalist and socialist variants) (Hennock 2007; Hong 2014; Lebowitz 2012; Swaan 1988), and social tensions in real socialist countries (Habermas 1990) were all inseminated by its overwhelming influence. All of them could be legitimately considered as actualizations of the desire to become modern. All of them constitute rather amorphous constellations of multiple modernities (Eisenstadt 2002). In this regard Eisenstadt's concept might be a perspective allowing for a wider view integrating parochial instances into a general modern promise, and pushing further a coherent framework not separating modernity and modernization that far (Majewski 2009).

Modernity cannot be reduced to modernization projects. Apart from modernity-as-experience conceptualization (Nycz and Zeidler-Janiszewska 2006; Wagner 2008), the major impulse propelling the empirical discourses of modernity is a particular state of mind, a collectively embedded vision of the self, "the attitude of modernity" (Foucault 1984). This attitude of constant self-reshaping, of mature reconstruction along the lines of a pre-defined ideal in order to overcome certain self-imposed inadequacies sparkles in countless localized pluralities. This reflexive attitude, turned into a down-to-earth paradigm of thinking, frames the reflexive modernization (Beck, Giddens, and Lash 1994; Beck, Bonss, and Lau 2003). All these modern scapes direct us to discourses constituting, solidifying and providing content to the imagined and practiced modernities. Thus, a historical overview of the interpretations and explanations thereof may be sought by a discursively oriented historical sociology of the modern which we aim at.

After all the humanities were saturated by this linguistic turn (Clark 2004), historical sociology also directed its steps towards intellectual and conceptual history (Wagner 2003) and rethought alliances with long lasting, albeit neglected, companions (Eder 2006). Researchers turned to discourse as the missing link between materiality of production (so stressed in Marxist approaches) and modern experience (Scott 1991). Just as the harbinger of this tendency – the history of labor – incorporated language and discourse in its entire methodological edifice, designed to scrutinize modern class subjectivities (for an overview see:

Stedman Jones 1983; Joyce 1991; Steinberg 1999), so too we also aim at undertaking text-oriented historical research grounded in the general awareness of the indirect and language-mediated status of the primary sources. Along the lines drawn by discourse theory (Howarth 2000; Glynos and Howarth 2007), we believe that all existing objects and actions are meaningful due to a historically constituted set of rules. All human cultural activity is symbolically deployed and meaningful due to its being patterned like a language. Therefore, researchers should analyze the whole culture (and pluralized modernities) as language-like sign systems (Scott 2008).

The research framed in these terms seeks to reveal how social practices generate and question the discourses constituting the social reality. The very existence of these practices is conditioned by the fact that their systems of meaning are contingent and never exhaust the entire possible quantum of meanings in the given social context (Howarth 2000). Therefore, we study patterned deployments of meanings and their temporary stabilization concerning identities, assessment of natural and social processes and the like, in order to reveal “the words, metaphors and rhetorical conventions that (moderns – we add) used to think about their experience” (Sewell 1980, 11). Here lies the key to a critical revisit of the historical sociology of the modern.

While the classic argument known from Habermas’ *Der Philosophische Diskurs der Moderne* (Habermas 1987) outlined the concept of modernity as a post-Kantian condition of not-immature, reason-driven, norm-grounded efforts to establish a certain polity and common life, we decided to follow another path. There is no question that politically speaking it was the French Revolution, which was the first catalyst of the political modernity (Baker 1990; Lefort 1988; Norval 2007; Sewell 2005). However, we refocus on the Marxist depiction of the unleashing of productive forces so as to indicate the basic conditions of the possibility for the modern imagery. The latter is marked by an intensified awareness of change and prospective hopes and fears. Only by keeping this in mind can one fully grasp the meaning of the problem posed by *political* modernity.

The massive change brought about by proliferating capitalism “melted all that is solid into air” (Marx and Engels 1975 vol. VI). The pre-modern mindset was no longer up-to-date, and the most conservative attitudes were no longer even close to the traditional self-obviousness of existence (Mannheim 1986). The space of experience ceased to be co-existential with the horizon of expectations (Koselleck 2004). Generations tossed by capitalist torsions sought to make themselves not only objects, but also subjects of modernity (Berman 1983). In the global history

of multiple modernities (Eisenstadt 2002) these tensions were rendered in countless vernacular ways and fueled political struggles for centuries. The “simultaneity of the non-simultaneous” (Bloch 1977) in every instance of modernity made it a “multi-sited” phenomenon, the main locus of which was almost always imagined elsewhere, thus inducing a specific mode of prospective drive to keep up with (Majewski, Marzec, and Rejniak-Majewska 2014). How it was directed left an imprint on our concept of the contemporaneous.

Along with the demise of the pre-modern order a new radical contingency of the political was opened (Marchart 2007). It was no longer possible to refer the society to any permanent ground. And “this dissolution of the markers of certainty” (Lefort 1988) actualized itself as well in the most mundane issues being subject of modernization policies, rebuilding the common world. The challenge was intensified in the times of disruption of old orders and thresholds of social changes, as wars, revolutions and great crises constituted events inducing a certain activation of discursive order and dislocations (Laclau 1990). The opening of tomorrow and the questionable horizon of expectations triggered massive discursive responses in the struggle to understand and change the world.

This modern political problem may have triggered, as Agata Zysiak demonstrates, the fantasies of a utopian closure, accompanied by phantasmatic obstacles, which always prevent a fulfillment of utopia and threaten with an even more horrific dystopian vision. This was especially visible in the discourses concerning the paradigmatic form of modern polity, a dense force field with new populations and an emerging vision of the future – the rapidly industrialized capitalist city, also investigated by Kamil Śmiechowski. The vicissitudes of the modern condition were mediated and coped with discursively with the assistance of master signifiers. Some signifiers, as Atila Lukić and Gordan Maslov show in analyzing the concept of “transition”, became “suturing” structures composed of various social experiences and political strategies. They are deployed so as to naturalize and universalize particular ideological options, concealing the contingency and imposing a temporary order of meaning.

One of the main signifying orders coping with modern ambiguity, strictly interwoven into capitalist development, is science involving ‘purification’, or a clear distinction between nature and culture, science and politics (Latour 2012). However, as Zachary Tavlín argues, already critical Victorians, Marx included, were aware of it and produced a discourse of ‘modernity’ that already recognized the failure of ‘purification’ as the result of expansive capitalism.

These discontents triggered countless attempts to master human conduct. If any coherent vision of the future begin to predominate, it has a chance to be put into practice as certain form of modernization. The modernizing process, fueled by coherent, *a priori* visions, often led to neglect of the individual with all his or her singularity and irreplaceability. This problem also drew the critical attention of truly dialectical modernists such as Theodore W. Adorno and Max Horkheimer (2002). The Goethean tragedy of Philemon and Baucis (Berman 1983) was often reenacted when the complex modernization machine faced “human obstacles”, often turning them into “causalities of history” (Thompson 1963, 13). Such a clash, when state socialism aimed at reconstruction of the proletarian selves (Halfin 2011), is analyzed by Kaja Kaźmierska, who confronts individual workers’ biographies with the cogwheels of socialist modernization.

Modernization also brought about a change in the form of life, for instance introducing a new kind of urban existence whereby new groups entered the public sphere and ushered new issue into the debate on the polity to be established. Kamil Śmiechowski investigates how the vision of cities in the Polish social imagination changed after 1905, when the masses took to the streets. As he argues, after the 1905 Revolution the urban intelligentsia lost the battle to lead the Polish urban discourse, but it won the battle for future, urban development of Poland.

Modernity also means also the activation of democratic tendencies (Rancière 2014), with waves of popular re-vindications grounded in the generalized idea of pan-human entitlement to self-determination and fulfillment (Rancière 1999). This “syllogism of emancipation” ushered the people to the streets for a struggle, claiming recognition and political visibility while simultaneously raising fears among those who profited heavily from the social stasis. This fear of the masses (Balibar, Stolze, and Giancotti 1989) propelled countless conservative reactions, neglecting rationality, political capability and even the humanity of “the crowds” (Jonsson 2013). Thus, one of the reactionary answers for democratic modern imaginary was a discourse of discipline and control, ameliorating the dark instincts of the an-archic crowd (Foucault 1995; Wagner 1994; Virilio 2006). In this context Wiktor Marzec examines the political discourse of National Democracy in Russian Poland at the turn of 19th and 20th centuries (see also Porter 1999). Another permutation of this problem – the oligarchic attempt to revive the class struggle from above – resulted in a discourse concerning irrational claims of “*homini sovietici*” in the former Eastern Bloc (Buchowski 2006). This constituted a solid pillar for neoliberal transformation, new rounds of exclusions,

and for garnering support for new elites championing the transformation. The ambiguous role of Polish social scientists in this matter is the subject of scrutiny of Wojciech Woźniak.

Having said the above, we are firmly convinced that there is a space for rethinking the different ideas of modernity. The question of what it means to be modern remains open. The authors and editors of this present issue have tried to find fresh interpretations of old problems, assuming that modernity is not a historical term but rather a constant challenge. Modernity exists not as an external project but as an individualized attitude which can be expressed only in social interrelations with others. This issue of *Theoretical Practice* seeks to undertake an archeology of modernity by investigating local intellectual and media discourses, vernacular attempts to modernize particular societies, and the conceptual changes brought about by definite historical events, understood as interventions into these interrelations. It should be noted that while introduced here in topical order, the articles in the journal are presented in approximate chronological order, narrating the subsequent dislocations posing milestones in our common struggle to be modern. As we are perfectly aware, such a strategy is a yet another truly modern attempt to narrate the contingency in a way which makes it intelligible for us, modern subjects. It is also a particular narrative of the editors listed below.

Our own situated knowledge frames, referred to in the opening paragraphs, stem from our investigation into the particular form of empirical discourse of modernity concerning the textile industrial city of Lodz. These are the focal points of the analysis in the research project: *Four discourses of modernity – modernism of the periphery on the example of Lodz (19-20th centuries)*. This issue of *Theoretical Practice* includes some of the contributions written within the framework of this project. These investigations in turn are heavily embedded in situated experiences and personal struggles in particular places, exemplifying the Foucauldian “modern attitude” or will to improve (Li 2007).

Research for the core articles in this issue was possible thanks to the generous support of the Polish National Science Centre for the research project realized at University of Lodz, Poland, financed by research grant Opus 3, contracted as UMO-2011/03/B/HS6/01874. Project coordinator: Kaja Kaźmierska. Publication of this issue of *Theoretical Practice* is also part of the project realized at University of Lodz, Poland, financed by the Polish National Science Centre, research grant Opus 2 contracted as UMO-2011/03/B/HS6/01874.

Reference list:

- Arnason, Johann P. 2000. "Communism and Modernity." *Daedalus* 129(1): 61–90.
- Baker, Keith Michael. 1990. *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*. Ideas in Context. Cambridge [England]–New York: Cambridge University Press.
- Balibar, Etienne, Ted Stolze, and Emilia Giancotti. 1989. "Spinoza, the Anti-Orwell: The Fear of the Masses." *Rethinking Marxism* 2(3): 104–39. doi:10.1080/08935698908657878.
- Bauman, Zygmunt. 2013. *Modernity and the Holocaust*. Hoboken: Wiley.
- Beck, Ulrich, Wolfgang Bonss, and Christoph Lau. 2003. "The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme." *Theory, Culture & Society* 20(2): 1–33. doi:10.1177/0263276403020002001.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens, and Scott Lash. 1994. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Berman, Marshall. 1983. *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. London: Verso.
- Bloch, Ernst. 1977. "Nonsynchronism and the Obligation to Its Dialectics." Translated by Mark Ritter. *New German Critique*, 11: 22–38.
- Buchowski, Michał. 2006. "The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother." *Anthropological Quarterly* 79(3): 463–82.
- Clark, Elizabeth A. 2004. *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Delanty, Gerard. 2013. *Formations of European Modernity: A Historical and Political Sociology of Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Eder, Franz, (ed.). 2006. *Historische Diskursanalysen: Genealogie, Theorie, Anwendungen*. 1. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Eisenstadt, Shmuel N., (ed.). 2002. *Multiple Modernities*. New Brunswick, N.J: Transaction Publishers.
- Flatley, Jonathan. 2008. *Affective Mapping: Melancholia and the Politics of Modernism*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Foucault, Michel. 1984. "What Is Enlightenment." In *The Foucault Reader*, edited by Paul Rabinow, 1st ed. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1995. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Translated by Alan Sheridan, 2nd Vintage Books ed. New York: Vintage Books.
- Gentile, Emilio. 2003. *The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism,*

- and Fascism*. Italian and Italian American Studies. Westport, Conn: Praeger.
- Glynos, Jason, and David Howarth. 2007. *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. Routledge Innovations in Political Theory 26. London–New York: Routledge.
- Habermas, Jürgen. 1987. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Translated by Frederick G Lawrence. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Habermas, Jürgen. 1990. “What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left.” Translated by Ben Morgan. *New Left Review*, 183: 3–21.
- Halfin, Igal. 2011. *Red Autobiographies: Initiating the Bolshevik Self*. Seattle: University of Washington Press.
- Heller, Agnes. 1999. *A Theory of Modernity*. Malden, Mass: Blackwell Publishers.
- Hennock, E.P. 2007. *The Origin of the Welfare State in England and Germany, 1850–1914: Social Policies Compared*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Herf, Jeffrey. 1984. *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge [Cambridgeshire]–New York: Cambridge University Press.
- Hong, Young-Sun. 2014. *Welfare, Modernity, and the Weimar State*. Princeton: Princeton University Press.
- Horkheimer, Max, and Theodor W. Adorno. 2002. *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Edited by Gunzelin Schmid Noerr. Translated by Edmund Jephcott. Cultural Memory in the Present. Stanford, California: Stanford University Press.
- Howarth, David R. 2000. *Discourse: Concepts in the Social Sciences*. Buckingham [England]–Philadelphia, PA: Open University Press.
- Jameson, Fredric. 2002. *A Singular Modernity: Essay on the Ontology of the Present*. London–New York: Verso.
- Jonsson, Stefan. 2013. *Crowds and Democracy: The Idea and Image of the Masses from Revolution to Fascism*. Columbia Themes in Philosophy, Social Criticism, and the Arts. New York: Columbia University Press.
- Joyce, Patrick. 1991. *Visions of the People: Industrial England and the Question of Class, 1848–1914*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Kotakowski, Leszek. 1997. *Modernity on Endless Trial*. Chicago: University of Chicago Press.
- Koselleck, Reinhart. 2004. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.
- Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. Phronesis. London–New York: Verso.

- Latour, Bruno. 2012. *We Have Never Been Modern*. Translated by Catherine Porter. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lebowitz, Michael A. 2012. *The Contradictions of "Real Socialism" the Conductor and the Conducted*. New York: Monthly Review Press.
- Lefort, Claude. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge, UK: Polity Press in association with Basil Blackwell, Oxford, UK.
- Leszczyński, Adam. 2013. *Skok w nowoczesność: Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Li, Tania. 2007. *The Will to Improve Governmentality, Development, and the Practice of Politics*. Durham: Duke University Press.
- Majewski, Tomasz. 2009. "Modernizmy i ich losy." In *Rekonfiguracje modernizmu: Nowoczesność i kultura popularna*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Majewski, Tomasz, Wiktor Marzec, and Agnieszka Rejniak-Majewska. 2014. "Migracje intelektualne: Paradygmaty teorii i materializm biograficzny." In *Migracje modernizmu: Nowoczesność i uchodźcy*. Łódź–Warszawa: Stowarzyszenie Topografie, Narodowe Centrum Kultury.
- Mannheim, Karl. 1986. *Conservatism: A Contribution to the Sociology of Knowledge*. International Library of Sociology. London–New York: Routledge & Kegan Paul.
- Marchart, Oliver. 2007. *Post-Foundational Political Thought : Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marx, Karl, and Friedrich Engels. 1975. *Karl Marx, Frederick Engels: Collected Works*. New York: International Publishers.
- Norval, Aletta J. 2007. *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Nycz, Ryszard, and Anna Zeidler-Janiszewska, (eds.). 2006. *Nowoczesność jako doświadczenie*. Kraków: Universitas.
- Porter, Brian. 1999. "Democracy and Discipline in Late Nineteenth-Century Poland." *The Journal of Modern History* 71(2): 346–93.
- Rancière, Jacques. 1999. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Translated by Julie Rose. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rancière, Jacques. 2014. *Hatred of Democracy*. Translated by Steve Corcoran.
- Scott, Joan W. 1991. "The Evidence of Experience." *Critical Inquiry* 17(4): 773–797.
- Scott, Joan W. 2008. "On Language, Gender, and Working-Class History." *International Labor and Working-Class History* 31 (December):

1. doi:10.1017/S0147547900004063.

Sewell, William. 1980. *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.

Sewell, William. 2005. *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*. Chicago Studies in Practices of Meaning. Chicago: University of Chicago Press.

Stedman Jones, Gareth. 1983. *Languages of Class: Studies in English Working Class History, 1832–1982*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.

Steinberg, Marc W. 1999. *Fighting Words: Working-Class Formation, Collective Action, and Discourse in Early Nineteenth-Century England*. Ithaca, N.Y: Cornell University Press.

Stoica, Augustin. 1997. “Communism as a Project for Modernization: The Romanian Case.” *Polish Sociological Review* 120: 313–331.

Swaan, Abram de. 1988. *In Care of the State: Health Care, Education, and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Europe and the International Order. Cambridge, U.K.: Polity Press.

Therborn, Göran. 1995. *European Modernity and beyond the Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London–Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.

Thompson, Edward P. 1963. *The Making of the English Working Class*. Vintage Giant. New York: Vintage Books.

Virilio, Paul. 2006. *Speed and Politics*. 2006 ed. Semiotext(e) Foreign Agents Series. Los Angeles, CA: Semiotext(e).

Wagner, Peter. 1994. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London–New York: Routledge.

Wagner, Peter. 2003. “As Intellectual History Meets Historical Sociology.” In *Handbook of Historical Sociology*. London–Thousand Oaks, Calif: Sage.

Wagner, Peter. 2008. *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*. Cambridge, UK–Malden, MA: Polity.

Citation:

J. Burski, W. Marzec, A. Zysiak, *Toward a discursively oriented historical sociology of the modern*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/01.Wstep.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.1 (date).

DOI: 10.14746/pt.2014.3.1

Authors: Jacek Burski, Wiktor Marzec, Agata Zysiak

Title: *Toward a discursively oriented historical sociology of the modern*

Keywords: modernity, modernization, the political, historical sociology, discourse analysis

we “other
victorians” yet
another time

ZACHARY TAVLIN

Market Value and Victorian Hybrids: Dickens and Marx Against Latour

When Bruno Latour says that “we have never been modern,” he means only to recognize that the ‘actually living’ of modernity (or the temporal duration we’ve often categorized as ‘modernity’) is something altogether different (and far more complicated) than the theoretical apparatus by which academic intellectuals use to describe and categorize it. The modern condition, then, involves a separation between the socio-economic creation of ‘hybrid objects’ and theoretical reflection on society. This reflection takes the form of ‘purification,’ or a clear distinction between nature and culture, science and politics. Drawing upon Charles Dickens’ last completed novel, *Our Mutual Friend*, as well as Marx, I will argue that *already* in Victorian England we can find coherent representations of modernity that defy Latour’s high standard of actualized purification (or a visible ‘reality’ that conforms to our purified categorizations). That is, in Dickens and Marx we can find a literary-economic discourse of ‘modernity’ (which may also be Victorian post-humanism) that already recognized the failure of ‘purification’ as the *result* of expansive capitalism.

Keywords: Latour, Dickens, Marx, modernity, Victorian

When Bruno Latour says that “we have never been modern,” he means only to recognize that the ‘actually living’ of modernity (or the temporal duration we’ve often categorized as ‘modernity’) is something altogether different (and far more complicated) than the theoretical apparatus by which academic intellectuals use to describe and categorize it. He situates his extended project in the appropriately titled *We Have Never Been Modern* (1991) (and later in *On the Modern Cult of the Factish Gods* (2011)), which offers a treatment of the history of binaries that includes fact and fetish, arguing that modernity assumes a unique historical ability to sharply distinguish between them. The crisis of Western philosophy, Latour argues, stems from its inability to conceptualize the existence (or increased appearance) of ‘hybrids’ – entities that oscillate between the categories of politics and nature. The modern condition, then, involves a separation between the socio-economic *creation* of hybrids and theoretical reflection on society. This reflection takes the form of ‘purification,’ or a clear distinction between nature and culture, science and politics.

Latour points to 1989 as the watershed year for the collapse of the modern dream – it marks the end of “a state socialism that had the pretence to control both the social and the natural” (Noys 2010, 82). A large part of Latour’s critique of the modern is a critique of capitalism as an explanatory vehicle: a synecdoche of the modern philosophical project, capital is reified by Marxists via their positing of a super-object that subsumes all hybrids (including the very hybrids that ‘modern’ production produces so abundantly). In this essay, I will re-orient the reader’s focus not toward the ‘end’ of state socialism, but towards the beginning of the idea of communism, to the Victorian London of both Karl Marx and Charles Dickens. Drawing upon Dickens’ last completed novel, *Our Mutual Friend*, and Marx’s work, as well as a number of related commentaries within the contemporary discourse on Marxism and actor-network theory, I will argue that *already* in Victorian England we can find coherent representations of modernity that defy Latour’s high standard of actualized purification (or a visible ‘reality’ that conforms to our purified categorizations). That is, in Dickens and Marx we can find a literary-economic discourse of ‘modernity’ (which may also be Victorian post-humanism) that already recognizes the failure of ‘purification’ as the *result* of expansive capitalism.

Though in one sense they are only *examples*, Marx and Dickens nevertheless loom quite large in the historical discourse on modernity, not just as figures that provide well-known narrations but also as writers whose critical models (on the edges of political economy and novelistic narrative and structure) remain embedded in all corners of modern

...in Dickens and Marx we can find a literary-economic discourse of ‘modernity’ (which may also be Victorian post-humanism) that already recognizes the failure of ‘purification’ as the *result* of expansive capitalism.

intellectual life. By invoking Dickens alongside Marx in a critique of Latour's *specific* brand of Actor-Network Theory, I hope to add a literary dimension (that is not merely *ad hoc* but tied historically and materially to Marx's work at the point of its conception) to the multi-faceted debate on Marx, Latour, and the concept of totality. Drawing on some of the power of these thinkers' formulations, I will attempt to show how Latour's account of the failure of the modern project is a symptom of modern ideology *par excellence*, and that Latour's vision "of a world in which 'nothing is dispensable' and therefore 'nothing can be subtracted' reproduces capital's own fantasy of a world constantly available and amenable to abstraction and subsumption" (Noys 2010, 87), and thus stands in for the apotheosis of capitalist modernity as envisioned by both Marx and Dickens.

New Urban Markets

To the Latour who wrote *We Have Never Been Modern*, the contemporary crisis we face when we look the world and its representation in the news is not a crisis of capitalism but of the modern project. Threatening 'objects' - like the hole in the ozone layer, the AIDS virus, or nuclear energy (all 'hybrids') - oscillate between the categories of the social and natural - one cannot exhaust the characteristics of these hybrids by appealing *only* to scientific/material or political/discursive explanations: "[Boyle's air pump, Pasteur's microbes, Archimedes' pulleys] possess miraculous properties because they are at one and the same time both social and asocial, producers of natures and constructors of subjects" (Latour 1993, 112). From the perspective of the assemblage, thinkers as disparate as Wilson (for whom everything is nature), Bourdieu (for whom everything is culture and politics), and Derrida (for whom everything is language) all err equally: the matter of hybridity demonstrates that everything is everything, and that none of these hermeneutic boundaries are sustainable.

The modern constitution, reliant upon purified dichotomies and favored hermeneutics of reduction to various foundational bases, cannot conceptualize this combinational immanence *despite the fact* that modernity has produced (and continues to produce) more hybrids than any recorded historical period. As Latour writes: "The moderns have been victims of their own success," since "the scope of the mobilization of collectives had ended up multiplying hybrids to such an extent that the constitutional framework which both denies and permits their

existence could no longer keep them in place” (Latour 1993, 49). Latour expresses his frustration that – since hybrid objects are not considered sacred to ‘moderns’ (as opposed to the efficacy of the fetish for ‘primitive’ societies) – we continue to rapidly and unthinkingly produce them, while repeatedly maintaining distinctions between the human and non-human, subject and object, nature and culture.

But Tamara Ketabgian, in her fascinating *The Lives of Machines*, which “explores the surprising industrial origins” of these ‘modern’ hybrids, promotes the re-reading and re-historicizing of *Victorian* culture “in ways that do not merely pit people against machines but that instead examine their close mingling and identification” (Ketabgian 2011, 1). Here I hope to follow Ketabgian by establishing a co-relation between Marx and Dickens. Whereas she “historicizes a mechanical model of affect that continues to inform a variety of theorists and philosophers today” (Ketabgian 2011, 3), ranging from the heirs of Freudian psychoanalysis and their “vision of the human psyche as a dynamic hydraulic engine” to the post-humanism of Katherine Hayles and her reliance upon cybernetics and dynamical systems; my focus is centered specifically on Latour’s Victorian blind spot. In Chapter XV of *Capital* - “Machinery and Modern Industry” – the curious phenomenon of the ‘workman’ learning to “adapt his own movements to the uniform and unceasing motion of an automaton” was already quite thoroughly considered.

When the machinery, as a whole, forms a system of manifold machines, working simultaneously and in concert, the co-operation based upon it, requires the distribution of various groups of workmen among the different kinds of machines... Since the motion of the whole system does not proceed from the workman, but from the machinery, a change of persons can take place at any time without an interruption of the work (Tucker 1978, 408).

And Dickens’ last novel, concerned not with the factory but greater London, came quite close to seriously *thinking* hybridity and re-asserting (or at least *reclaiming* for literary analysis) the dominion of the sacred in the modern-capitalist proliferation of assemblages.

Our Mutual Friend, serialized in the years directly *preceding* the initial publication of Marx’s *Capital*, attempts to map the same London Marx himself was observing firsthand. A novel without a clear protagonist (the ‘friend’ of the title is John Rokesmith, the alter ego of John Harmon, presumed dead when ‘his’ body is fished out of the Thames at the outset of the novel), London is conceived of as a unified whole, a mapped totality, in which no individual subject-position is privileged. This is unusual

for a Victorian novel, sprawling as many of them are, since the common focus on either a marriage plot or an inheritance (both of which are also contained in Dickens' novel) is challenged when the center of both is eliminated (Harmon forfeits, upon his 'death,' a vast inheritance and the hand of the lovely Bella Wilfer).

While the novel is populated by a number of Dickens' trademark grotesques, a focus on *monetary value* (since, perhaps, it is money that is the only truly 'mutual friend' depicted in the novel) leads the reader into contemplation of an unhappy few. The narrative begins with Gaffer Hexam, a rogue who makes his living scouring wealth off the drowned bodies that turn up in the river, teaching his daughter Lizzie and his rival Riderhood a form of urban subsistence economics. Describing the polluted river as his daughter's "meat and drink" (Dickens 1997, 15), which is likely as literal as it is figurative, Gaffer proceeds to defend his occupation by lecturing on the impossibility of robbing a dead man: "What world does a dead man belong to? The other world. What world does money belong to? This world" (Dickens 1997, 16). Already a form of circulation that will be expanded into all corners of the city's activity has been articulated: death and waste are converted into life, and river waste is converted into value.

The problem of recycling, in the conversion of waste into money, is but one small segment of the novel's market assemblage. Live bodies are commodified just as thoroughly as dead ones, and markets for limbs and body parts as well as children and orphans proliferate (Dickens could be seen here as anticipating, albeit in a less global sense, what Catherine Waldby and Robert Mitchell have called "tissue economies"). Silas Wegg is a peg-legged guttersnipe whose amputated leg, which he hopes to get back, is initially in the possession of Mr. Venus, a taxidermist and articulator of bones whose shop is filled with animal and human body parts to be bought and sold. One easily sees, in the bumbling activities and desires of Wegg, an extension of Herbert Sussman and Gerhard Joseph's thesis on the posthuman in Dickens's novels (particularly *Dombey and Son*), which "[negotiate] the machine/body issues of his age by representing in fantastical terms the splice of the machine and the organic" (Sussman and Joseph 2004, 617). They look particularly at Dickens's concern with prosthesis, "the dismemberment and articulation of body parts" (Sussman and Joseph 2004, 618), though they mention Wegg and Venus only briefly. Wegg's leg operates as the key fulcrum of a massive assemblage in the novel, of the legal doctrines of property, the ethical definitions of life and body, the circulation of parcels, and the action of the market, all of which fall under Wegg's

metaphor of the blood ‘flow’ which he hopes to resuscitate in the limb. Here too, instead of “accepting a Ruskinian opposition of the mechanical and the organic,” which is a dimension of the modern error according to Latour, Dickens “absorbed the reconstruction of the human in the machine age” by foreshadowing “the limits, the boundaries, and the fusion of the human and the mechanical” (Sussman and Joseph 2004, 626).

Forms of speculation and circulation extend thus from the most concrete and material (excrement and body parts) to the least material, which is represented in the financial ‘shares’ of fraudulent high society types like the Veneerings and the Lammles:

As is well known to the wise in their generation, traffic in Shares is the one thing to have to do with in this world. Have no antecedents, no established character, no cultivation, no ideas, no manners; have Shares. Have Shares enough to be on Boards of Direction in capital letters, oscillate on mysterious business between London and Paris, and be great. Where does he come from? Shares. Where is he going to? Shares. What are his tastes? Shares. Has he any principles? Shares. What squeezes him into Parliament? Shares. Perhaps he never of himself achieved success in anything, never originated anything, never produced anything? Sufficient answer to all; Shares (Dickens 1997, 118).

But while some of the novel’s most detestable creatures engage in the wild fantasy of the stock market, the logic of speculation is universalized across the city’s many characters and classes. John Harmon’s father speculated on the future of Bella when, having merely glimpsed her as a child, he wrote her future into his will (as the eventual husband of his son). The Lammles are two people who fake fortunes in order to trade up in the spousal futures market. The Boffins, the couple that inherit Harmon’s fortune once he’s pronounced dead, seek to adopt a child in the aforementioned orphan market that’s eerily similar in description to the financial markets:

The suddenness of an orphan’s rise in the market was not to be paralleled by the maddest records of the Stock Exchange. He would be at five thousand per cent discount out at nurse making a mud pie at nine in the morning, and (being inquired for) would go up to five thousand per cent premium before noon. The market was “rigged” in various artful ways (Dickens 1997, 195).

Mary Poovey, in her analysis of “speculation and virtue” in the novel, reads passages like this as a humorous critique of “the infiltration of economic motives into the domestic sphere” (Poovey 1995, 165).

...instead of “accepting a Ruskinian opposition of the mechanical and the organic,” which is a dimension of the modern error according to Latour, Dickens “absorbed the reconstruction of the human in the machine age” by foreshadowing “the limits, the boundaries, and the fusion of the human and the mechanical” (Sussman and Joseph 2004, 626).

More substantively, according to Poovey, the structure of the Harmon plot serves to “re-write ‘value,’” to affect an inversion of speculation and commodification at the level of content that nonetheless maintains its form. To understand how this works, and to relate this literary move to the viability of thinking about ‘modernity,’ one must read the Marx (and the deviation from Marx) in Dickens.

New Economic Transformations

Poovey’s reading of the novel, which examines its romantic relationships closely, formalizes the problem of money and value: “Taking money literally, as a good and an end in itself, leads to the literal commodification of human beings” while “recognizing the metaphorical nature of money facilitates exchanges that enhance domestic relations and bring out the humanity in people” (Poovey 1995, 166). Poovey is thus latching onto the ambiguous relation between the novel’s logic and Marx’s logic of reification: here, under capital, relations between people become relations between things (most obviously in the character of Wegg, but also in Headstone’s vision of Lizzie, for instance), but there is also a fantasy of capitalism ‘with a human face’ operating. A moralized version of Gaffer’s subsistence economics, the transformation of Bella is a conversion of material wealth into metaphoric wealth and human value – this is the engine behind her ‘benefactor’ Boffin’s ploy to demonstrate the wickedness of the miser. The ‘magic’ of the commodity fetishism we find in Marx, where the disguised nature of production under capital and the shift from the dominance of use-value to exchange-value leads to the attribution of ‘magical’ properties to marketed things, is inverted for moral and ethical use: Mrs. Boffin, looking upon Bella and thinking of the inheritance, observes that it was “as if [Harmon’s] money had turned bright again, after a long long rust in the dark, and was at last a beginning to sparkle in the sunlight” (Dickens 1997, 757). Here the newly domesticated woman is the end result of the process of the re-humanization of wealth; the plot allows Bella the objects of her original desire (money and things) *only* when she no longer desires them as such.¹

1 One of the roadblocks to a wider reading of Dickens *avec* Marx comes in the consideration of a *feminist* Marxist analysis of *Our Mutual Friend*, which I do not aim to provide here. The role of Bella Wilfer in the novel, for instance, conforms quite easily to standard 19th-century narratives of domesticity and middle class, self-sacrificial femininity.

Dickens and Marx, writing from the same the place at virtually the same time, thus provide somewhat competing accounts of the ‘modern.’ Although of course Dickens does not speak Marx’s technical language (nowhere do we find terms like ‘socially necessary labor,’ ‘constant and variable capital,’ or the ‘industrial reserve army’), he indeed presents a number of capital’s most notable symptoms: we see London households as sites of consumption that mask class relations of labor and production (the Veneering’s new abode), the displacement of desire into inanimate objects (Wegg’s leg and Boffin’s books), and a picture of profit that nonetheless recognizes the zero labor value of the capitalist (the incorrigible usurer Fledgeby). Dickens and Marx literally begin from the same place, empirically if not theoretically, but differ in their politics: while Marx’s answer to the largely new system of production, commodification, and class structure is struggle and the counter-production of proletarian class-consciousness, Dickens’s proletariat are all *lumpenproletariat*, rogues without even the potential for class-consciousness (Riderhood’s near death experience pointedly demonstrates his incapacity for substantial change). Dickens’s grotesques are static, perhaps due to their lack of access to the middle class. And so moral progress in the novel, demonstrated by Bella as well as Eugene Wrayburn (initially a drifting lawyer without a clear relation to society), relies upon *both* rejecting conspicuous consumption and financial capital *and* accepting some form of domestic middle class existence.

But what, then, is the relation between these Victorian alternatives and modernity proper or, according to Latour, its impossibility? Latour’s distinction between systems and networks is significant here: “More supple than the notion of system, more historical than the notion of structure, more empirical than the notion of complexity, the idea of network is the Ariadne’s thread of [the] interwoven stories” (Latour 1993, 3) told by interdisciplinary actors that cross the boundaries of nature and culture. The key is the focus on the ‘thread’ itself rather than the substance of the connections between objects – translation, the network theorist’s alternative to purification, occurs when one traces the production of hybrids while bracketing the question of their rootedness in the natural, political, or social. Systems, on the other hand, presuppose foundations, and assume some objects or forces to be more real, complex, or even simply more interesting than all others – a Marxian analysis of base-superstructure relations, indeed, posits economic forces as ontologically and causally primary to social products. For Latour, this involves the influx of idealism into materialism, and betrays the flat, concrete, and immanent ontology of networks.

Johan Söderberg and Adam Netzen relate this brand of Actor-Network critique of political economy to a form of Open Marxism that shares with the former a post-structuralist (and particularly Deleuzian) orientation toward Hegelian dialectics (referencing Latour's "summary dismissals of the dialectical method" - Söderberg and Netzen 2010, 104)). In both cases one finds a dissatisfaction with base-superstructure analysis on ontological grounds, and the influence of Mario Tronti and Harry Cleaver's claims that "[there] are certainly regularities, or 'laws,' of commodity exchange just as there is a logic to the commodity-form itself, but that logic and those laws are only those which capital succeeds in imposing" (Cleaver 2000, 77, also quoted in Söderberg and Netzen 2010, 99). Latour and Open Marxists join hands in rejecting the structural *reifications* of orthodox Marxist dialectics, rendering supposed "social facts" like "(class) interest, power (structure), and references to capital/capitalism" as radically contingent (Söderberg and Netzen 2010, 109).

Hence on the one hand we have, with Marx himself, a systemic meta-narrative that sublates the locality of forms of production, whether material or cultural, in a universalizing logic, while on the other hand *the very purpose* of his analysis is to demonstrate the inadequacy of the picture of 'immateriality' (the commodity fetish) produced by capital, in which "the existence of the things *qua* commodities, and the value-relation between the products of labour which stamps them as commodities, [has] absolutely no connection with their physical properties and with the material relations arising therefrom" (Tucker 1978, 321). Further, while Marx's account of exchange and circulation in the *Grundrisse* maps a totality (for that is essentially the definition of the latter term in relation to the former), it is one that seems to differ from Latour's material networks only in the acknowledged reality of a few key ideological points: "[the] conclusion we reach is not that production, distribution, exchange and consumption are identical, but that they all form members of a totality, distinctions within a unity," so that production predominates over all other mutually-interacting 'moments' of the process of capital accumulation only because, for historical and empirically verifiable reasons, "distribution [is] distribution of *products*" (Tucker 1978, 236; my italics).

If capital according to Marx is too *large* and *all-consuming* for Latour, it is for Marx too; the difference, it appears, is that Marx believes in the *ideological efficacy* of capital's real (concrete) abstractions. That is, the abstractions produced under capital are part of the real for Marx, but *not* for Latour, which makes Latour's claim for a flat, planar ontology problematic. According to Noys, Latour "neglects the function of real

If capital according to Marx is too *large* and *all-consuming* for Latour, it is for Marx too; the difference, it appears, is that Marx believes in the *ideological efficacy* of capital's real (concrete) abstractions. That is, the abstractions produced under capital are part of the real for Marx, but *not* for Latour, which makes Latour's claim for a flat, planar ontology problematic.

abstraction and real subsumption in shaping forms of agency.” Accepting the existence of something called capital does not necessarily imply material determination of all else by it, but rather the acknowledgement that powerful abstractions dictate “the need to struggle on [its] terrain if one should want to overturn it” (Noys 2010, 86). And Söderberg and Netzen, by drawing the link between Latour and a form of Marxism that rejects capital-centric historical narratives like Fordism and post-Fordism, or any “Marxist accounts which seek to identify distinct periods in capitalism” (Söderberg and Netzen 2010, 112), show that Latour thereby deprives himself of the tools to articulate anything but a sweeping, reductive account of modernity.²

It should come as no surprise, then, that Latour also misunderstands the historically situated role of Marx’s fetish, as Hylton White argues. Situating his work within a more general sphere of post-critical theory (along with ‘critics’ like Rita Felski), White claims that Latour’s interpretation of the Marxian fetish associates the concept itself with “the suspicious methodology that seeks to look behind things rather than at them, in an alleged privileging of depth over surface” (White 2013, 668). On this account, “to call a thing a ‘fetish’ is to show no care for the technical complexities of its creation or the sheer fragility of its existence” (White 2013, 669). But Marx does not “conceptualize the fetishism of commodities as a consequence of the (false) beliefs that people hold about things.” Rather, fetishism inheres “in the social effects of the way the commodity form is organized, *qua* form, as a template for assembling connections between a host of objects, actors, and activities.” Dickens recognizes those “social effects” in his representation of the concrete movement of objects and bodies through London, and his novel is *truly* materialist in its “historically grounded account of the work of the form [of the commodity] in associating activities” (White 2013, 680). Like Marx, Dickens is well aware that the *problem* of the commodity fetish is the resulting epistemological dematerialization of “the material conditions for a flourishing of intersubjectivity” (White 2013, 678).

2 Another way to put this, of course, is that Latour deprives himself of the tools to articulate anything but an overly reductive account of *capital* and capital accumulation (so that all attempts at a total Marxian critique merely replicate the false dichotomies at the heart of the ‘modern project’). A demonstration of the way Marx and Dickens *actually* already were in the process of theorizing and representing the compatibility of the commodity fetish with proto-network models runs parallel to Noel Castree’s and Steven Shaviro’s attempts (to name but two examples in contemporary thought) at dissolving the antagonism between Marxism and actor-network theory by correcting a few vital misunderstandings of Marx on the part of certain partisans of the latter movement.

Ultimately, Latour's Marxist straw man fails to acknowledge that capitalism, while a totality, is a totality that possesses contradictions, and that those contradictions bear witness to its failure at purification. Both Marx himself and Dickens in *Our Mutual Friend* outline some of these contradictions and demonstrate (implicitly) the intellectual danger of a position like Latour's, whose "claims to remove an abstract capitalism and replace it with a world of rich concrete actualities" actually "reproduces the vision of an entirely seamless capitalism that he claims to contest" (Noys 2010, 88), since he allows no conception of capital's immanent *negativity* or structural limit. Marx, however, does: there are (eventually) unavoidable impasses, crises of realization where production outstrips consumption, necessary since workers are themselves consumers whose wage value is less than value produced and, as argued in the *Grundrisse*, as a result of the relation between technology and productive expansion:

[To] the degree that large industry develops, the creation of real wealth comes to depend less on labour time and on the amount of labour employed than on the power of the agencies set in motion during labour time, whose "powerful effectiveness" is itself in turn out of all proportion to the direct labour time spent on their production... Labour no longer appears so much to be included within the production; rather, the human being comes to relate more as watchman and regulator to the production process itself (Tucker 1978, 284).

In this depiction, capital, in its expansion, hits walls that it must deal with, postponing systemic collapse but always moving on with creakier foundations. One might call this Marx's condition of modernity, and it isn't one of illusory purification but rather messy complexification in its constant production of crises.³

3 Though not exactly central to the argument here, Noel Castree's take on capital's effect on the nature/society relation provides another important facet of the dissolution of the *real* distinction between Marxism and actor-network theory. From an ecological perspective, which *Our Mutual Friend* certainly provides in its representation of the Thames, Castree claims that "[by] splitting the difference between a certain kind of ANT and a certain kind of green Marxism, one can perhaps derive some of the conceptual tools necessary to make sense of the processes driving nature's accelerated creative destruction in the twenty first century" (Castree 2002, 142). This insight is consistent with the acknowledgement of capital accumulation as a process of "complexification" rather than "illusory purification," a recognition that "natural entities are [not] mere putty in the hands of capital" but "necessary and active moments in a continuous process of circulation and accumulation," where "the material effects that 'natural' entities have upon capital accumulation are variable and contingent, but rarely passive" (Castree 2002, 139).

In contrast, by claiming to be more concrete than Marx, and by attempting to deflate capitalism “from an unchangeable monstrous world-dominant regime to a micro-generated network amenable to change,” Latour actually forfeits “any meaningful politics” in favor of a “questionable metaphysics”:

[Real] abstractions are precisely what undermine the usual ontological distinction between the concrete and the abstract. Real abstraction indicates that capital constitutes itself as a totality, or, in Hegel-ese, posits its own presuppositions. This ‘totality’ operates through the distribution of positive differences and the void of capitalism itself – its own lack of content. Latour’s conception of a world of concrete differences and his voiding of the category of capitalism merely reproduces this ontology of real abstraction at one remove (Noys 2010, 85).

This is the way in which Latour’s critique, despite itself, actually gives (intellectual) body to the process of capitalist modernity. His misunderstanding of the commodity form and fetish repeats Marx’s own observation in ‘Crisis Theory’ (from *Theories of Surplus Value*) that the irreconcilable nature of capital’s crises is “reasoned out of existence here by forgetting or denying the first elements of capitalist production: the existence of the product as a commodity” (Tucker 1978, 445). Beyond merely observing that Latour, like certain post-structuralists, misrecognizes the kind of leftist critique appropriate for post-Fordist (or postmodern) capital, one should take a step further: his particular commitment to ‘purification’ as the modern impulse and his intuition that, like modernity itself, “if capitalism doesn’t reach its own standard it simply doesn’t exist,” not only leads him to miss “the way in which capitalism certainly does constantly make and re-make itself” through real, concrete abstractions but, in doing so, “leaves us all the more vulnerable to capitalism” (Noys 2010, 87).

When Alberto Toscano draws attention to the project of 20th century aesthetic *panoramas* (in particular, the work of Allan Sekula and Mark Lombardi), which attempt to “see [society] whole” despite (and thus *including*) the persistence of contradiction, he does so in order to critique Latour’s assumption that “the theoretical desire for totality” is “incompatible with a painstaking attention to traces, objects and devices” (Toscano 2012, 70). To my mind, Toscano’s categorization of a form of art-theory that attempts to totalize through “the exploration of the truncated, instrumental or illusory representations of the whole” (Toscano 2012, 80) hits, albeit anachronistically, upon the value of *Our Mutual Friend*. Dickens, writing at the dawn of urban-industrial

capital rather than at its (supposed) end, observed with striking clarity the network aspects of a rising modernity that couldn't be explained without a *concrete* analysis of money, commodification, and material circulation. It is in the ways *Our Mutual Friend* draws conclusions different than Marx's, in its glorification of domesticity as a haven within capital, that Dickens sets in motion a leftist meta-dialectic (a literary, philosophical, and theoretical conversation about capital and praxis) that is neither purified nor all-consuming but a very real process of the struggle to think (and thus *map*) modernity. The very problem of modernity here, a century before Latour's statement that 'a modern' actor-network theory is one of materiality, of the difference between the immateriality of financial speculation and commodification and wealth that nonetheless 'flows' through a series of material manifestations (and not stopped up either by the holdings of misers generally antithetical to the project of moral progress).⁴ Along with Marx, Dickens recognized both the production of ideological abstractions by capital (which *includes* the illusion that capital has no outside and no alternative) *and* the antagonisms, ready to be mapped and approximated by the thinkers and artists of the social network, which might tear the monstrous system apart.

It is in the ways *Our Mutual Friend* draws conclusions different than Marx's, in its glorification of domesticity as a haven within capital, that Dickens sets in motion a leftist meta-dialectic (a literary, philosophical, and theoretical conversation about capital and praxis) that is neither purified nor all-consuming but a very real process of the struggle to think (and thus *map*) modernity.

⁴ A more metaphysical approach to Dickens might productively utilize the 'new materialism' and object-oriented ontologies as a way of grappling with the relation between the material and immaterial *beyond* their transformations within the commodity form.

Reference list:

- Castree, Noel. 2002. "False Antitheses? Marxism, Nature and Actor-Networks." *Antipode* 34:111–146.
- Cleaver, Harry. 2000. *Reading Capital Politically*. London: AK Press.
- Dickens, Charles. 1997. *Our Mutual Friend*. London: Penguin.
- Ketabgian, Tamara. 2011. *The Lives of Machines: The Industrial Imaginary in Victorian Literature and Culture*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Latour, Bruno. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Noys, Benjamin. 2010. *The Persistence of the Negative: A Critique of Contemporary Continental Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Poovey, Mary. 1995. *Making a Social Body: British Cultural Formation, 1830–1864*. Chicago: University of Chicago Press.
- Söderberg, Johan, and Adam Netzen. 2010. "When All That Is Theory Melts into (Hot) Air: Contrasts and Parallels between Actor Network Theory, Autonomist Marxism, and Open Marxism." *Ephemera* 10:95–118.
- Sussman, Herbert, and Gerhard Joseph. 2004. "Prefiguring the Posthuman: Dickens and Prosthesis." *Victorian Literature and Culture* 32:617–628.
- Toscano, Alberto. 2012. "Seeing It Whole: Staging Totality in Social Theory and Art." *The Sociological Review* 60:64–83.
- Tucker, Robert C., Karl Marx, and Friedrich Engels. 1978. *The Marx-Engels Reader*. New York: Norton.
- White, Hylton. 2013. "Materiality, Form, and Context: Marx contra Latour." *Victorian Studies* 55: 667–682.

Zachary Tavlin is a Ph.D. candidate in English at the University of Washington. His areas of research include the history of philosophy, Marxism and German Idealism, film, and 19th and 20th century American literature. He has published on Augustine and Lacan's philosophies of language and the films of David Lynch and Krzysztof Kieslowski. Forthcoming publications include essays and book chapters on the fiction of Don DeLillo, the films of Hal Hartley, Heidegger and Cormac McCarthy, and Spinoza and Borges.

Address:

Zachary Tavlin
University of Washington
5024 Sand Point Place
Seattle, WA 98105
e-mail: ztavlin@uw.edu

Citation:

Z. Tavlin, *Market Value and Victorian Hybrids: Dickens and Marx Against Latour*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/02.Tavlin.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.2 (date).

DOI: 10.14746/pt.2014.3.2

new forms of life –
policing the city

AGATA ZYSIAK

The desire for fullness. The fantasmatic logic of modernization discourses at the turn of the 19th and 20th century in Łódź

The tension inherent in the desire to be modern appeared with all its strength in the discourses surrounding an alien, rapidly developing industrial center in the middle of the rural Kingdom of Poland – the city of Łódź. In this article, I attempt to reconstruct the logic of press and reportage discourses dealing with this new experience. The press, reportage, and literary discourses concerning the newly established locus of modernity – the city of Łódź – reveal the work of ideological fantasy, a logic of discourse in reportages, essays and novels describing an imaginary diagnosis of reality and a fantasy about its utopian version, as well as the obstacles which always prevent the fulfillment of utopia and even threaten it with a more horrific dystopian vision. Still, the clue lies in the obstacle itself, which is at one and the same time the foundation allowing any utopian project to appear at all, as well a vision of reality.

Keywords: modernization, industrial city, Łódź, discourse, fantasmatic logic, local press

Newcomers were greeted by the “characteristic, dirty fog on the horizon” (Gliszczyński 1905) and from the “gigantic cloud of smoke” surfaced “a forest of brick chimneys” with “proud hatred throwing to the sky smoke, fire and ashes”, creating “the impression that a legion of blazing volcanoes embraced the proletarian city.” (Timkowskij-Kostin 2001)¹. This is how the industrial city of Łódź was described in the turn of the 19th and 20th century by journalists visiting it with an “impression of curiosity if not shame, that one goes for the first time to the unknown city, to know the places about which only gossip or fairytales tell us what happens there.” (Gliszczyński and Mieszkowski 1894). Indeed, the new industrial center emerged rapidly in the Polish landscape and, for a long time, it remained on the margins of public concern, even though it was located only 120 km from Warsaw, connected to it by railway from the 1860s, and was populated by over 100,000 inhabitants by the 1870s. However, once it became a public issue, it turned out to be a strong catalyst for the problematization of development, capitalism, progress – all in all, modernity. The chimney-landscape described above was far removed from the usual Polish sights, and the same applied to the city’s social structure, customs, language, culture etc. Thus, the city’s discursive rendition can serve as an inspiring field of research for Polish discussions over modernity at the end of the 19th century and beginning of the 20th. I propose to read those discourses in the context of a search for modernization projects, understood as an answer provoked by a rapidly changing world, embodied in the particular urban fabric and the plans to regain stability in the new social reality. The local daily Polish press, reportages and novels about Łódź expose a fascinating struggle both between those for and against utopian visions of modernization, and between different ideas about how the modern city should develop. I would like to ask about the structure of those ideas and visions presented in Polish materials and trace trails of logic which shape those discourses (Howarth 2000).

1 This paper is the result of the research project “Four discourses of modernity – modernism of periphery on the example of Lodz (19th–20th centuries)” granted by Polish National Science Center contracted as UMO-2011/03/B/HS6/01874. I would like to thank Wiktor Marzec and Kamil Śmiechowski with whom I was working on this topic – the paper is based on our common research and many discussions. I also thank two anonymous reviewers for all inspiring remarks.

Łódź – the place where the abyss opens

Congress Poland² at the beginning of the 19th century was an almost completely rural, undeveloped area, lacking in industrial centers. The formation of capitalism and modernity proceeded in a fairly specific way into the region. It was a fragmentary, initially state-licensed capitalism, implemented very quickly and top down by the government. In the 1820s, the semi-autonomous Polish government implemented a special program to stimulate industrial development, which contained a variety of privileges for future investors, and which proved to be effective enough to stimulate successive waves of immigration. Further increases in the population followed very rapidly (Puś 1987, 24; Janczak 1982). The phenomenon of Łódź was nothing less than the creation of a new city from scratch. All these factors led to the emergence of an unusual and unique industrial city, with its structure totally subordinated to the requirements of production and the market. Later, it turned into a particular form of Tsarist *laissez-faire* capitalism, as the prerogatives of the government were drastically reduced after the January uprising (1863). The primary goal of accumulating capital, the proletarianization of society, and the increase in contract labor, combined with the rapid development of cities and an internal migration from rural areas (Kołodziejczyk 1974; Kula and Leskiewiczowa 1979; Żarnowska 1974), created a setting fully exposing the vagaries of peripheral, early capitalism. From the early stages of the city's development, factory owners collaborated closely with Polish and Russian administration in control of the workers and later repressed the labor movements, creating an interesting imposition of power (Karwacki 1975). That was one of the very few areas where the administration was present – in the other aspects like health care, taxes, and urban planning, it was generally absent (Marzec and Zysiak 2011; 2014). Neither the Tsarist regime nor local administration was willing to take responsibility for urban policy or labor legislation. Areas usually fulfilled by the public sector were arranged by the private one (Fijałek 1962).

Under the impact of the newly emerging capitalism in the Kingdom of Poland, all that was solid melted into the air (Berman, 1983)... It was happening everywhere, but nowhere in Eastern Europe was it happening so fast and forcefully as in this alien city of chimneys, smoke

Under the impact of the newly emerging capitalism in the Kingdom of Poland, all that was solid melted into the air... It was happening everywhere, but nowhere in Eastern Europe was it happening so fast and forcefully as in this alien city of chimneys, smoke and dirt, with the rushing masses of strange people, the noise of factories, and the dullness of dreary slums.

2 At that time Poland was in a personal constitutional union with the Russian Empire, created in 1815 by the Congress of Vienna. The Tsars soon reduced Polish autonomy, and eventually Russia *de facto* annexed the country.

and dirt, with the rushing masses of strange people, the noise of factories, and the dullness of dreary slums. The overall cityscape was totally unfitting to any Polish expectations, revealing how distant their feelings were from the ideal of modernity (Jedlicki 2000). Every bit of the urban structure demonstrated its saturation with something ‘other’ and hostile, from a lack of religion to the imperative of profit. Already one of the first “correspondences from Łódź” (even placed in a part of a newspaper under this revealing title), reported in 1857 that:

A town with a population of 30,000, but no church tower dominating the landscape will greet you from a distance, no rumble of living people will take your attention from low houses, built along the directions of a piece of string and a pair of compasses; only black and red chimneys ask the sky how fast the revenue will be back from the expenditures made for high walls, only murmur and drone present you a prayer, which the city repeats from dawn till dusk. Immediately you notice that it is not a Polish city which is in front of you, and if you enter its streets, more than a mile long, you are anxious, because everywhere it is numb, empty and silent, but extremely industrious (*Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych* 1857: Kizwalter 1991, 46–47).

Moreover, within the lifetime of just one generation, deep and rapid changes redefined the entire existence of the individual. Entering the new urban environment, the class status shifted, and subjectification in the new, modern forms of power was inseparably related. Łódź was probably the only city in Poland (apart from Warsaw) where one could really feel the experience of peripheral modernity with all its strength and brutality, a brutality of overloading of the senses, urban experience, speed and noise. (Singer 2001, chap. 3.; Marzec and Zysiak 2009). This marked a break from the former coherent traditional viewpoint about reality. Instead of former stability, modernity meant a lack of foundation (Heller 1999). As Agnes Heller puts it, the “dynamic of modernity consists of the constant and ongoing querying and testing of the dominating concepts of the true, the good, and the just, therefore it is also a space for hegemonic fights, strengthened by fear of chaos after the forever-lost-foundation” (Heller 2000, 3). The same assumptions about the unstable nature of social reality and its ontological nature are common in post-structuralist discourse theory. From this point of view, social reality is contingent and brings the community, identity or any political project a means to provide an unsteady closure of the meanings (Glynos and Howarth

2007).³ Discourses of modernity are purely ideological, as every closed set of meanings stabilizes reality (Laclau 1990). Ideology, rather than distorted reality, conceals the contingency: the very fact of instability and inconceivability of ultimate grounding – in Heller's words, the abyss. Thus ideology fulfils the desire for fullness by means of fantasy. The envisioned fullness may have different shapes: social order, sense of rationality, visions of modernization.

It is worth remembering that in moments of dislocation caused by crises, rapid changes or any outer interventions disturbing the proclaimed social order, the role of the work of fantasy intensifies, making it easier to trace. One of those revealing moments was at the turn of the 19th century, bringing about all the unsteadiness and rapidness of modernity. The discursive object I wish to examine intensified the sense of instability – lack of order was hard to conceal. The city of Łódź was a place where the feeling and fear of modernity was overwhelming. For many years it was almost absent in Polish public discourse, but from the 1880s it became an issue (Śmiechowski 2012; 2014) – it differed from what was imagined as urban and modern. In its inadequacy to find a place in Polish culture and its abject character, it became a place, where discursive struggles over modernity were clearly revealed.

Fantasy at work

Tracing the perception of Łódź and its modernization projects in the discourse, a repetitive pattern emerges. The argumentation structure of press materials was shaped in a similar manner. Starting with a statement describing reality, later pointing out its deficits and problems, as well as the reasons for the undesirable situation, then they concluded with recommendations or appeals for change. This manner was not only a text construction; it was rather a discursive logic, exposing simultaneously deeper structures of argumentation and perceptions of reality. The post-structuralist discourse theory offers coherent discourse-based ontology and helps to grasp the described phenomena on the level of empirical discursive utterances. Jason Glynos and David

3 Discourse theory assumes that the systems of meaning are contingent and never exhaust the whole possible quantum of meanings in a given social context. Therefore, discourse theory aims at studying patterned deployments of meanings and their temporary stabilization concerning identities, assessments of natural and social processes, etc. The general ontological framework for discourse theory is radicalized structuralism (Howarth 2000; Marzec 2012).

Howarth propose to take such regularity as a certain logic, a pattern for social-discursive practices, or a grammar which structures actions and behaviors. The authors understand logic as a set of rules according to which actions and utterances are made: “We could say that the logic of a practice comprises the rules or grammar of the practice, as well as the conditions which make the practice both possible and vulnerable” (Glynos and Howarth 2007, 136).

A further step in their theoretical proposition consists of the division into three types of practices. First and foremost are social logics. Responsible for defining the relation between words and the world, they provide a framework, metaphorically speaking a discursive scaffolding of ordered social practices.⁴ Then, political logics serve for collective mobilization, and constitute identities and institutions of the social. I wish to focus here on the last one – fantasmatic logics, which provide:

the means to understand why specific practices and regimes ‘grip’ subjects. (...) fantasmatic logics contribute to our understanding of the resistance to change of social practices (the ‘inertia’ of social practices), but also the speed and direction of change when it does happen (the ‘vector’ of political practices) (Glynos and Howarth 2007, 145).

Thus, fantasmatic logics reveal the relation of practices and subjects and enable an understanding of how social order is constituted. They provide for both stability of practices as well as the potential path for their modification. The driving force is fantasy. To understand the work of fantasy, one must keep in mind the post-structuralist assumption of reality as a permanent dislocation and contingency (Marchart 2007). Fantasy is responsible for providing the vision of a forever-lost community and never-existing subject; it prevents the abyss from revealing its real face.

Fantasy works to close this contingency, promising a fullness – the “normal modernity” – by defining the obstacle, preventing “the true normality” from coming into being. It is a necessary condition, as its fullness is to forever remain an unfulfilled promise; the experience of reality always denies the illusion of its full realization. This creation of the fantasmatic obstacle is a paradoxical condition on which fantasmatic vision can be established – on which it is (im)possible to form.

⁴ Ernesto Laclau, being the protoplast of such an understanding of this term, defined it as “a rarefied system of statements, that is, a system of rules drawing a horizon within which some objects are representable while others are excluded” (Laclau 2005, 107).

A coherent vision of reality is impossible under conditions of radical contingency and only fantasy can provide it with a stable foundation. This is done by two dimensions of fantasy – utopian and dystopian, respectively “the beatific dimension of fantasy – or which foretells of disaster if the obstacle proves insurmountable, which might be termed the horrific dimension of fantasy” (Glynos and Howarth 2007, 147). The utopia - an idealized scenario - is a promise of fullness and a promise of achieving that “normal modernity”, which is prevented by a fantasmatic enemy ultimately leading to the dystopia – a disaster scenario. The role of the obstacle might be played by Jews,⁵ inept administration, greedy capitalists or savage masses, all of them preventing the realization of fantasmatic desire. Łódź, as an urban objective space embodying capitalist modernity, threatened the fullness of Polish fantasmatic visions, allowing the emergence of fantasy to work. While the imaginary diagnosis, obstacles and visions were different for different political options, still the logics of the discourse remained the same.

The materials gathered reveal the work of ideological fantasy, which underpins the discursively expressed diagnosis of reality. The fantasy re-tells its utopian version and ushers in obstacles, which always prevent the fulfillment of utopia and simultaneously threaten it with an even more horrific dystopian vision. Still, the clue lies in the obstacle itself, which is, at the very same time, the foundation enabling the appearance of any utopian project at all. I hope to examine those processes by analyzing the main texts concerning Łódź from the 1850s to the 1920s.⁶ Obviously, the imaginary diagnosis of the situation and obstacles varied, for example, some were distinguished in terms of class, others in terms of nation. The political profiles of titles and individual authors varied greatly, especially after the rising influence of socialism and nationalism among the Polish intelligentsia, earlier more united under ideas of positivism (Śmiechowski 2014, 25; Micińska 2008). Still, the role of individual agents is of minor importance in comparison with discourse logics.

I propose three axes of the ideological work of fantasy, divided into thematic principles. These are neither comprehensive nor exclusive

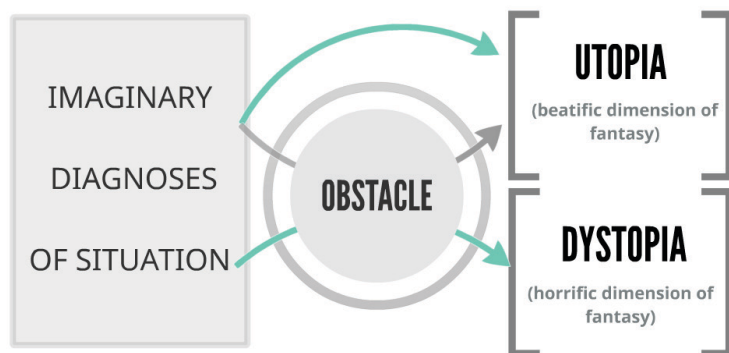
The fantasy re-tells its utopian version and ushers in obstacles, which always prevent the fulfillment of utopia and simultaneously threaten it with an even more horrific dystopian vision. Still, the clue lies in the obstacle itself, which is, at the very same time, the foundation enabling the appearance of any utopian project at all.

5 A very strong figure in Poland (Michlic 2006).

6 This research is based on an intensive survey of the journals “Rozwój” (1897–1904 and 1905–1914), “Goniec” (1898–1906), “Kurier” (1906–1911) and “Nowy Kurier” (1911–1914), and additionally supplemented by reportages written by various journalists from their visits in Łódź, as well as a few novels published in Polish. I focus on the Polish perception and auto-discourses about the city, therefore German, Russian and Yiddish texts are not included, although they also circulated in the Polish discourse.

aspects of discourse and parallel divisions are easy to imagine, but still their aim is to order main plots, problems and argumentation revealing the fantasmatic logic about the city's modernity (Kmieciak 1976; Rybicka 2013 Śmiechowski 2012). The first is a construct of (A) the alien city – related to its social structure, that is, its distinctive features like its national (ethnic) and religious character; furthermore, to its class structure with its relatively small but influential group of factory-owners, smaller tradesmen and entrepreneurs and proletarian masses; and last but not least to its foreign customs and popular culture, which leads also to the second axis: (B) the immoral city – not only did the city-dwellers of Łódź live in a different way as a result of their national, social and cultural origins and rapid social and geographical mobility, but the urban rhythms of life were also directly connected to the market and economical conjunctures which had little precedence in Polish experience. Those components were strengthened by a lack of former social structures, institutions and traditions, all of which resulted in the perception of Łódź as a city with no rules and no traditions, sinking into moral depravity under the rule of the market. Furthermore, the rush of the developing city, its aggressive capitalism and lack of interest therein from the central and local governments resulted in perceiving it as a wild and barbaric city. The last axis, intersecting with previous two, would be: (C) the inappropriate city – Łódź's trajectory of development was rapid and uncontrolled; therefore, the effects were heterogeneous and chaotic. Its space consisted of urban and rural spaces, modern and backward elements, impressive wealth and extreme poverty, and additionally the rapid pace of living, noises and smells of growing industry, commercials and entertainment provided for a new quality of urban experience – quite difficult to accept for the Polish elites.

All those components are related to each other and intersect in their cultural, class, national, ethnic and gender dimensions. Stemming from these peculiarities of urban development and the undeniable predicaments associated with Łódź's early industrial capitalism, and further taking into consideration the particular reservations in the Polish mindset to urban development, a specific discursive, imaginary picture of the city emerged. As a discursive object, Łódź began to be rendered in a steady, characteristic manner, creating the foundation for countless depictions of it as the alien, savage, uncivilized city of poverty and greed, which were to remain the main components of Łódź in the public imagination for a long time (Zysiak 2010).

A. The foreign and alien city

Inhabited first by foreign craftsmen and subsequently by industrialists flowing in from the entire region, encouraged by the economic opportunities and governmental assistance, Łódź was to witness the growing fortunes of mostly Jewish and German entrepreneurs (Pytlas 1994). After a short period as the so-called 'Promised Land', from the late 1840s onward, one could observe the proletarianization of the craftsman and concentration of capital in the hands of a few of the biggest companies. The first cartels and monopolies appeared in the 1880s and workers, mainly unskilled from rural areas, become the majority of citizens (Janczak 1982; Rosin 1988). From the 1860s, a rising number of female workers was observed and this soon resulted in the feminization of the entire population. Women and children were simply cheaper and less problematic workers (Sikorska-Kowalska 2001, 39). Class differences were strengthened by national divisions and religious ones (Kanfer 2011). The most powerful companies, which hired over 500 workers, were mainly owned by Germans (only a few by Jews). The class conflict culminated in the Revolution of 1905 and further strikes during the inter-war period (Badziak and Samuś 1985; Kieszczyński 1962).

Up until WWII, Łódź was a multicultural melting pot consisting of Germans, Poles, Jews and Russians, but the main dimension of this difference was class. Hence, an important component of Łódź's representation in Polish culture was the assumed foreignness of the city. Because of the domination (both in number and especially in the economic dimension) of Germans in the first decades of Łódź's development, the whole city was recognized as alien, as a foreign colony of German culture,

a perception which resonated strongly with anti-German sentiments and fears of Germanization in the Age of Partitions (Śmiechowski 2012, 145).⁷ From the perspective of the Polish press, the lack of Poles among factory owners and key institutions was a main obstacle to Łódź's proper development. Moreover, as Łódź was the most vivid industrial center in Poland, its alien character raised doubts about the possibilities of a Polish version of capitalism:

All in all, it is a disturbing and significant fact, that Łódź is a product of someone else's energy and foreign capitalists. Its growing domination – to the detriment of Warsaw; is a glaring example of our economic and financial underdevelopment (*Rozwój* 1914).

Underscoring the differences and its foreignness, a typical citizen of Łódź was certainly not viewed as Polish, nor even German. In some articles, journalists claimed that there was no local patriotism and all city dwellers were rather “only newcomers, temporary residents, for whom a common thing is only a lust for money and gold rush at any price” (*Kurier Łódzki* 1908). This was assumed to be one of the reasons for all of the city's problems – the lack of patriotism and deeper relations towards the city: “Hasn't Łódź created any attachments? Is there any local patriotism? If not, that would be a black spot disgracing the second biggest – in terms of size, population, industry and trade – city of the Kingdom” (*Rozwój* 1911).

Even if local patriotism was not a trademark of Łódź, still its citizens could be singled out in a different manner. Just as Manchester has a special word depicting the way of life in the fast-developing industrial city – Manchesterthum (Briggs 1993, 106), so too in Poland there was a special word for new type of Łódź man: “... it is worth mentioning, that Łódź, even if it is neither a country nor a state, has its own nationality – these are so-called, in German style, Lodzermensches” (Berglund and Porter 2010, 39–40).⁸ This discursive construct was not entirely built on ethnic or national components; rather, it was founded on a special type of mentality and morality of this new group – often identified as Łódź's separate nationality.

7 In cartoons and drawings of a devil, he was always wearing the German-style short tailcoat (Karwacki 1975, 757).

8 See also the Andres Kossert papers about the industrial myth in Łódź and Manchester. In (Emden, Keen, and Midgley 2006) and Wilson Chu's analyze of Lodzermensh figure (Chu 2012, 117).

What is a Lodzermensch? This foreign word means, in a direct translation “a man from Łódź”, it has gained a citizenship as depicting a typical Łódź careerist (...) The main feature of a Lodzermensch is a lack of any ethical principles. The end justifies the means, and this end is the making the largest possible amount of money. Work from dawn till late at night, exploitation of men and women, ruthless indifference toward anything which is not a profit. That is all. When Victor Hugo died, one of the Lodzermensch asked: “How much did he leave to inherit?”⁹ Authentic (Mogilnicki 1902).

Even a different language was used on Lodz’s streets, re-enforcing the alien nature of the city’s experience. This fact also grabbed the attention of journalists: “During transactions a commercial language is spoken – German – and after making a deal Polish or Jewish... Every opportunity, according to circumstances has its own language, in which the Łódź-ites (*łodzianie*) communicate” (Gorski 1904). Furthermore, the urban experience itself was in great contrast to the sleepy towns of the Kingdom of Poland, which was pointedly encapsulated in the introduction of one Warsaw journalist: “In one word: everything moves. It rages, it pounds, it teems with life in Łódź’s colossus” (*Głos* 1893). The grid plan and urban structure of the city enforced the perception of those differences.

Accordingly, the imaginary diagnosis of the situation underlined the evil and alien forces, the foreign character of the city, its population, language and way of living. Depending on the political opinion of the journal and time of publication, the elements varied, although the pattern – the logic of the discourse – remained unchanged. The lack of involvement in Polish interests or even economic benefits on any other level but individual; the basic problem of communication in terms of language as well as values; the ‘other’ way of living reflected in exotic habits and different time structures – all of this threatened public opinion with a horrific vision of a dangerous parasite on Polish soil and culture. The solution would be, naturally, an increase of Polish citizens, establishment of a Polish administration and strengthening Polish culture, which would lead to a utopian vision of vivid Polish industrial centre. If only Poles managed the city, then “all Łódź’s defects, all its dark sides could be most efficiently removed” (*Rozwój*, 1911). As fantasmatic logic teaches us, this vision would be impossible to obtain without the obstacle itself.

9 This quotation is inspired by Władysław Reymont’s “Promised Land”, where we can read: <<Victor Hugo died yesterday>> he gave hesitatingly as his item of news, and set to read aloud some report or other. <<Left a large fortune?>>” (Reymont 1927, 372).

If only Poles managed the city, then “all Łódź’s defects, all its dark sides could be most efficiently removed”. As fantasmatic logic teaches us, this vision would be impossible to obtain without the obstacle itself.

In this manner, the Jewish tradesmen and innkeepers were responsible for the popularity of drugs (especially tobacco) among the Polish masses, and consequently even for conflagrations caused by smokers (*Rozwój* 1900)!¹⁰ The Germans, presented as the most influential group, were responsible for the aberrations in Łódź's development, the exploitation of illiterate Polish masses, and their inability (or disinclination) to influence the political scene and become modern citizens involved in public sphere, and not just material aggrandizement. Finally, even the Polish nobility and intelligentsia was to blame for their reluctance to become engaged in Łódź's politics. The dreamed-up solution was the Polonization of Łódź: "All in all, our first task is to get into institutions, get rid of the foreign elements and install Polish ones" (*Rozwój* 1898a). This kind of discourse was daily bread for the pro-national "Rozwój", although it also appeared in the more liberal "Kurier":

It is high time that Łódź, the capital of industry, changed into a truly Polish city. It would happen if Poles were factory-owners (...) To do so, our "bisons"¹¹ should be forced to show their patriotism in that way (running businesses in Łódź – AZ), instead of presenting it by horse-racing, card-playing, keeping mistresses and praising Polish...wastage (*Kurier Łódzki* 1907a).

Polonization also meant a wider mobilization and the creation of progressive political circles, i.e. the transformation of newcomers into real citizens. In one article, citizens of Łódź were compared to migrating birds, which fly from one country to another: "I hope that thousands of these bird-citizens approach citizenship duties honestly and seriously" (*Kurier Łódzki* 1906a). A wider coalition and the inclusion of workers – especially Polish workers, but other nationalities as well – was presented as the warranty of dreamed social order (although only in the liberal and socialistic press). For them, education was a key issue: "The most necessary need of the masses is education, our masses should learn! For this aim there is never too much money or too many efforts!" (*Kurier Łódzki* 1907b).

10 *Rozwój* was the most anti-Semitic and nationalistic title from all analysed newspaper (more about *Rozwój* in: Chańko 1982).

11 A sarcastic term for the Polish nobility, not commonly used.

Imaginary diagnosis of situation	Obstacle	
Different national structure – German threat		Utopia
The problem of communication in terms of language	Germans Jews	
Different religious structure – Jews, Catholics, and protestants	Workers Lack of patriotism	
Urban, immoral set of values (see B. immoral city)	The parasite on Polish lands – German city, further dangerous national divisions	
Different ways of time spending and lifestyle		Dystopia
Grid plan of the city		

B. The immoral city of no rules

The Lodzermensch was a figure representing the new social and economic order, new in the still “feudal” regime of Congress Poland. Łódź was a place where capitalism appeared in its uncontrolled peripheral version, with its naked cultural and political consequences. Two journalists noted in a joint assessment that:

...the streets are crowded with people in a hurry, rushing somewhere, chasing each other, waves of people busy and occupied, all of this is swarming, and if it stops at all, it is just to count and write down something, and rush further with a clear goal and in a hurry (Gliszczyński and Mieszkowski 1894, 8).

In this vein, a strong fear became commonplace that the new capitalistic order would change people’s mindsets and strengthen their animal instincts. The newborn bourgeois-entrepreneur did not fit well into the existing social structure and celebrated Polish moral values. This image was strengthened by the Revolution of 1905 and the great lockout.¹² Łódź was described as a place, where:

...upstarts don’t care about anything except their own pocket. No sentiments, but the opposite - the brutality of capital, let us not say a cultural one – has showed

...a strong fear became commonplace that the new capitalistic order would change people’s mindsets and strengthen their animal instincts.

¹² These revolutionary events constituted a shock therapy for the Polish intelligentsia and proved that any coalition with the factory owners was going to be extremely difficult if not impossible (Micińska 2008).

its true soul. How much does some Gottlieb care about the Polish working masses or Polish nation, without power and authority. Factory-owners' policy is not complicated; it is cynically honest (*Rozwój* 1907a).

Capitalism itself was the cause of the moral decline. Spoiled and greedy foreign capitalists ("We have so many rich, r i c h people, and unfortunately so few citizens") without civic virtues were occupied with on the one hand with deliberate speculation and in deadly competition, and on the other in vain pleasures and ignoble debauchery. From this point of view, it was concluded that, "nowadays the capitalist class seems worthless for society" (*Goniec Łódzki* 1905).

Furthermore, these specific circumstances were bringing about a new set of values and customs, dangerous and an anathema to the previous social order. As an international textile centre, Łódź was a settlement reflecting another dangerous disease of modern times – cosmopolitanism, which then conveyed more internationalization of relationships, which "gives a job to everybody, takes away a wife and seduces a daughter, dissolves a family and demoralizes a child. It has the same smile for everybody and the same death sentence as well" (Gliszczyński and Mieszkowski 1894, 29). Inter-class mingling was thought to be another peril for a society with a still rigid social structure and a pre-determined distribution of proper places and roles (Pobłocki 2010). In Polish novels about Łódź (like *Bawelna* or *Wśród kąkolu*), the figure of a nobleman appears as a main positive protagonist, set against rotten and greedy German factory-owners. The Polish nobleman plays a crucial role in protecting good old values, moral rules and social order as such, for example, a gadabout helps an impoverished noble family regain its honor, and a well-educated doctor fights for justice for workers. Those figure were noble in a modern way – nor they were the 18th century property owners, nor alien bourgeois – they were rather the urban nobility pattern upon British gentlemen.¹³

Not only was Łódź a relatively young city, non-Polish and without nobility, but in addition it had no tradition, at least none based on values and legitimacy. Due to its specific social structure, for a long time no "higher" (especially Polish) culture developed in the proletarian city. It was almost devoid of intellectual groups. Paradoxically, despite this, Łódź became the epicenter of early mass culture, such as the mass entertainment attraction of the early, pre-fabular cinema (Biskupski 2013). However, such popular attractions concerned phenomena which were

13 I am grateful to Kamil Śmiechowski for this remark.

not viewed as a legitimate part of culture. Rather, they were considered as a regression and signified the collapse of traditional Polish values:

Not surprisingly, those who search not only for pleasures of the body, but a little food for the soul, turn away from this city in disaffection, even in disgust... (...) Every intelligent and thinking individual who was driven to Łódź gets out of here as soon as possible. From the irons of narrow-mindedness and life-fiddling, with brief interludes of passion or the dirty struggle for money, one runs to the poorest provincial hole, where a bag of gold hasn't divided people yet, turning men into wolves ... Łódź impresses one only by the amount of its inhabitants, but they live like scum and dregs of society (Starkman 1895, 40).

How could good taste develop in an environment like this: “What kind of music can we hear in Łódź? The crack of steam engines, the bang of hammers, the click of workplaces and creak of factory belts. This ceaseless, indeed hellish, concert can only deafen citizens from any aesthetic sounds” (Gliszczyński and Mieszkowski 1894).

As in many western writings, workers' culture became a target of moralizing discourses presenting the decay of civilization, the demise of work efficiency, and the downfall of mores (Kasinitz 1995, 232; Gunn and Morris 2001, 190; Dyos and Wolff 1998; Lees 1985). Here, an additional layer of 'otherness' sharpened the blade of critique – even the middle and upper classes were rotten! It is surprising that almost the same assessment applied to the upper classes of Łódź society. In this 'West', it was usually the workers and their shanty 'lumpenproletariat' districts that were the locus of the uncivilized barbarian. In Poland, even the upper classes of the industrial city of Łódź were pegged in this dishonorable role: “In Łódź, the ever-present lack of good manners and breeding is shocking; and the lack of culture – this is the biggest thing which an individual, accustomed at least a bit to civilized manners, has to face” (Starkman 1895, 11). At the same time it also became a public issue, leading journalists to refer to the imagined West as a cultural master even in the realm of personal hygiene and body habits, creating a particular, entangled and reverse tension between 'here' and 'there' in terms of civilization:

Generally, there is no charm and elegance on the streets... Lack of tact in walking through narrow streets without pushing, lack of habit, even among people dressed decently, to use the generally accepted assistance of a handkerchief in certain bodily functions... – and let us recall that in the West it is not even allowed to spit on the street! (Gorski 1904, 13).

...workers' culture became a target of moralizing discourses presenting the decay of civilization, the demise of work efficiency, and the downfall of mores. Here, an additional layer of 'otherness' sharpened the blade of critique – even the middle and upper classes were rotten!

Furthermore, not only was Łódź relatively young, non-Polish and non-noble, but it was also lacking in tradition. It was easier to explain the immorality of the Lodzermensh or worker's poverty if they were not one of 'us'.

Newspapers complained about the citizens' degenerate morals, and among the many problems, public attention was focused on alcoholism, demoralization at summer picnics, sexual abuse of female workers, and illegitimate children. As some of those warned, the lack of education, and consequently of moral upbringing and civilized human beings, was the result of the devastating influence of capitalism. The bourgeois were greedy and short sighted, the masses unlettered and passive. The catastrophic vision was one of total moral decline, leaving a terrifying legacy for future generations:

What will we pass to the future? Wild customs, moral decline, defilement of the most valued human ideals, and degenerated progress. We have to provide order in our own home, recover our moral and material virtues. (...) Łódź especially needs this recovery (*Rozwój* 1907b).

As can be seen, the fears were based on the vision of a wild capitalism neglecting public order and moral rules. Not only was it uncontrollable and unpredictable, but above all immoral. Abstract capitalism as such is difficult to blame, thus the direct responsibility for the fear and discontent fell upon the greedy and spoiled Lodzermenschen: tradesmen, factory-owners, that is Germans and Jews. As moral and cultural rules were melting into the air, leading to Sodom and Gomorrah, the solution could be found only by regaining the sense of good and evil clearly provided for by universal humanitarian values and the noble code of honor. This was possible to re-establish only – in the positivist spirit – by education:

This difficult and arduous task can be achieved by constant, well-organized and intentional peaceful work aiming at raising the level of ethical culture in our city, at making customs more gentle, citizens more civilized, getting rid of illiteracy, making notions and terms rational, building wealth, developing a school system – in one word, propagating the ideals of work, justice and love for higher virtues (*Rozwój* 1907b).

Hence, the solution was to provide order and to educate masses, otherwise the escalation of the crisis meant near-apocalyptic visions: “Therefore never ever will the bandits be diminished, therefore always the knife and crook will rule the city. Because each year the bandits will be joined by all those for whom there was no place in school” (*Nowy Kurier Łódzki*

1912). This path of reform was characteristic for “civilized human beings” and allowed them to “stand on the upper stage of societal development” (*Rozwój* 1898a). Stable, unquestionable rules would cure the diseases of capitalism and develop its reformed version – the noble capitalism. However, this project was impossible to achieve while the articulated problems were a part of capitalism itself.

Imaginary diagnosis of situation	Obstacle	Utopia
the aggressive, wild capitalism debauchery and greed the rule of profit and money moral decline	<i>Lodzermensche</i> , factory-owners, illiterate masses	
		Dystopia

C. The inappropriate city

The last principle of fantasmatic logic is related to the specific experience of the city and its poor infrastructure (Dumała 1974; Puś 1987). Łódź was described as a place of contrasts, where “a palace of a millionaire stands just opposite to a worker’s shanty, in a neighborhood of modern houses inhabited by affluent families is a hovel where the poorest people live” (Gliszczyński and Mieszkowski 1894, 23). The development of the city was presented as abnormal and its appearance did not fit into any of the known patterns. As journalists reported with disgust: “In Łódź, there are businesses worth millions gaining good profit, but there are no schools” (*Rozwój* 1898b), or in a similar manner: “There is the power of millions, but there are no hospitals, there are many palaces – proudly protruding – but there are no hygienic flats for hard-working masses, there are trimmed gardens, but no public parks” (*Goniec Łódzki* 1898). It was difficult to imagine that in one place so much luxury could stand beside such extreme poverty: “And when one mentions also this sick air which is breathed in by the people who turn millions into billions, who can afford champagne, but lack clean water (...) one is astonished without restraint” (Gliszczyński and Mieszkowski 1894, 14).

The imaginary diagnosis of the situation focused mainly on symptoms, that is, the hygienic conditions and public health (lack of baths, sewage

system, hospitals, decent housing, clean butcheries, green areas, fresh air), poverty (lack of orphanages, shelters, feeding etc.) and illiteracy (once again, lack of schools, kindergartens, reading rooms). A separate narrative was delivered with respect to the deficiencies of culture, tradition and heritage (museums, libraries). Moreover, a subject of repeated harsh critique was the backward atmosphere and lack of a public sphere.

What is particularly interesting, considering the very grounds of this multi-layered rejection, is the fact that Łódź was denied urbanity: “Our Łódź, despite keeping appearances of a big city, is rather a big small-town considering its citizens’ culture. It is rather a set of many little towns...” (*Goniec Łódzki* 1899). Commentaries pointing out its disproportionate growth and village-like structure were not uncommon. Even the first academic book about Łódź explained it this way:

If Łódź’s appearance shocks one by its ugliness; if in the capital of Polish labor deprivation and neglect of public infrastructure is omnipresent; and finally if modern Łódź presents a caricature of proper city development, then the reason for this is to be found not in anything other than the abnormal conditions of Łódź’s growth (Rosset 1929).

Thus, even if it had urban par excellence, Łódź was simultaneously perceived as unfitting to the urban pattern, and compared to some imaginary, harmonious city, which it most definitely was not. Such a contradiction indicates as well the fantasmatic nature of the image of Łódź, where completely opposite components could interact freely.

The responsibility for this abnormal development was laid on inept local government, passive citizens and inefficient organization. Of course, one should keep in mind the influence of Tsarist censorship, preventing the proclaimed diagnoses from pointing out all the problems and obstacles freely (Szyndler 1993; Kostecki et al. 2013). The magistrate was seen as not only disorganized, but also uninterested in the city’s development: “In Łódź, nothing – literally nothing – is done, despite collecting taxes and spending them in an uncontrolled manner for aims not related to the city’s good” (*Kurier Łódzki* 1906b). In addition to capable administration, active citizens were needed. Some even tried to appeal, not to human values or common good, but to the logic of profit in order to encourage reforms, for example, arguing that public baths might be both lucrative and useful for society (*Goniec Łódzki* 1898). The lack of patriotism was easier to understand when one considered the abnormal character of this “Polish Manchester”. In one article the author wonders whether there is any:

...true, warm attachment to this big city, where air wheezes soot and dust often to form a dense fog, here and there poisoned with stinking fumes; where water is drunk with fear of its germs and disgust at its strange taste; where it's difficult to pass through the dreary streets in a grid-plan because of intensive traffic (...) where money is on people's tongues and in their hearts... – 'I hate Łódź!' We can hear this from the intelligentsia and surely it can be heard from many poor chaps (*Rozwój* 1911).

According to this imaginary diagnosis, not only was the government unable to act, but the same could be said about society as a whole, especially local elite and their renowned "failure to act": "Nowhere are so many plans born, and nowhere do so many die" (*Goniec Łódzki* 1898). The diagnosis was clear: the plans were not synchronized, the actions irregular, and additionally the only goal was profit, not the common good. Swipes were taken at "capricious philanthropy", seen as a rather useless hobby for factory-owners' wives (*Kurier Łódzki* 1907b; *Kurier Łódzki* 1907c). Still, the core of the problem was the entire system as such – the solution was to reform its organization and the existing stable municipal or national institutions in order to establish, regulate and control education, healthcare (especially preventing repeated epidemics), security, unemployment, cultural life and urban development. The first step was to reform the already-existing philanthropy and build modern public institutions, and the second was to establish capable local government cooperating with educated and active citizens, who themselves would become more patriotic and better organized. These plans varied in their details, and discussions and debates over private vs. public property, taxes, individual vs. collective actions etc. took place (see: Śmiechowski 2014, 85, 154).

Nevertheless, with better organization, planning and social responsibility, change was possible. If the city were governed by a Polish administration, things would change immediately:

Philanthropy became such a fancy thing, that philanthropists dress themselves and eat only to give people the possibility to earn money. But philanthropy exists only there, where poverty exists. A rich and well-organized country does not need philanthropy (*Goniec Łódzki* 1905).

If no such steps were taken, the problems would loom larger and larger and turn into dystopian chaos: "Hunger and plagues will spread, poverty will increase, people's misery will deepen, and on basis of poverty, famine and sorrow, immorality and crime will blossom like a luxuriant flower"

(*Kurier Łódzki* 1907d). Without schools, an entire generation would be lost and end up on the street (*Rozwój* 1898b); without proper healthcare, a pandemic of cholera would destroy whole city districts; without good organization and regular institutionalized action, the city and its society would retreat into savage barbarity. At the very same time, the lack of appropriate city infrastructure was caused by Łódź's rapid development, which was also the reason for such spectacular growth. The alternative was, rather, a return to the misery of other 19th-century towns of the Polish Kingdom and to a paternalistic version of anti-urban farm capitalism.

Imaginary diagnosis of situation	Obstacle	
Chaotic and obscure city structure the lack of public infrastructure	Selfish factory-owners, malevolent administration, rapid development and uncontrolled changes	An ordered city ruled by Poles, boasting an enlightened society led by Polish intelligentsia living in an ordered city space
extreme poverty alongside extreme richness, misery and splendid side by side ugliness and lack of aesthetic standards lack of monuments, museums etc.		Nightmare city – further chaos The wild city of barbarians and illiterates Semi-rural chaos

Utopia

Dystopia

Desire for fullness

The specific and complex situation of Łódź presented the opportunity to trace other examples of Polish modernity projects. The repulsion toward Łódź's aberrational modernity, peripheral capitalism and stunted cosmopolitanism worked as catalyst for fantasmatic logic to unfold. It activated itself not in programmatic manifests or direct political declarations, but rather on the margins of the local press discourse, in reports, and minor (apart from Reymont's "The Promised Land") literary works. Furthermore, the main bedrock assumptions of this construction were often blurred, and future visions were more implicit than revealed. The project as such was obviously and inevitably incoherent and full of tensions and contrasts.

The framing motive of fantasmatic logic was a desire for fullness and reestablishment of the social order, apparently disrupted by modernity. The foundations for fulfilling these aims were Polishness and moral values, closely related with the traditional ethic codes of nobility, reformed by the positivist program of the intelligentsia. The other important branch of desired virtues was enlightenment: creating a heritage of education and knowledge as a means for social development. The result would be good organization, and efficient management of government and public institution, as well as active citizens, all of which were elements of the envisioned harmonious modern city.

The fantasmatic logic and its dynamic functioned in parallel to reality itself. The diagnosis of the prevailing situation (imaginary diagnosis of reality) was negative, proclaiming its barbarian, alien, aggressive, pathological or immoral nature. The utopian dimension was present in the visions of a civilized, Polish and moral order, but impossible to achieve in reality because of the 'obstacles', like Germans, Jews, inefficient administration, greedy capitalists and savage masses. The obstacles actualized the always-haunting presence of contingent interruption, necessarily mediated by investment in discursively manageable empirical threats. Furthermore, the obstacles posed the instant danger of descending into dystopia. However, what was crucial for the fantasmatic logic was not cognizable: the obstacle was indeed the element enabling one to even think of the utopian vision, not to mention the utopia itself. This is a paradox and, at a very same time, an assumption of fantasmatic logic, bringing into mind the paradoxical structure of the Derridean condition of (im)possibility. Those who have built Łódź, the factors that created its character, the circumstances which were responsible for its shape and appearance were separated from all positive aspects of the change, and identified with only the negative components. The impossibility of this transformation was made possible by means of fantasy. The desire for fullness and dreams about noble capitalism, moral order, and a community of educated citizens were based on paradoxes and were impossible to accomplish, as they ran counter to the reality – that is how the work of fantasy goes.

The character of press titles, authors and historical circumstances varied strongly. Depicted themes, protagonists, problems and proposed solutions were heterogeneous. The relation of discursive constructs and reality itself was diverted. Although, what analyzed materials have in common is the logic of fantasy as a general rule. All those materials are a response to the open abyss of modernity, whose threatening power was so overwhelming on Łódź's streets.

The fantasmatic logic and its dynamic functioned in parallel to reality itself. The diagnosis of the prevailing situation (imaginary diagnosis of reality) was negative, proclaiming its barbarian, alien, aggressive, pathological or immoral nature. The utopian dimension was present in the visions of a civilized, Polish and moral order, but impossible to achieve in reality because of the 'obstacles', like Germans, Jews, inefficient administration, greedy capitalists and savage masses.

Imaginary diagnosis of situation	Obstacle		
Strangeness: national, ethnic, cultural	Germans/Jews	Order and management, Morality and tradition of	Utopia
No rules: immorality, instability, profit motive	Inefficient administration	Polishness	
Abnormal development, social imbalance		Chaos and moral decline	Dystopia
No tradition, no history: popular culture	Masses	Foreignness	
Rurality/pseudo-urbanity	Capitalism, rapid development	Barbarity	

Reference list:

- Badziak, Kazimierz, and Paweł Samuś. 1985. *Strajki robotników łódzkich w 1905 roku*. Łódź: Komitet Łódzki PZPR [Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej].
- Berglund, Bruce R., and Brian A. Porter. 2010. *Christianity and Modernity in Eastern Europe*. Budapest: Central European University Press.
- Biskupski, Łukasz. 2013. *Miasto Atrakcji*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Briggs, Asa. 1993. *Victorian Cities*. Classics in Urban History 2. Berkeley, Calif. - Los Angeles, Calif: University of California Press.
- Chańko, Jan. 1982. *Gazeta "Rozwój" (1897–1915): studium źródło-znawcze*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chu, Winson. 2012. *The German Minority in Interwar Poland*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dumała, Krzysztof. 1974. *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*. Wrocław: Ossolineum.
- Dyos, H. J., and Michael Wolff. 1998. *The Victorian City*. Vol. 1. London: Routledge.
- Emden, Christian, Catherine Keen, and David R. Midgley. 2006. *Imagining the City*. Bern: Peter Lang.
- Fijałek, Jan. 1962. *Instytucje pomocy materialno-zdrowotnej w Łodzi i okregu łódzkim; wiek XIX do roku 1870*. Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich.
- Gliszczyński. 1905. "Łódź po zaburzeniach." *Kurier Warszawski* 180, July 2.
- Gliszczyński, Artur, and Antoni Mieszkowski. 1894. "Łódź – miasto i ludzie." In *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie: antologia*. Łódź: eConn
- Głos*. 1893. "Przegląd społeczny," 51.
- Goniec Łódzki*. 1898. "W sprawie kąpieli," 90, May 22.
- Goniec Łódzki*. 1899. "Nadczułość prowincjonana," 15, July 6.
- Goniec Łódzki*. 1905. "Zachloroformowani," 117, July 1.
- Gorski, Stefan. 1904. *Łódź Spółczesna. Obrazki i Szkice Publicystyczne*. Rychliński i Wagner.
- Gunn, Simon, and R. J. Morris. 2001. *Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*. Historical Urban Studies. Aldershot, England – Burlington, Vt: Ashgate.
- Heller, Agnes. 1999. *A Theory of Modernity*. Malden: Wiley.
- Heller, Agnes. 2000. *The Three Logics of Modernity and the Double Bind*

- of the Modern Imagination*. Budapest: Institute for Advanced Study.
- Howarth, David R. 2000. *Discourse*. Concepts in the Social Sciences. Buckingham [England] ; Philadelphia, PA: Open University Press.
- Janczak, Julian. 1982. *Ludność Łodzi przemysłowej, 1820–1914*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jason, Glynos and David Howarth. 2007. *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. London–New York: Routledge.
- Jedlicki, Jerzy. 2000. *Świat zwyrodniały: lęki i wyroki krytyków nowoczesności*. Warszawa: Wyd. Sic!
- Kanfer, Yedida Sharona. 2011. *Łódź: Industry, Religion, and Nationalism in Russian Poland, 1880–1914*. PhD diss., Yale University.
- Kasinitz, Philip. 1995. *Metropolis: Center and Symbol of Our Times*. Main Trends of the Modern World. New York: New York University Press.
- Karwacki, Władysław L. 1975. *Łódź w latach rewolucji 1905–1907*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Kieszczyński, Lucjan. 1962. “Walki strajkowe włóknarzy Łodzi i okręgu Łódzkiego w latach 1919–1928.” In *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kizwalter, Tomasz. 1991. *“Nowatorstwo i rutyny”: społeczeństwo królestwa polskiego wobec procesów modernizacji, 1840–1863*. Warszawa: PWN.
- Kostecki, Janusz, and Marek Tobera, *Prasa Królestwa Polskiego w opinii władz cenzury rosyjskiej (1901–1914): dokumenty*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza “Aspra-JR.”
- Kmieciak, Zenon. 1976. *Prasa polska w latach 1864–1918*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kołodziejczyk, Robert. 1974. “Pochodzenie i źródła rekrutacji Kkasy robotniczej.” In *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, Stanisław Kolabiński. Vol. I, part I. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kronika Wiadomości Krajowych Zagranicznych*. 1857. “Korespondencja Kroniki. Z Kalisza” 192, July: 3.
- Kula, Witold, and Janina Leskiewiczowa. 1979. *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim: 1815–1864*. Warszawa–Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kurier Łódzki*. 1906a. “Mały felieton. Powrót ptactwa,” 210, November 3.
- Kurier Łódzki*. 1906b. “Z chwili,” 150, September 1.
- Kurier Łódzki*. 1907a. “Najwyższy czas,” 316, October 16.
- Kurier Łódzki*. 1907b. “Echa tygodnia,” 370, November 17.
- Kurier Łódzki*. 1907c. “Filantropia a potrzeby ludności,” 27, January 17.
- Kurier Łódzki*. 1907d. “Zarys sytuacji w Łodzi,” 7, January 5.
- Kurier Łódzki*. 1908. “My i wy,” 479, October 20.
- Nowy Kurier Łódzki*. 1912. “Za dużo oświaty,” 208, September 11.

- Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London–New York: Verso.
- Laclau, Ernesto. 2005. *On Populist Reason*. London–New York: Verso.
- Lees, Andrew. 1985. *Cities Perceived: Urban Society in European and American Thought, 1820–1940*. Manchester: Manchester University Press.
- Marchart, Olivier. 2007. *Post-foundational political thought: political difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marzec, Wiktor. 2012. "Poststrukturalistyczna teoria dyskursu i empiryczne badania społeczne." *Praktyka Teoretyczna* 4: 185–198. <http://www.praktykateoretyczna.pl/wiktor-marzec-poststrukturalistyczna-teoria-dyskursu-i-empiryczne-badania-spoeczne/>.
- Marzec, Wiktor, and Agata Zysiak. 2009. "Miasto, morderstwo, maszyna. Osobliwe przypadki we wczesnonowoczesnej Łodzi." In *Rekonfiguracje modernizmu : nowoczesność i kultura popularna*, edited by Tomasz Majewski. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Marzec, Wiktor, and Agata Zysiak. 2011. "Młyn biopolityki. Topografie władzy peryferyjnego kapitalizmu na łódzkim osiedlu robotniczym." *Praktyka Teoretyczna* 2:65-86. http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr2-3_2011_Biopolityka/05.marzec_zysiak.pdf
- Marzec, Wiktor, and Agata Zysiak. 2014. "Days of Labour: Topographies of Power in Modern Peripheral Capitalism. The Case of The Industrial City of Łódź: Days of Labour." *Journal of Historical Sociology*, September, n/a – n/a. doi:10.1111/johs.12080.
- Michlic, Joanna B. 2006. *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Micińska, Magdalena. 2008. *Inteligencja na rozdrożach: 1864–1918*. Warszawa: PAN.
- Mogilnicki, A. 1902. "Z ognisk polskiego przemysłu." *Przegląd Tygodniowy* 15:197.
- Pobłocki, Kacper. 2010. *The Cunning Of Class: Urbanization Of Inequality In Post-War Poland*. PhD diss., Budapest: Central European University. <http://etnologia.amu.edu.pl/go.live.php/PL-H648/dr-kacper-poblocki.html>.
- Puś, Wiesław. 1987. *Dzieje Łodzi przemysłowej: zarys historii*. Łódź: Muzeum Historii Miasta Łodzi.
- Pytlas, Stefan. 1994. *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Reymont, Władysław Stanisław. 1927. *The Promised Land*. Chicago: A.A. Knopf.
- Rosin, Ryszard. 1988. *Łódź: dzieje miasta*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Rosset, Edward. 1929. *Łódź Miasto Pracy*. Łódź: Wyd. Magistrat miasta Łodzi.
- Rozwój*. 1898a. "Czyja wina?," 224, September 30.
- Rozwój*. 1898b. "Szkoły fabryczne," 194, August 25.
- Rozwój*. 1900. "Walka z pożogą," 215, September 20.
- Rozwój*. 1907a. "Ruch polityczny w Łodzi," 245, December 1.
- Rozwój*. 1907b. "Dom ludowy," 221, November 2.
- Rozwój*. 1911. "Partykularyzm łódzki," 292, December 22.
- Rozwój*. 1914. "Warszawa i Łódź," 224, May 22.
- Rybicka, Elżbieta. 2003. *Modernizowanie miasta: zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej*. Kraków: Universitas.
- Sikorska-Kowalska, Marta. 2001. *Wizerunek kobiety łódzkiej przełomu XIX i XX wieku*. Kurowice k. Łodzi: Ibidem.
- Singer, Ben. 2001. *Melodrama and Modernity. Early Sensational Cinema and Its Contexts*. New York: Columbia University Press.
- Śmiechowski, Kamil. 2012. *Z perspektywy stolicy: Łódź okiem warszawskich tygodników społeczno-kulturalnych (1881–1905)*. Kurowice k. Łodzi: Ibidem.
- Śmiechowski, Kamil. 2014. *Łódzka Wizja Postępu. Oblicze Społeczno-Ideowe „Gońca Łódzkiego”, „Kurieria Łódzkiego”, „Nowego Kuriera Łódzkiego” W Latach 1898–1914*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy.
- Starkman, Adolf. 1895. *Łódź i Łodzianie*. Warszawa: N.D.
- Szyndler, Bartłomiej. 1993. *Dzieje cenzury w Polsce do 1918 roku*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawn.
- Timkowskij-Kostin, Iwan. 2001. *Miasto proletariuszów*. Łódź: Tygiel Kultury.
- Żarnowska, Anna. 1974. *Klasa Robotnicza Królestwa Polskiego, 1870–1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zysiak, Agata. 2010. "Trudne dziedzictwo – w poszukiwaniu tożsamości Łodzi." In *Wokół Nowego Centrum Łodzi*, 103–20. Łódź: EC1 Łódź – Miasto Kultury.

Additional sources:

Reportages (chronologically):

- Flatt, Oskar. 1853. *Opis miasta Łodzi: pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*. . Warszawa: Drukarnia Gazety Codziennej,
- Flatt, Oskar. 2008. Łódź i nowobudująca się do niej droga żelazna [1866] in: Piotr Boczkowski, *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie: antologia*. Łódź: eConn, 7
- "Korespondencja Kroniki. Z Kalisza." 1857. *Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych* 14/26 VII, no 192:3 – a conservative daily

published in Warsaw.

Jutrzenka. 1862. – a Jewish asimilationist weekly published in Warsaw, quoted from *Łódź: dzieje miasta do 1918 r.*, 757.

“Przegląd społeczny.” 1893. *Głos Narodu* 51:607 – a national and anti-semitic daily published in Cracow.

Gliszczyński, Artur and Antoni Mieszkowski *Łódź – miasto i ludzie*. 2008 [1894] in: Piotr Boczkowski, *Łódź, która przeminęła w publicystyce i prozie: antologia*. Łódź: eConn. Both authors were Polish journalists from Warsaw, working for a few years in Łódź in 1890s, this reportage was first published in Warsaw's *Wiek*.

Mogilnicki, Aleksander. 1902. “Z ognisk polskiego przemysłu,” cz. III, *Przegląd Tygodniowy* 15:197. Positivist weekly published in Warsaw, author was a lawyer and a poet.

Gliszczyński, Artur. 1905. “Łódź po zaburzeniach.” *Kurier Warszawski* July 5, published as a reportage from revolutionary events in Łódź.

Timkowskij-Kostin, Iwan. 2001. *Miasto proletariuszów* [1907]. Łódź: Tygiel Kultury. A reportage, first published in Russian, from post-revolutionary city, written by a Russian writer, journalist and press correspondent.

Gorski, Stefan. 1904. *Łódź spółczesna: Obrazki i szkice publicystyczne*. Warszawa: Nakładem Rychlińskiego i Wegnera. A set of observations about Łódź by a Polish journalist and editor.

Vimard, Henryk. 2001. *Łódź, Manchester polski* [1910]. Łódź: Tygiel Kultury. A collection of correspondence articles from Poland by French journalist, visiting Łódź.

Bartkiewicz, Zygmunt. 2001. *Złe miasto* [1911]. Łódź: Tygiel Kultury. A description of the city after the 1905 Revolution, written by a Polish journalist and writer.

Rosset, Edward. 1929. *Łódź miasto pracy*. Łódź: Wyd. Magistrat miasta Łodzi. A scientific study of the city by a Polish demographer born and living in Łódź.

Nowakowski, Zygmunt. 1931. *Geografia serdeczna*, Warszawa: Gebethner i Wolf. A set of reportages from Nowakowski's journeys through Poland. The author was a Polish journalist, writer, actor and philosopher.

Novels and short stories:

Reymont, Władysław S. 1927. *The Promised Land* Chicago: A.A. Knopf. The most famous and popular fictional account of Łódź's life in 1890s., written by a Polish novelist and Nobel Prize winner.

Łapiński, Stanisław. 1898. *Tkacz*.

Rowiński, Władysław. 1899. *Julka, Dwa pokolenia, Przemówił, Bez tytułu*,

Kwiaty dla Prusa.

Marrene-Morzowska, Waleria. 1890. *Wśród kąkol.*

Kosiakiewicz, Wincenty. 1895. *Bawełna.* Warszawa: Księgarnia K. Grendyszyńskiego.

Gliszczyński, Artur. 1907. *Mańka.*

Laskowski, Kazimierz. 1907. *Lokaut. Powieść łódzka.* Warszawa: Książnica polska.

Daily press:

“Goniec” 1898-1906,

“Kurier Łódzki” 1906-1911

“Nowy Kurier Łódzki” 1911-1914

“Rozwój” 1897-1914

Agata Zysiak – sociologist of culture, writing her PhD thesis at University of Lodz (Poland) about post-war modernization of higher education. Her main areas of interests are urban studies, social memory and historical sociology. Currently she is involved in a few research projects concerning biographical method, local debates about modernity and social history of Lodz. She works as well in a local NGO, gathering oral histories of Lodz's citizens.

Address:

Agata Zysiak
Department of Sociology of Culture
Institute of Sociology
University of Łódź
ul Rewolucji 1905 r. nr 41
90-214 Łódź
e-mail: agatazysiak@gmail.com

Citation:

A. Zysiak, *The desire for fullness. The fantasmatic logic of modernization discourses in the turn of the 19th century in Łódź*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/03.Zysiak.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.3 (date).

DOI: 10.14746/pt.2014.3.3

KAMIL ŚMIECHOWSKI

Searching for the better city.

An urban discourse during the Revolution of 1905 in the Kingdom of Poland

The main argument of this paper states that the Revolution of 1905, which established the era of modern politics in Central and Eastern Europe, was also an important landmark for the cities in the Kingdom of Poland. The rapid urbanisation and industrialisation of the Kingdom of Poland after the January Uprising brought irreversible change to the country's social structure. New agents like the proletariat and the intelligentsia appeared in the urban space.

As a result, urban contexts during the Revolution of 1905 were much more important in Russian Poland than in the Interior of the Russian Empire. A conflict arose between groups supporting different visions for the cities: traditional, moderately progressive and radical. Actually, the urban discourse of 1905 was a dispute about the scope of urban democracy. With reference to manifestos or projects for legal acts, as well as articles or reports from Warsaw's national journals and the local press from Lodz, I examine changes in the Kingdom's urban discourse from criticism of the existing administration (the so-called *Magistrats*) to demands for introducing the modern system

of self-governance. Urban discourse tells us a lot about the Polish middle-class and its ideological attitudes. During the Revolution, the initial democratic enthusiasm was soon replaced by the logic of exclusion. Established by the bourgeoisie as a consequence of the revolutionary exposure of class antagonism, it took measures to limit the influence of the working class and its political position in the future urban self-governance.

Keywords: The 1905 Revolution, discourse, urbanism, self-governance, Kingdom of Poland

Introduction

A traditionally, political-oriented historiography considers the Revolution of 1905 to be a class struggle occurring under the command of the main parties and their political ideologies (Kalabiński and Tych 1976).¹ Only the studies of the Revolution in the two biggest cities of the Kingdom of Poland, Warsaw and Lodz, were described in a broader sense (Kiepuska 1974; Karwacki 1975). However, over the past few years an important turn has been observed. Recent works, under the influence of Robert Blobaum and his study (Blobaum 1995), stress that the complexity of the Revolution of 1905 is a great social phenomenon (Przeniosło and Wiech 2005; Żarnowska et al. 2007; Marzec and Piskała 2013a). In particular, the social changes, which happened during and after the Revolution are the focus of researchers' attention. For example, Scott Ury, who describes it from the point of view of Warsaw's Jewry, examined how rapid urbanisation in the Kingdom enabled the rise of the public sphere and – as a consequence – the public will in 1905–1907 Warsaw (Ury 2012). Nowadays, the Revolution of 1905 in the Kingdom of Poland is increasingly defined as a radical entry into a political modernity, with all its far-reaching consequences (Marzec 2013a).

In fact, the Revolution of 1905 was the first time in Polish history that the focus of political events moved from villages to cities. Undoubtedly, it was possible due to the scale of social changes in Russian Poland after the collapse of the January Insurrection in 1863. Fast urbanisation and industrialisation brought irreversible change to the country's social structure (Nietysza 1986). While the rate of urbanisation was rising, new agents like the proletariat and the intelligentsia appeared in the urban space. As a result of higher level of industrialisation and urbanisation alongside the terrifying social-economic conditions of the Kingdom's cities, urban contexts during the Revolution of 1905 were much more important in Russian Poland than in the Interior of the Russian Empire. Manuel Castells identified three corresponding features of the 1871 Commune of Paris (considered to be the first true *urban* revolution in Europe), which made it "urban": its opposition to traditional, especially rural society, its municipal character which radically transformed the political institutions that represented local society, and, finally, the establishment of new political institutions, based on municipality alongside popular participation (Castells 1983, 24–25). Without any doubt

In fact, the Revolution of 1905 was the first time in Polish history that the focus of political events moved from villages to cities.

1 This paper is the result of the research project "Four discourses of modernity – modernism of periphery on the example of Lodz (19th–20th centuries)" granted by Polish National Science Center contracted as UMO-2011/03/B/HS6/01874.

the Revolution of 1905 in the Kingdom of Poland involved either the radical democratisation of urban society and institutions, or the rise of the urban public sphere. From this point of view, the East European movement sequel to of the Commune of Paris in 1871, which it has been compared (Harison 2007), satisfied the criteria for the urban revolution in all its complexity.

In connection with this, in a reflection on the social history of urbanism in modern Poland, I will examine the role of cities in the revolutionary discourse concerning the Kingdom of 1905–1907. However, my understanding of it is as statements about the condition and future of Polish cities within social – and political discussions, rather than as bloody and violent images of cities in revolt. Therefore, I will focus on manifestos or projects for legal acts, as well as articles or reports from Warsaw's national journals and the local press from Lodz. In view of the fact that historically, discourses are specific systems of meaning which establish the identities of subject and object, David Howarth concludes that the construction of discourses involves the structuring of the relations between different social agents (Howarth 2000, 9). Unsurprisingly, urban discourse during the Revolution of 1905 concerned to the right of different groups of urban inhabitants to governing the city. It represented the conflict arising from between different visions of city: traditional, moderate progressive and radical. While the first of these was typical for the majority of the upper bourgeoisie and the Russian administration, the second was presented by the urban intelligentsia and the third by the proletariat. Actually, the urban discourse of 1905 was a dispute about the scope of urban democracy.

It is worth pointing out that the urban discourse during the Revolution was created mainly by progressive liberal intellectuals, acting as an elite of Polish the intelligentsia (Janowski 2004). As is widely known, an awareness of the importance of the intelligentsia is necessary in order to understand the social history of Poland, not to mention all Central and Eastern Europe (Żarnowski 2003) This region was characterized by provincial development, causing the domination of agriculture and weakness of the towns. In the reality of the weakness and ethnic alienation of the middle-class, the intelligentsia, formed by professionals, intellectuals and artists, aspired to become the bourgeoisie, or at least to represent it outwardly (Janowski 2008; Jedlicki 2008; Micińska 2008). The typically urban groups of population, the industrial bourgeoisie, the intelligentsia, the *petit* bourgeoisie (Kowalska-Glikman 1987) (the so called “drobnomieszczactwo”, consisting of small businesses, craftsmen and other members) and – finally, the – proletariat – were all children of urbanisation. Relations between them had to be a starting point for the first urban

revolution in this part of Europe. As a consequence, urban discourse between 1905 and 1907 created by the literate elites of urban population was part of a traditional, bourgeois public sphere in its Habermasian meaning while the workers' vision of city was created in a proletarian counter-public sphere, understood after Negt and Kluge as an alternative form of public life (Negt and Kluge 1993; Marzec and Piskala 2013b, 83–84).

The most important ideology of Polish intelligentsia in the second half of the 19th century was a progressive liberalism – as Robert Nisbet noted, a “natural” social philosophy of the literate elites of the Western World between 1789 and 1914 (Nisbet 1980, 171). As Immanuel Wallerstein argues:

Liberals believed, however, that progress, even though it was inevitable, could not be achieved without some human effort, without a political programme. Liberal ideology was thus a belief that, in order for history to follow its natural course, it was necessary to engage in conscious, continual, intelligent reformism in full awareness that “time was the universal friend, which would inevitably bring greater happiness to ever greater numbers” (Wallerstein 2011, 6).

Hence, the idea of progress had a decisive impact on their perception of the social contrasts caused by classical capitalism and on their methods for reducing them. Although at the turn of the 19th and 20th centuries, younger generations of intelligentsia were giving up liberalism for new vital ideologies, such as socialism or modern nationalism, ultimately they all still trusted in education as a remedy for social problems. As Denis Sdvizkov argued, the belief in education and an attachment to individualism were indeed a basis for the liberal worldview throughout Europe (Sdvizkov 2011, 269–270). This had important significance in the reality of revolution, polarising all ideas, remodelling existing structures of thinking and forcing all groups to define their views distinctly. In the urban discourse of the Revolution of 1905, the moderate bourgeois vision of remodelling municipal problems, represented by the intelligentsia and based on institutions typical of the traditional public sphere, was faced both with the ultra-conservative *ancien regime* and with the anti-systemic proletarian radicalism with its own, counter-public, foundations.

The urban question before 1905 – the social-economic condition and public imagination

The situation of urban areas in the Kingdom of Poland before the Revolution of 1905 was quite complicated. The biggest of them

– Warsaw, Lodz and Dabrowa Basin – were growing dynamically. In 1900, Warsaw reached 750,000 inhabitants while Lodz had a population of 314,000. Despite this, the Kingdom's cities lagged behind West European metropolises. Some spheres especially, such as urban infrastructure, education and public services remained dramatically underdeveloped (Blobaum 1995, 22–28). The worst situation was in Lodz – an industrial centre without the other functions of a large city. Lodz was considered by Warsaw's intellectuals to be a “disgusting collection of storehouses and industrial buildings” and was commonly perceived in the public imagination as a dystopia of the modern city (Śmiechowski 2012). The hygiene conditions in Lodz were appalling and the mortality rate of infectious diseases was record-breaking in Europe (Fijałek and Indulski 1990, 88–257).

The miserable condition of the cities was a consequence of an archaic system of urban governance, based on laws originating from the beginning of the 19th century. The Kingdom of Poland was almost the only place in Europe where there were no elected councils or any form of urban self-governance. Towns were ruled by *Magistrats* – mayors, chairmen and auxiliary staff, nominated by the central government. They were, indeed, just officials with limited powers and temperate ambitions – all important problems including urban investments or expenditures had to be approved in Saint Petersburg! Actually, it was a certain form of withdrawal on the part of the state which made the cities “weak”, while retaining the strong coercive apparatus supported mainly by a military structure of administrative oppression but ignoring social provisions. As a result, almost every new hospital, school or cultural institution was funded not by local authorities but by the communities themselves of Warsaw, Lodz or the other towns. Despite many proposals for reorganising the system of urban administration, the situation did not change for 50 years, eventually becoming something of an oddity (Bouffał 1899, 149–152). Theodore R. Weeks rightly noted:

The reasons for this were many, but the most important was general bureaucratic lethargy, exacerbated by the lingering suspicion that Polish-dominated city governments would complicate the lives of Russian administrators in the region. Furthermore, the general conditions in Warsaw were superior to those of nearly any city in the interior of the Empire, so local Russian officials failed to perceive any pressing need for reform. Then as later, Russian administrators compared the Polish situation favourably with conditions at home in the central Russian provinces, while Poles compared the situation unfavourably with conditions in Vienna, Berlin or Paris (Weeks 1994, 27).

However, the position of the cities in Polish public opinion was determined by culture as well as by its social-economic conditions. A significant part of the Polish elites was influenced by anti-urbanism, which made urban discourse strongly ambivalent. Although the rapid urbanisation and industrialisation enabled the possibility of the emergence for new social classes in Poland after 1863, a traditional imagination, created by the *szlachta*, was – and in modernized form is still now – an important feature of Polishness (Pobłocki 2010; Sowa 2011; Czaplinski 2011). Many authentic intellectuals believed that Poland should remain a rural country. They were afraid of Western civilization and its negative impact on a partitioned nation and considered cities only as an addition to the country's agricultural landmark (Jedlicki 1999). Even Warsaw Positivists, who wanted to make Poland “bourgeois and secular” (Jaszczuk 1986, 8), were closely dependent on their noble genealogy (Kopczyńska-Jaworska 1993, 103–104). It is enough to mention that honouring famous writers or poets by buying them a village house with a demesne was a common form of the highest acknowledgment in Poland!

Obviously, all the discourse remained in a strong relationship with the European *fin de siècle* and its social pessimism. Lodz, often referred as the “Polish Manchester” deserved this term in the sense that the “real” Manchester was also “The Shock City” for many noble gentlemen (Pobłocki 2013, 242–249). Jerzy Jedlicki described the motif of anti-urbanism in 19th century Poland and its connections with European culture as “The trial against the city” (Jedlicki 2000). Charges against cities became even more serious in the epoch of Young Poland – the modernist period in Polish fine arts between 1890 and 1918. Only a few writers such as Stanisław Przybyszewski or Tadeusz Miciński were apologists of urbanism in a time of socially engaged literature, condemning hunger, poverty and the crimes of Warsaw's and Lodz's dark alleys (Gutowski 1993, 189–211).

This ambivalence was strengthened by the social structure of Russian Poland. Only Warsaw, despite repeated Diaspora, was a great Polish beyond question. Still considered to be capital, Warsaw was home to most of Polish elites and opinion makers. However, in Lodz and the Dabrowa Basin the situation was completely different. Poles were mostly unskilled workers, while most of the capital was owned by Germans and Jews (Puś 1987). Even worse, the process of acclimatisation to urban lifestyle was slowed down by the conservative, rural worldview of workers, arriving in industrial centres from the villages (Żarnowska 1993, 72–74). Everywhere except Warsaw, the upper bourgeoisie was closed and had no interest in approaching the Polish elite (Żarnowska 2004). As a result,

However, the position of the cities in Polish public opinion was determined by culture as well as by its social-economic conditions. A significant part of the Polish elites was influenced by anti-urbanism, which made urban discourse strongly ambivalent. Although the rapid urbanisation and industrialisation enabled the possibility of the emergence for new social classes in Poland after 1863, a traditional imagination, created by the *szlachta*, was – and in modernized form is still now – an important feature of Polishness.

Lodz's intelligentsia described themselves as weak and poor (Iwańska 2010, 267–271). The *petit* bourgeoisie, representing about one-fifth of the urban population was generally shadowy, but had the potential to tip the balance in the country's politics. Finally, smaller towns located in the provinces were actually dominated by traditional Jewish communities and had "lost" their Polishness (Zieliński 2010, 27–30).

As a result, although the feeling of crisis in respect of capitalistic modernity was common to all groups of urban inhabitants in the Kingdom, despite their nationality, each group considered the urban problems to be specific to them. This was the main reason why urban discourses in the Polish, Jewish and German press were very similar, even if the interactions with them was limited by language and cultural barriers (Ury 2012, 47–48).

Against such a backdrop, the Revolution of 1905, initiated by the proletariat and supported by the intelligentsia, can be described not only as the political debut of the masses (Blobaum 1995, 188–190), but also as the political initiation of the Polish radical intelligentsia, as they attempted to replace both the traditional elite of the country and the existing bourgeoisie of German or Jewish ancestry. From this point of view, the intelligentsia can be understood not as a separate social group, but as a small elite section of the educated and progressive middle-class, sharing a concept of social order (Sdvizkov 2011, 150–154).

Obviously, a great deal had been written about the differences between various groups of urban society in 19th century Poland. Historians have examined both the reasons for an alliance between the bourgeoisie and the proletariat in the initial stage of the Revolution, and the conflicts of interest among them. The political success of the *Endecja*, a right-wing nationalistic movement supported by the *petit* bourgeoisie, has been described as evidence of the movement of the political sympathies from the left to the right during and after 1905. As a result, political representation of the nationalistic middle-class became the real winner of the Revolution, while progressive liberal and workers' parties were put on the defensive (Karwacki 1975, 106; Szwarc 2007, 14–16). In terms of urban discourse this transition meant the willingness of separate social agents to take responsibility for the cities and their futures. It was necessary to determine, who should be a holder of the "right to the city." I use this Lefebvrian term intentionally, because class conflict, which played a major role in Henri Lefebvre's concept (Lefebvre 1996), also occupied a key position in the urban discourse of the Revolution of 1905.

The Revolution's impact on urban discourse

Although in the pre-Revolutionary period criticism of social relations in the Kingdom's cities was possible, the censorship was preoccupied with the image of urban administration as being blameless for all existing problems. The system of prior censorship was oriented to maintain a social order. In particular, the dissemination of any radicalism from the intelligentsia to the masses was considered to be a very dangerous for a Tsarist regime (Kmieciak 1980, 5–11; Szreter 1992; Bałabuch 2001, 51–54). As a consequence, all the social discourse in the Polish press before 1905 was unaddressed. The burden of solving of social problems or conflicts had to be shouldered by society itself, as an act of traditional philanthropy.

However, during a great economic crisis in both Russia and Poland caused by the Russo-Japanese War, some elemental changes became noticeable. For instance, a Lodz's newspaper dared to demand the organisation of public works as an essential aid for starving, unemployed workers. But a few months later no one was entreating the *Magistrats* to do their duties. During the Revolution the system of censorship became inefficient, and was finally abandoned under the October Manifesto; the maintaining of social divides was no longer possible. Former taboos became the leading topics (Śmiechowski 2013); a very wide emancipation of the masses raised the readership to an unprecedented level (Marzec 2013b); newspapers, previously read by a small group of subscribers, started to be sold on streets; criticism of the *Magistrats* in the Kingdom's press suddenly became widespread and characteristic. For instance, *Kurier Łódzki* wrote:

The Magistrat, avoiding any contact with the inhabitants of the city for a long time and uninterested in learning and meeting their needs, is now fenced in by barricades and guarded by soldiers. (...) Even if the Magistrat is doing something, he is also trying to keep it secret. (...) However, this happens very rarely, because here in Lodz literally nothing at all is done except collecting taxes and spending them on improper goals, contrary to the welfare of the city and without any public control (*Kurier Łódzki* 1906).

In a similar way a provincial newspaper was quoted in the Warsaw magazine, convinced that:

Anyone, who lives in our city for any length of time, has to perceive for himself the sad condition of our urban economy. In the last decade literally nothing has

The Magistrat, avoiding any contact with the inhabitants of the city for a long time and uninterested in learning and meeting their needs, is now fenced in by barricades and guarded by soldiers. [...] Even if the Magistrat is doing something, he is also trying to keep it secret. [...] However, this happens very rarely, because here in Lodz literally nothing at all is done except collecting taxes and spending them on improper goals, contrary to the welfare of the city and without any public control (*Kurier Łódzki* 1906).

been done to improve the city's sanitary condition or standard of living. The only result has been thousands of sheets of paper were written after numerous meetings of the Magistrat and various committees (*Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki* 1907b, 29)

Prawda, a leading opinion-making magazine published by Aleksander Świętochowski since 1881 scoffed, that “today's municipalities” were just “funny caricatures of modern local governments” and “even Mark Twain could not create” such an irrational way of nominating of mayors and chairmen (*Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki* 1905c, 492).

The articles about the administrative condition of the Kingdom's cities were often economical studies, trying to show the scale of problems using large amounts of statistical data. One of them was published by a leftist magazine, *Ogniwo*. In the opinion of an unknown author, in the year 1905, when “all states, classes, organisations and corporations were submitting their requests,” that was the best moment for considering “if we have the right to claim a modern urban administration in the Kingdom of Poland and what should be done to improve the present situation” (*Ogniwo. Tygodnik naukowy, społeczny, literacki i polityczny* 1905, 258) The author found the existing administrative system to be responsible for the situation, in which *Magistrats* could not do anything in areas such as social care, healthcare, education or the fight with poverty. Moreover, he stated that “Magistrats do nothing at all, because they are dependent on the government” (*Ogniwo* 1905, 259). It was stated in conclusion that “this situation has to be changed” (*Ogniwo* 1905, 280).

After martial law was introduced at the turn of 1905 and 1906, the publishing of newspapers became a risky job. Under the threat of trials and seizures, parallel to the post-Revolution reaction in Russia, the number of critical articles started to decline. Nevertheless, the development of the press was permanent along with the criticism of the existing administration of cities'. The negative criticism was so common, that after 1905 the determined for the introduction of an elected and wide-powered urban self-governance in the Kingdom of Poland became a regular topic in the Polish press. In the autumn of 1905 Lodz's newspaper stated that:

The establishment of urban autonomy is necessary after 40 years, but the self-governance should be put only into the hands of society' and the local inhabitants'. Who, if not a local population, would refurbish their own towns more seriously? Who would be more determined in lobbying for the building of new schools if not the people themselves? (*Goniec Łódzki* 1905b).

This opinion was embraced by almost all Polish political parties. What was important – urban self-governance, as well as the Polonization of schools and courts – considered to be just things to do, realisable within the reform of Russia's political system (Tych 1990, 22). The lifelong dream of the Kingdom's middle-class slowly became feasible.

Illusion of self-governance: things to do

Hence, when it was announced in the June of 1905 that the General Governor of Warsaw would be obliged to initiate a project for future urban self-governance in the Kingdom, newspapers started to suggest which problems, which should be discussed by elected councilors as a first step. Expectations were huge. For instance, *Goniec Łódzki* noted that “in all great industrial centres the building of cheap and hygienic houses for workers, or the refurbishment of existing, unhealthy and uncomfortable tenements is founded to be an urgent need.” The newspaper considered it to be an “actual topic, because the solving of that problem will probably be one of the first activities of our future city council” (*Goniec Łódzki* 1905c).

In an article about illiteracy in Poland, *Prawda's* columnist noted: “today, when everyone is talking about self-governance from his own point of view, it is high time to issue a reminder of the condition of primary education.” After analysing the dramatic levels of illiteracy in Warsaw and Lodz, he concluded: “if self-governance is not to be just an empty slogan, but something which allows society to make decisions about people's most important needs, then education must be one of the central themes” (*Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki* 1905a).

A few weeks later the same magazine published an article about the conditions of hospitals in the Kingdom. This problem was also analysed with reference to planned self-governance. In the conclusion we can read:

First of all, society must be allowed to take part in running the hospitals, which should be focused on public health. (...) Our intelligentsia should understand that it is a high time to take social duties seriously. Before we start talking about self-governance, we should examine local needs including the condition of hospitals. Only a wide knowledge of reality can be a basis for serious activities. Otherwise, it will just be an illusion (*Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki* 1905b, 211).

Despite the scale of the problems in so many aspects of urban existence, urban self-governance was widely seen as the only way of modernising Polish cities. The lobbying for introduction of self-governance was actually a serious political demand of the urban opinion-makers, articulated with the ideas of both the Kingdom's autonomy and the Polonization of schools. They had no doubts that the right to the city should belong to them in their own political interests as well as in the interests of the improvement of the living conditions of the urban lower classes'. In this way, the intelligentsia acquired its traditional ethos of helping other groups of society (Zahorska 1978, 186–189; Iwańska 2010).

In December 1905 the appeal of the city's intelligentsia for a fight against the illiteracy of workers was published in Lodz. In a reaction, the editing board of *Goniec Łódzki* commented:

We all have to fight with illiteracy, regardless of our differences of political sympathies or religions. Schools and colleges whose opening is called for in the appeal will not be affiliated to any political party. They will not impose beliefs, but enable a whole mass of illiterate people to read about the society's goals and choose a way to achieve one (*Goniec Łódzki* 1905d).

Although the dominant role of the intelligentsia was dominant in providing an axiom for the planned self-governance, the question of the social composition of future councils was still unanswered.

The theoretical foundations

The idea of self-governance played an important role in Polish political philosophy of the 19th century. In the reality of the partitions, all forms of political organisation reduce the role of the central government and strengthen society. It was believed that the Polish nation should achieve an "internal independence", enabling it to rise in spite of increasing Russification in Russian Poland and Germanisation in Prussia. For historian Aleksander Rembowski, an author of the first Polish theory of administration, a rational political system had to be based on the active participation of society in the process of governance. In his opinion, the organisation of local government was the most effective in the United Kingdom and the United States, where central and local governments were considered equal forms of the state's authority (Markiewicz 2010, 127–129). Indeed, most 19th century Polish intellectuals were anglophiles.

Very similar beliefs were presented in 1907, when an extensive study about autonomy and self-governance was published by *Prawda*. As it was pointed out, the understanding of self-governance as “a resignation of some part of the state’s sovereignty to society in order to be closer to it for democratic reasons” was invalid. Actually, “a state like England could not exist outside society”, so “the reality is completely different. Society itself, acting as a state, is creating some functions or duties and realising them – depending on their character – in one centre or many different places”. As a result, an Englishman does not use the word “self-governance”, because all central and local authorities are known as a “government” (*Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki* 1907c). This was the opposite of Russian reality, where, as *Goniec Łódzki* wrote after *Novoye Vremya*:

Although there was no rational reason for conflict between society and the bureaucracy, yet in Russia’s historical reality, the bureaucracy was stronger than society, considered it to be their natural enemy and was doing almost anything to deprive it of all independence and activity. (...) Actually, it led to the underlying tension in society and enabled the spread of radicalism through all social classes (*Goniec Łódzki* 1905a).

According to this logic, self-governance, focused on the elementary needs of the city’s inhabitants, was also an instrument for reducing social tensions. It was believed that the risk of revolution was much lower when society could participate in the administration. Very similar views were presented by positivist lawyer Adolf Suligowski (Pol 2007), a member of the Governor’s committee for urban self-governance and the main author of the final draft.

Suligowski, called by an influential economist Stanisław Koszutski, “the tireless campaigner for our cities’ self-governance” (Koszutski 1915, 3), was a type of a democratic idealist. He was convinced that the situation when “the population cannot take part in the urban administration and does not have any impact on urban politics” is the only reason for social discontent or failures of infrastructure. In his opinion, the existing system led to austerity, carelessness, formalism and mismanagement. Moreover, Suligowski maintained that the system of urban administration was also responsible for serious social problems:

Education and literacy are not the only factors in people’s level of morality (...) But undoubtedly, as a result of invalid organisation and the exclusion of society from these activities, the appropriate powers for disseminating education cannot develop here. There is no properly organised and socially controlled educational

system. And it is a source of evil. A deprivation of society's right to cooperate in such an important question must have a harmful impact on the culture and lifestyle of the masses. Culture is never random, but an effect of the widespread application of hard work as well as capital. It needs the strong determination of social powers, which is absent here. Moreover, efforts to oppose them are still paralysed or stopped by the administration. As a result, ignorance, with its all consequences, can develop freely in our current condition (Suligowski 1915, 50).

Suligowski was influenced by a theory of cultural work, which was considered in 19th century Poland to be the opposite of politics (Mencwel 2009). This distinction was intended to legitimise the intelligentsia in their possession (unlike the egoistic bourgeoisie and disoriented proletariat) of a coherent, progressive vision of social relations. Suligowski's dream of self-governance was, therefore, an instrument for social stabilisation, minimising the risk of revolution:

When talking about the problems of urban inhabitants, it is necessary to point out another result of the existing system. Living in the large cities exposes all social contrasts or differences in all their nakedness and creates the breeding-ground for social conflict. However, solicitude for poor people's needs supported by social institutions leads to the alleviation of the fate of underprivileged classes, reduces contrasts, evokes sympathy and brings peace to human relations (Suligowski 1915, 51).

It is difficult not to notice that Suligowski's description of the workers was very patronising. On the other hand, it was hardly surprising in the revolutionary reality of 1905–1907, when relations between the middle classes and the proletariat were becoming worse.

Logic of exclusion

In the opinion of the bourgeoisie, neither strikes nor mass manifestations were the most frightening episodes of the first stage of the Revolution. Actually, a series of attacks on brothels with public shaming of "pimps" and their "guests" was the most shocking. As well as denouncing bourgeois prudery, it also broke all the rules of politics typical of the public sphere. *Pravda's* columnist noticed:

A new agent of the nation's life has entered the historical path. This new wave is providing new concepts, new terms, new actions and new aspects of cultural life. Once, two cultures – the noble one, full of tradition and respect for the past,

believing in romanticism or merits, and the bourgeois one, going under the banner of self-help, progress, sobriety and the struggle for existence – were fighting each other. Today, the middle-class, occupying the former position of the bankrupt nobility, already having become sluggish in prosperity, must face up to a new ideology, new concepts and new people (*Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki* 1907d, 317).

The entry of the working class into public life was as much a surprise as a serious challenge for the intelligentsia, which considered itself to be predestined to lead the social progress. However, in 1905 the workers took only symbolic control over the cities by controlling the urban space. The people, behind their barricades, had a sense of being the hosts of their cities even if they did not have any chance in the struggle with the Cossacks. It was another aspect in which the similarity between the workers and the Parisian *communards*, who seemed to declare “society is us” in opposition to Louis XIV’s “the state is me”, was noticeable (Castells 1983, 20). Nonetheless, workers relied on spontaneous forms of self-organization rather than institutions legitimizing bourgeois democracy including parliament, judiciary, self-governance or even upper-class trade unions. As Kluge and Negt noticed: “at this historical stage of the proletarian public sphere, its prime function is to protect individuals from the direct influence of bourgeois interests and ideologies” (Negt and Kluge 1993, 61). From the workers’ point of view, revolutionary terror was indeed not a form of blind violence, but the manifestation of the new, popular justice which would ultimately lead to the “camp mentality” (Negt and Kluge 1993, 63). So, during the Revolution of 1905, despite initial mutual understanding in the first days of the movement, a long-term alliance between bourgeoisie and proletariat was actually impossible.

This process was observed in many different sources, including literature, the press and personal memoirs. For instance, the frightening, post-revolution Lodz was portrayed by Zygmunt Bartkiewicz in the novel titled *Złe miasto (Bad city)*. He characterized Lodz as a place without any social or economic rules, and immersed in chaos. In his opinion, all agents appearing in the urban space of Lodz, from the upper bourgeoisie to the proletariat, became practically degenerate (Bartkiewicz 1911).

The bourgeoisie’s shock at the Revolution reached its peak in 1907, when a group of Lodz’s biggest industrialists hiding in Berlin initiated the great lockout in the final fight with the workers. An unknown author, shocked by the 150,000 unemployed people, noticed in *Prawda*:

The entry of the working class into public life was as much a surprise as a serious challenge for the intelligentsia, which considered itself to be predestined to lead the social progress. However, in 1905 the workers took only symbolic control over the cities by controlling the urban space. The people, behind their barricades, had a sense of being the hosts of their cities even if they did not have any chance in the struggle with the Cossacks.

(...) Two hostile hordes are facing a death fight: numbers of satiated tycoons and masses of beings, deprived of their humanity. Ranks of dull, fattened capitalists and ranks of workers, also dull in their fanaticism and class fury. Or rather, ranks of agitators, leading the blind legions of workers to the real economic slaughter. They are both affected by fanaticism, a state of mind similar to complete barbarity. (...) The defeat is deeper than we can visualize. All aspects of our country's life suffers as well as the still unborn future of our social-economic relations. And as is known, the injured and blooded mother can bear a blooded child, a moron forced into the eternal struggle between signs of consciousness and the curse of idiocy (*Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki* 1907a).

The escalation of revolutionary terror and economic struggles strengthened the belief of the middle-class in the necessity of the limitation of workers' public rights. The proletariat was considered too immature to make its own decisions and too vulnerable to agitation. In the bourgeoisie's opinion, workers should fulfil some threshold conditions before they would be allowed to participate in the governing of the city. Moreover, workers came to be regarded as the "masses", which – as Stefan Johnson pointed out – could be understood rather as an allegory of everyone who threatened the ideals of political life than as individuals fighting for public representation (Jonsson 2013, 248–255). In bourgeois public discourse, the masses were reduced to the "sad symptom of these days", which would lose its dangerous character when social progress reached its climax. The final result was that the idea of urban self-governance evolved from being an instrument for urban democratisation to an institution for maintaining social exclusion.

This turn in thought was visible in Suligowski's draft, announced in 1906. Weeks described it as "modest, conservative, but essentially Polish" and added: "clearly, this was no radically democratic project" (Weeks 1994, 31). The level of education was to be the most important factor, enabling the city's inhabitants to exercise their right of voting. Every man who was at least 25 years old, could read and write and had been living in the city for two years had to be authorized. In addition, women who had an estate or ran a business could vote in their own right. The rest of literate women had to be represented by their male relations (one person could have no more than two votes). Moreover, all voters were to be divided into two curiae. The first consisted of the city's honorary citizens, estate owners, all people with higher and secondary education, clerics and finally, educational, charitable and social institutions. In Warsaw and Lodz, bigger industrialists and traders were also counted in the first circle of voters. These were all authorized to elect half

of the councillors. The rest of the voters, forming the second circle, could elect the second half of the future council („Projekt ustawy miejskiej dla miast Królestwa Polskiego” 1915, 144–146).

The number of inhabitants allowed to vote was limited radically. But in Suligowski's logic, this exclusion was planned for the proletariat's own good. In the bourgeois image of urban social relations, the right to the city was strictly related to one's level of education and one's position in the social hierarchy. The limitation was automatic, but not irreversible. Liberal intellectuals strongly believed that the right to the city would broaden over the course of time, in parallel with the rate of social progress and the spread of literacy. The educated worker, as well as the emancipated woman, would become a partner in the process of the city's governance. What was offered, according to this logical argument of the urban intelligentsia, was very significant: it was planned that, acting as a true elite, it would guarantee the rationality and harmony of urban democratisation. Under its command the Kingdom's cities would enter on a path to the permanent progress – the utopian counterweight to the current revolutionary chaos (Stegner 2005).

Counterattack of contraries

As I noted above, the bourgeoisie's vision of the city was based on a strong belief in the totality of society, which is, indeed, a known feature of the public sphere (Negt and Kluge 1993, 56). Disputes between various groups of urban inhabitants were considered irrational. However, during and after the Revolution of 1905 they became more and more distinct. In some ways, they became the power of modern politics. For instance, despite the fact that ethnic divisions were considered to be a red herring by progressive intellectuals, they were felt by large groups of urban inhabitants to be much more real than class solidarity or local patriotism. Moreover, the *Endecja's* nationalism was, without any doubt, a very modern response to the phenomenon of modernization. It was also a strong response to the modern crisis of identity, which, as I mentioned above, was such an important feature of the Revolution (Marzec 2014, 4).

As a result, the capital easily won the struggle with the working class, while the Polish *petit* bourgeoisie intensified its fight with the Jews, now even more racist rather than economical (Weeks 1998; Blobaum 2001; Cała 2012, 292–297). The intelligentsia, as so often happened, again proved to be an illegitimate child of undeveloped society, rather than an opinion-making elite (Sdvizkov 2011, 278–279). Adolf Suligowski

It also shows the extent of the contrast between the agents participating in urban life—between the bourgeoisie and the proletariat at the very beginning of modern politics in the Kingdom of Poland—and confirms the special role of the intelligentsia, that unspecified group of the urban intellectual elite, typical of the peripheral, undeveloped version of capitalism in Central and Eastern Europe.

had to learn the hard way when his draft was rejected by the government and also the *Endecja*. For them, the complicated ethnic and social structure of Polish cities was a reality requiring a reaction (Weeks 1994, 33). In the 1910 final draft prepared by the government, the number of Jewish councillors was planned to be reduced to 10% of the total. Only in places where Jews represented more than half of the population were they allowed to vote in 20% of councillors who were Jewish. Suligowski was confused by *the Endecja's* support for this proposition, not to mention Russian liberal or progressive parties represented in *the Duma*. Nevertheless, the draft was still “too democratic” for Russian nationalists, who would become more and more powerful in the next phases of parliament. They threw the Polish language out from the planned urban self-governance as a first step and then blocked its entry for several years (Weeks 1994, 36–41). In the end, urban self-governance in the Kingdom of Poland did not come into force before World War I (Radomski 2009, 82–83).

Conclusion

The 1905–1907 urban discourse tells us a lot about the Polish middle-class and its ideological attitudes. It confirms all the objections which were raised against the urban social groups by the political left as well as radical artists from the *Boheme*: a tendency to class negation, an attachment to security and self-restraint (Ossowska 1985, 28–43, 52–74). It also shows the extent of the contrast between the agents participating in urban life – between the bourgeoisie and the proletariat at the very beginning of modern politics in the Kingdom of Poland – and confirms the special role of the intelligentsia, that unspecified group of the urban intellectual elite, typical of the peripheral, undeveloped version of capitalism in Central and Eastern Europe.

But despite this, during the Revolution of 1905 something had changed. In 1907 *Wielkie miasta, ich wzrost i przyszłość*, Edward Chwalewik's brochure, was published in Warsaw. The author, a former socialist, took on board the task of the rehabilitation of great cities, so unpopular in 19th century culture. He was aware of the urban class antagonisms but convinced that:

The most creative powers are concentrated in large cities. Under their command the former period of dogma and dignity is progressively changing into a libertarian era, based on more and more democratic ideas (...). Large cities were always a birthplace of libertarian ideas and now (...) are centres of radicalism

and the democratisation of society. (...) Under a wider and wider self-governance, based on truly democratic rules, the excessive number of poor people in the large cities will disappear. Today's tenements and malodorous districts will become a thing of the past, replaced by numerous gardens, parks and green areas. The great city will become the temple of national monuments, the centre of education, the arts and other creative activities, as well as of administration and social work, trades and legislature. It will be the pulse of the nation's life in the full sense of the word. (...) The great city of today, as a place of voluntary work, is a higher form of social life. It contributes a deeper sense of right, justice and beauty to its citizens. It is truly a pioneer of cultural progress (Chwalewik 1907, 73–74).

Important changes were not only seen in popular brochures, written by Warsaw's intellectuals. In 1911 a liberal newspaper from Lodz wrote:

Lodz, as a relatively new city, has neither an intriguing history nor interesting monuments. But it can have all that one day. It will be created by future generations. So we should not give them any reason to accuse us, in many years' time, that we were living without a tomorrow, without higher aspirations. So, perhaps, it would be a good idea to create an institution for taking care of Lodz's future, which is considered to be very promising, in spite of the Society of Historic Preservation. Today's hectic development, chaotic and planless, should have some rules applied to slow this ubiquitous development, which has no regard for any sense of aesthetics (*Nowy Kurier Łódzki* 1912).

Without a doubt, modernisation was evident. The city, previously considered to be a foreign tumour on the country's healthy, rural tissues, slowly became the place that provided development opportunities for all classes. At the turn of the 19th–20th centuries, Polish urban culture flourished at a significant rate (Biskupski 2013). The new generation of activists, artists and politicians that arose during the Revolution was not tempted by the promise of a village house given as a reward for achieving merit in life. They wanted to be citizens and to live as citizens. Hence, despite the existing class conflicts and the social problems connected with the discordant nature of urbanization, the future of Poland became urban.

Reference list:

- Bałabuch, Henryk. 2001. *Nie tylko cenzura: Prasa prowincjonalna Królestwa Polskiego w rosyjskim systemie prasowym w latach 1865–1915*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartkiewicz, Zygmunt. 1911. *Złe miasto: Obrazy z 1907 roku*. Warszawa–Gebethner i Wolff.
- Biskupski, Łukasz. 2013. *Miasto atrakcji: Narodziny kultury masowej na przelomie XIX i XX wieku*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Blobaum, Robert E. 1995. *Rewolucja: Russian Poland 1904–1907*. Ithaca; London: Cornell Univ. Press.
- Blobaum Robert E. 2001. “The Politics of Antisemitism in Fin-de-Siècle Warsaw”. *The Journal of Modern History* 73 (2): 275–306.
- Bouffał, Bronisław. 1899. “Organizacja miast w Królestwie Polskim”. In *W naszych sprawach: Szkice w kwestiach ekonomiczno-społecznych*. Warszawa: Henryk Radziszewski.
- Cała, Alina. 2012. *Żyd – wród odwieczny?: Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Warszawa: Nisza.
- Castells, Manuel. 1983. *The City and the Grassroots*. Berkeley–Los Angeles, California: University of California Press.
- Chwalewik, Edward. 1907. *Wielkie miasta, ich wzrost i przyszłość*. Warszawa: Biblioteka Spółczesna.
- Czapliński, Przemysław. 2011. *Resztki nowoczesności*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Fijałek, Jan, and Janusz Indulski. 1990. *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945: Studium organizacyjno-historyczne*. Łódź.
- Goniec Łódzki*. 1905a. “Społeczeństwo i biurokracja”, June 4.
- Goniec Łódzki*. 1905b. “Samorząd miejski”, September 6.
- Goniec Łódzki*. 1905c. “Tanie mieszkania dla robotników”, October.
- Goniec Łódzki*. 1905d. “Do pracy!”, December 6.
- Gutowski, Wojciech. 1993. “Symbolika urbanistyczna w literaturze Młodej Polski”. In *Miasto-kultura-literatura.: Wiek XX*, 189–211. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.
- Harison, Casey. 2007. “The Paris Commune of 1871, the Russian Revolution of 1905, and the Shifting of the Revolutionary Tradition”. *History and Memory* 19 (2): 5–42.
- Howarth, David. 2000. *Discourse (Concepts in the Social Sciences)*. Philadelphia: Open University Press.
- Iwańska, Marzena. 2010. “W poszukiwaniu inteligentkiej tożsamości w XIX wieku: Przykład łódzki”. In *Historia – mentalność – tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*, 261–73.

Poznań: Instytut Historii UAM.

Janowski, Maciej. 2004. *Polish liberal thought before 1918*. Budapest–New York: Central European University Press.

Janowski, Maciej. 2008. *Narodziny inteligencji 1750–1831*. T. 1. Dzieje inteligencji polskiej do 1918 roku. Warszawa: Neriton.

Jaszczuk, Andrzej. 1986. *Spór pozytywistów z konserwatystami o przyszłość Polski : 1870–1903*. Warszawa: PWN.

Jedlicki, Jerzy. 1999. *A Suburb of Europe: Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization*. Budapest: Central European University Press.

Jedlicki, Jerzy. 2000. „Proces przeciwko miastu”. In *Świat zwyrodniał: Łęki i wyroki krytyków nowoczesności*, 83–113. Warszawa: Sieć

Jedlicki, Jerzy. 2008. *Błędne koło 1832–1864*. T. 2. Dzieje inteligencji polskiej do 1918 roku. Warszawa: Neriton.

Jonsson, Stefan. 2013. *Crowds and Democracy: The Idea and Image of the Masses From Revolution to Fascism*. New York: Columbia University Press.

Kalabiński, Stanisław, i Feliks Tych. 1976. *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Karwacki, Władysław Lech. 1975. *Łódź w latach rewolucji 1905–1907*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.

Kiepuska, Halina. 1974. *Warszawa w rewolucji 1905–1907*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Kmieciak, Zenon. 1980. *Prasa polska w rewolucji 1905–1907*. Warszawa: PWN.

Kopczyńska-Jaworska, Bronisława. 1993. „Miasto i miejskość w systemie wartości Polaków”. In *Miasto i kultura polska doby przemysłowej: Wartości, red. H. Imbs*, 99–121. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.

Koszutski, Stanisław. 1915. *Nasze miasta a samorząd (życie miast w Królestwie Polskim i reforma samorządowa)*. Warszawa-Lwów: E. Wende i Spółka.

Kowalska-Glikman, Stefania. 1987. *Drobnomieszczaństwo w dziewiętnastowiecznej Warszawie*. Warszawa: PWN.

Kurier Łódzki. 1906. „Z chwili. Głos na puszczy”, September 1.

Lefebvre, Henri. 1996. „The Right to the City”. In *Writings on Cities*, 147–59. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.

Markiewicz, Grzegorz. 2010. *Między państwem obcym a ideą państwa własnego: Świadomość państwowa polskich elit intelektualnych w latach 1864–1914*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.

Marzec, Wiktor. 2013a. „Rewolucja 1905–1907 – ku nowoczesnej polityczności”. In *Rewolucja 1905: Przewodnik “Krytyki Politycznej”*, 90–110. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

- Marzec, Wiktor. 2013b. "Chodziło o to, aby lepiej było żyć na świecie takim bitym i kopanym biedakom, jak my...: Emancypacje 1905 roku". In *Rewolucja 1905: Przewodnik "Krytyki Politycznej"*, 187–211. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Marzec, Wiktor. 2014. "Ponowne osadzenie pustego miejsca – endecki naród i polityczna nowoczesność". *Hybris* 25: 1–32.
- Marzec, Wiktor, and Kamil Piskała, (ed.). 2013a. *Rewolucja 1905. Przewodnik "Krytyki Politycznej"*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Marzec, Wiktor, and Kamil Piskała. 2013b. „Proletariacy czytelnicy – marksistowskie i socjalistyczne lektury we wczesnej proletariackiej sferze publicznej Królestwa Polskiego”. *Sensus Historiae* XII: 83–103.
- Mencwel, Andrzej. 2009. *Etos lewicy: Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Micińska, Magdalena. 2008. *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*. T. 3. Dzieje inteligencji polskiej do 1918 roku. Warszawa: Neriton.
- Negt, Oskar, and Alexander Kluge. 1993. *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nietyksza, Maria. 1986. *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim: 1865–1914*. Warszawa: PWN.
- Nisbet, Robert. 1980. *The History of the Idea of Progress*. New York: Basic Books, Inc.
- Nowy Kurier Łódzki*. 1912. "O przyszłe zabytki w Łodzi", May 13.
- Ogniwo*. 1905. "Losy miast naszych (2)", March 19.
- Ogniwo. Tygodnik naukowy, społeczny, literacki i polityczny*. 1905. „Losy miast naszych”, March 12.
- Ossowska, Maria. 1985. *Moralność mieszczańska*. 2nd ed. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Pobłocki, Kacper. 2010. *The Cunning of Class: Urbanization of Inequality in Post-war Poland*. Phd dissertation, Budapest: Central European University.
- Pobłocki, Kacper. 2013. "Learning from Manchester: Uneven Development, Class and the City". *Praktyka Teoretyczna* 3: 237–67.
- Pol, Krzysztof. 2007. "Suligowski Adolf Mściśław". *Polski Słownik Biograficzny*. XLV. Warszawa-Kraków.
- Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki*. 1905a. "Miasto analfabetów", May 27.
- Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki*. 1905b. "Stan i potrzeby szpitali", September 9.
- Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki*. 1905c. "Rachunki społeczne", October 28.

Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki. 1907a. „Lokaut łódzki”, styczeń 12.

Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki. 1907b. „Rachunki społeczne”, January 19.

Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki. 1907c. „Autonomia i samorząd”, February 9.

Prawda: tygodnik polityczny, społeczny i literacki. 1907d. „Rachunki społeczne”, July 15.

„Projekt ustawy miejskiej dla miast Królestwa Polskiego”. 1915. W *Pisma Adolfa Suligowskiego*, 137–93. Warszawa: Nakładem autora.

Przeniosło, Marek, and Stanisław Wiech, (ed.) 2005. *Rewolucja 1905–1905 w Królestwie Polskim i Rosji*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

Puś, Wiesław. 1987. *Dzieje Łodzi przemysłowej (Zarys historii)*. Łódź: Muzeum Historii Miasta Łodzi–Centrum Informacji Kulturalnej.

Radomski, Grzegorz. 2009. *Samorząd terytorialny w myśli politycznej Narodowej Demokracji 1918–1939*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Sdvizkov, Denis. 2011. *Epoka inteligencji: Historia porównawcza warstwy wykształconej w Europie*. Warszawa: Neriton.

Sowa, Jan. 2011. *Fantomowe ciało króla: Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Universitas.

Stegner, Tadeusz. 2005. „Rewolucja w opinii środowisk liberalnych Królestwa Polskiego 1905–1907”. In *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, 21–43. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

Suligowski, Adolf. 1915. „System dotychczasowego gospodarstwa miejskiego w Królestwie Polskim i jego wyniki”. In *Pisma Adolfa Suligowskiego*. T. 1: Potrzeba samorządu. Warszawa: Nakładem autora.

Szreter, Piotr. 1992. „Cenzura rosyjska w Warszawie między powstaniem styczniowym a rewolucją 1905–1907. Strategie działania”. In *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, 250–69. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Szwarc, Andrzej. 2007. „Rewolucja 1905 roku w dziejach Polski – o potrzebie nowego spojrzenia”. In *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907*, 13–16. Warszawa-Radom: Muzeum Niepodległości.

Śmiechowski, Kamil. 2012. *Z perspektywy stolicy. Łódź okiem warszawskich tygodników społeczno-kulturalnych (1881–1905)*. Łódź: Ibidem.

Śmiechowski, Kamil. 2013. „Rewolucja i prasa. Przypadek «Gońca Łódzkiego»”. In *Rewolucja 1905. Przewodnik «Krytyki Politycznej»*, 352–77. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Tych, Feliks. 1990. *Rok 1905: Dzieje państwa i narodu polskiego*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.

- Ury, Scott. 2012. *Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 2011. *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Weeks, Theodore R. 1994. “Nationality and Municipality: Reforming City Government in the Kingdom of Poland, 1904–1915”. *Russian History*, nr 1: 23–47.
- Weeks, Theodore R. 1998. “Fanning the Flames: Jews in the Warsaw Press 1905–1912”. *East European Jewish Affairs* 28 (2): 63–81.
- Zahorska, Marta. 1978. “Spór o inteligencję w polskiej myśli społecznej do I wojny światowej”. In *Inteligencja polska XIX i XX w.: Studia*, ed. R. Czepulis-Rastenis, 1:179–216. Warszawa: PWN.
- Zieliński, Konrad. 2010. *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Żarnowska, Anna. 1993. “Robotnicy i miasto (na przykładzie Warszawy przełomu stuleci XIX i XX)”. In *Miasto i kultura polska doby przemysłowej. Człowiek*, ed. H. Imbs, 61–74. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Żarnowska, Anna. 2004. “Próby kształtowania autowizerunku w wielkomiejskiej opinii publicznej: Przedsiębiorcy Warszawy i Łodzi na przełomie XIX i XX w.” *Przegląd Historyczny* XCV: 195–211.
- Żarnowska, Anna, Arkadiusz Kołodziejczyk, Andrzej Stawarz, and Piotr Tusiński, (ed.). 2007. *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907*. Warszawa–Radom: Muzeum Niepodległości.
- Żarnowski, Janusz. 2003. *State, Society and Intelligentsia: Modern Poland and its Regional Context*. Aldershot, Hampshire: Ashgate/Variorum.

Kamil Śmiechowski graduated from the University of Łódź with a PhD in history in 2013. His research interests are focused on urban theory, analyses of press discourse, the history of the modernisation processes in 19th and 20th century Poland, and the history of Łódź. Currently, he is working on research projects about the modernisation discourse in Łódź at four crucial historical landmarks, and about the urban discourse in the Kingdom of Poland at the turn of the 19th–20th centuries. He is the author of the following monographs: *Z perspektywy stolicy: Obraz Łodzi w warszawskich tygodnikach społeczno-kultuuralnych* (Łódź 2012) and *Łódzka wizja postępu: Oblicze społeczno-ideowe "Gońca Łódzkiego", "Kurieria Łódzkiego" i "Nowego Kuriera Łódzkiego" w latach 1898–1914* (Łódź 2014).

Address:

Kamil Śmiechowski
Department of Sociology of Culture
Institute of Sociology
University of Łódź
ul. Rewolucji 1905 r. nr 41
90-214 Łódź
e-mail: ksmiechowski@gazeta.pl

Citation:

K. Śmiechowski, *Searching for the better city: urban discourse during the Revolution of 1905 in the Kingdom of Poland*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/04.Smiechowski.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.4 (date).
DOI: 10.14746/pt.2014.3.4

Autor: Kamil Śmiechowski

Tytuł: *W poszukiwaniu lepszego miasta – dyskurs o mieście w okresie rewolucji 1905 roku w Królestwie Polskim*

Abstrakt:

Główna hipoteza artykułu głosi, że rewolucja 1905 roku, która stanowiła początek nowoczesnej polityczności w tej części Europy, była także punktem zwrotnym w dziejach miast Królestwa Polskiego. Szybka urbanizacja i industrializacja Królestwa po upadku powstania styczniowego spowodowała nieodwracalne zmiany struktury społecznej. W miejskich realiach pojawili się nowi aktorzy społeczni w postaci

proletariatu i inteligencji. W wyniku tych zmian w trakcie rewolucji 1905 roku tematyka miejska odgrywała w Królestwie znacznie poważniejszą rolę niż w głębi Cesarstwa. Dyskurs o mieście odzwierciedlał narastający konflikt pomiędzy różnymi wizjami miasta: konserwatywną, postępową i radykalną. W istocie, dyskurs ów był dyskusją na temat zakresu miejskiej demokracji. Ukazuje on również skalę kontrastów występujących pomiędzy aktorami społecznymi biorącymi udział w miejskim życiu publicznym, a zwłaszcza pomiędzy burżuazją a proletariatem, już na tym bardzo początkowym etapie nowoczesnej polityczności w Królestwie Polskim. W trakcie rewolucji, początkowy demokratyczny entuzjazm ustąpił wkrótce miejsca logice ekskluzji. Ustanowiona przez mieszczaństwo w odpowiedzi na narastające w trakcie rewolucji wyostrenie antagonizmów klasowych, prowadziła ona do ograniczenia znaczenia klasy pracującej i jej pozycji politycznej w planowanym samorządzie miejskim.

Słowa kluczowe: Rewolucja 1905, dyskurs, miejskość, samorząd, Królestwo Polskie

Kamil Śmiechowski obronił pracę doktorską z historii na Uniwersytecie Łódzkim w 2013 roku. Jego zainteresowania badawcze obejmują problematykę miejską, analizę dyskursu, historię procesów modernizacyjnych na ziemiach polskich w 19 i 20 wieku oraz historię Łodzi. Obecnie pracuje nad projektami dotyczącymi dyskursu modernizacyjnego w Łodzi w czterech kluczowych punktach zwrotnych w historii miasta oraz miejskiego dyskursu prasowego w Królestwie Polskim na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego wieku. Autor monografii: *Z perspektywy stolicy: Obraz Łodzi w warszawskich tygodnikach społeczno-kulturalnych* (Łódź 2012) i *Łódzka wizja postępu: Oblicze społeczno-ideowe „Gońca Łódzkiego”, „Kuriera Łódzkiego” i „Nowego Kuriera Łódzkiego” w latach 1898–1914* (Łódź 2014).

master the masses

WIKTOR MARZEC

Modernizacja mas.

Moment polityczny i dyskurs endecji
w okresie rewolucji 1905–1907

Artykuł rozważa zmianę w endeckim dyskursie politycznym w okresie rewolucji 1905–1907. Podejmuję w nim analizę zmiany stosunku do „mas”. Wizję modernizacji mas traktuję jako specyficzną formę dyskursu nowoczesności – reakcję na niezdeteminowanie, nieadekwatność politycznych instytucji i języków i gwałtowne rozszerzenie realnego uczestnictwa politycznego. Argumentuję, że określona koniunktura czy splot zdarzeń, zarówno z dziedziny myślenia politycznego, jak i procesów społecznych, wytworzyła specyficzną sytuację kryzysu, pewien moment polityczny. Określona reakcja na ten moment – w tym przypadku organicystyczny, hierarchiczny dyskurs wspólnoty i wizja zdyscyplinowanych mas pod endecką kontrolą, zadecydowała o kształcie całości endeckiego myślenia politycznego. Ów efekt ma swoje długofalowe konsekwencje i określa późniejszy kształt ideowy formacji endeckiej.

Słowa kluczowe: Endecja, Narodowa Demokracja, rewolucja 1905, masy, dyskurs nowoczesności, koniunktura, moment polityczny

Koniunktura kryzysu – moment polityczny

Jednym z kluczowych aspektów nowoczesności była zmiana sposobów obecności klas ludowych w instytucjonalnej polityce¹. Fakt ten stanowił zagrożenie dla konserwatywnie usposobionych elit i przyniósł aktywizację myślenia o przyszłości i zmianie, rozchwianie pewności, że jutro będzie takie jak dziś. Motłoch jest stałym aktorem politycznym, z którym permanentnie musi konfrontować się konserwatywna teoria i praktyka polityczna. To jednak okres powszechnie znany jako nowoczesność współokreślany jest przez powszechne roszczenia ukierunkowane na uwzględnienie mas w instytucjach politycznych i niespotykaną intensyfikację działań klas ludowych. Odpowiedzią nań były różnorodne dyskursy nowoczesności, będące przedmiotem zainteresowania autorów i autorek tego numeru *Praktyki Teoretycznej*. Klasy ludowe zaś stały się odbiorcami komunikatów politycznych, aktywnie kształtującymi bieg zdarzeń rewolucjonistami, wyborcami. Wywołało to konieczność przemyslenia od nowa podstaw polityki i próby usensownienia, krytycznie czy afirmatywnie, udziału mas w sferze publicznej². Modernizacja jako mobilizacja polityczna mas wywołała pewnego rodzaju kryzys (Ortega y Gasset 2008; Jonsson 2013). Przedmiotem mojego zainteresowania jest reakcja i interwencja w obliczu tego kryzysu w obrębie endeckiego dyskursu politycznego, który sam w zaistniałej sytuacji uległ daleko idącym przekształceniom.

Jak odnotował Sheldon Wolin, badając innowacje w myśli politycznej, „większość doniosłych deklaracji filozofii politycznej została poczyniona w czasach kryzysu; to jest wtedy gdy zjawiska polityczne były słabiej zintegrowane z formami instytucjonalnymi” (Wolin 2004, 9). Punktem wyjścia dla takiej konstatacji jest przyjęcie, iż filozofia polityczna to zmienna i autorefleksyjna dziedzina myślenia, którego celem jest interpretacja różnych urządzeń społecznych i ich konsekwencji dla wspólnoty. Dlatego

1 Artykuł ten powstał w ramach projektu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, umowa nr UMO-2012/05/N/HS3/01158, realizowanego w Katedrze Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego. Dziękuję za krytyczną lekturę i uwagi na różnych etapach pracy Kamilowi Piskale, Mateuszowi Janikowi, Michałowi Pospiszylowi i dwóm anonimowym recenzentom.

2 Jeśli nie zaznaczono inaczej, poprzez „masy” rozumiem właśnie owe spolityzowane w nowoczesności grupy, które stanowią zarazem szansę, wyzwanie i zagrożenie, pewien zasób, zewnętrznie, przedmiot, ale i niekiedy podmiot nowoczesnej polityki, wytwarzany cały czas na nowo w różnych dyskursach politycznych, czy to jako pozytywnie określone zbiorowości (klasa, naród), czy jako negatywne zewnętrzne politycznej racjonalności.

też instytucje i porządek społeczny są istotnym kontekstem powstawania i surowymi danymi filozofii politycznej, a aktywizacja struktury społecznej sprzyja istotnym zmianom w jej obrębie (Wolin 2004, 7; Mannheim 1992, 5–6). Ona sama z kolei jest jednym z najbardziej „performatywnych” dyskursów społeczno-politycznych, interweniuje w bieg wydarzeń, modyfikując stawki politycznej praktyki.

Filozofia polityczna w czasach kryzysu jest odpowiedzią na rozproszenie starych systemów znaczeń, porządków i lojalności, i próbuje nadać nowe sensy ludzkiej działalności społecznej i publicznej. Polityka ma charakter ekspresywny wobec wymogu społecznej adaptacji. Praktykowana jest w obliczu problemów, niedoborów, sporów, nierozstrzygniętych i nierozstrzygalnych wyzwań. Inaczej można ująć problem, którym chcę się w tym miejscu zająć, słowami Karla Mannheim: „Treści, formy myślenia, energie umysłowe istnieją i zmieniają się w sojuszu z siłami społecznymi, i nigdy nie występują przypadkowo w określonych punktach wydarzeń społecznych” (Mannheim 1992, 199). To, co chcę pokazać, to pewna koniunktura czy dynamiczna konstelacja wzajemnie uwarunkowanych czynników, która powoduje gwałtowne przecięcie się przebiegów procesów społecznych oraz konceptualizującego je i kształtującego myślenia politycznego. Nie chodzi o tematyzację prostego związku między procesami społecznymi a myśleniem, a raczej o pewną wstępną, rozpoznawczą teorię koniunktury myślenia politycznego, w sensie, jaki zaproponował Louis Althusser.

W swoich późnych pismach przedstawił on całościowy projekt teoretyczny jaki nazywa materializmem spotkania (Suchting 2004; Larise 2006; Elliott 2006). Abstrahując od jego ontologicznych ambicji i dywagacji autora na temat ukrytego, prawdziwie materialistycznego prądu filozofii (Althusser 2006), warto odnotować, że perspektywa ta ma duży potencjał eksplanacyjny w socjologii historycznej *sensu largo* (Paige 1999; Sewell 2005; Sassen 2008). Althusser podaje sztandarowy przykład aleatorycznej koniunktury, która doprowadziła do skokowej zmiany – początek kapitalistycznego sposobu produkcji. Każdy z elementów wchodzących w skład nowej struktury istniał już wcześniej (pieniądz, praca najemna itd.) i posiadał swoją własną genealogię. Dopiero jednak ich spotkanie przyniosło fundamentalną rekonfigurację, która zmieniła każdy z tych elementów i drastycznie przekształciła przebieg procesów społecznych. Tak ujmuje to tłumacz i komentator Althussera:

Spotkanie jednoczy owe części składowe, powodując, że „wszystkie one stają się równocześnie przyczyną jednego skutku”. (...) [N]owa struktura wyłania się z nieprzewidywalnego połączenia odrębnych elementów z niezależnymi historiami

To, co chcę pokazać, to pewna koniunktura czy dynamiczna konstelacja wzajemnie uwarunkowanych czynników, która powoduje gwałtowne przecięcie się przebiegów procesów społecznych oraz konceptualizującego je i kształtującego myślenia politycznego.

w formie radykalnie nieciągłej względem swych poprzedników, w taki sposób, że „znaczenie tych elementów zmienia się w ramach nowej struktury, która właśnie nadaje im ich znaczenie (Goshgarian 2012, 113).

Mnie szczególnie interesują te koniunktury, w których istotnym wymiarem jest myślenie polityczne. Gdy niezależne genealogie różnych elementów spotykają się, tworząc nową, koniunkturalną czy rekonfiguracyjną jakość (Althusser 2012; Althusser 2006), w zupełnie nowej sytuacji znajdują się również dyskursy filozofii politycznej, współtworzące tę koniunkturę (nieważne, czy jako ideologie, filozofia, czy praktyka teoretyczna) (Larise 2006). Sam Althusser konstruuje drugi sztandarowy przykład działania koniunktury i spotkania w odniesieniu do myślenia politycznego Machiavellego, który zresztą jest patronem całego tego przedsięwzięcia teoretycznego (Althusser 1999; 2006).

Specyficzny moment aktywizacji myślenia politycznego we florentryńskim neorepublikanizmie przykuwał uwagę wielu badaczy i filozofów politycznych. W analizie specyficznego „momentu makiawelicznego” John Pocock starał się zdać sprawę ze specyficznej koniunktury, na którą składały się przebiegi (zakorzenionej w lineażach swej historycznej ciągłości) myśli i (mających swą własną przyczynowość) wydarzeń społecznych (Pocock 2003). Nowe otwarcie i przełom w filozofii politycznej związane były z faktem, że kontyngentny świat zadań politycznych zaczął być rozważany jako przedmiot wiedzy formułowanej raczej jako pewna gramatyka, niż zbiór praw. Praktyka polityczna została zatem, jak dopowiada Althusser, ujęta w kategoriach krytycznego zbiegu okoliczności, układu przeciwstawnych czynników, sprzecznego systemu, w którym powstaje problem polityczny domagający się rozwiązania (Althusser 1999; tego typu analiza naddeterminowanych sprzeczności pojawia się już we wcześniejszych tekstach o Leninie, zob. Althusser 2009).

U Machiavellego problemem tym jest przede wszystkim trwałość państwa, takie zapanowanie nad fortuną (a zatem aleatorycznymi czynnikami i spotkaniami społecznych „atomów”), by względnie utrwalić instytucje państwowe. Do tego zaś potrzebna jest reorganizacja politycznego myślenia i nowe ujęcie poszczególnych czynników. Kluczową składową nowoczesnej koniunktury – w obliczu której musi działać książę – staje się lud, który musi być wzięty pod uwagę jako czynnik sprawczy i jako sojusznik umożliwiający zbudowanie i utrwalenie państwa (Lahtinen 2009).

W odniesieniu do Althusseriańskiego „koniunkturalnego” Machiavellego, kanwą, na której opieram poniższą analizę fundamentalnej rekonfiguracji składników myślenia endeckiego, splecionego z okolicznościami społecznymi początku dwudziestego wieku w Królestwie Polskim, są dwa założenia.

Kluczową składową nowoczesnej koniunktury – w obliczu której musi działać książę – staje się lud, który musi być wzięty pod uwagę jako czynnik sprawczy i jako sojusznik umożliwiający zbudowanie i utrwalenie państwa.

Po pierwsze, Althusseriańska teoria koniunktury i spotkania jest dobrą logiką eksplanacyjną (w sensie zaproponowanym w Glynos i Howarth 2007), pozwalającą ująć relację myślenia politycznego do rzeczywistości społecznej (aspekt formalny). Po drugie zaś, uznaję, że wyzwania, które stanęły przed Machiavellim (tworzenie nowego porządku politycznego w obliczu ludu i z ludem w *par excellence* nowoczesnej, aleatorycznej sytuacji), odpowiadają po części konieczności przemyślenia porządku politycznego i roli mas czy ludu w polityce, która była udziałem endecji. Dlatego też niektóre aspekty tej pierwszej koniunktury (i refleksja na ich temat) mogą być narzędziem heurystycznym, pozwalającym rzucić nowe światło na zmianę w myśleniu endeków i rozpatrzeć ich specyficzną koniunkturę związaną z wchodzeniem mas do polityki i konceptualnym opracowaniem tego faktu (aspekt substancjalny).

Przedmiotem swojej uwagi chcę uczynić moment polityczny (Pocock 2003; Marchart 2007), który przynosi aktualizację określonej koniunktury, prowadząc do kluczowego przekształcenia w obrębie myślenia politycznego. Ów moment polityczny miał złożoną genezę, której nie sposób rozpisać na jednorodne ciągi przyczynowo-skutkowe. To raczej naddeterminacja czynników, specyficzny zestaw różnych kryzysów i sprzeczności, był produktywny w specyficzną koniunkturę, niesprowadzalną do żadnego z tych czynników. Ponadto, choć każdy z rezultatów owej rekonfiguracji można retrospektywnie odnieść do narastających wcześniej tendencji, bez owego specyficznego momentu-wydarzenia niepodobna pomyśleć nowej sytuacji i żadnego z jej elementów (określanych właśnie przez tę nową strukturę relacji). Chodzi mi przy tym raczej o wydarzenie w sensie stosowanym w socjologii historycznej (Sewell 2005, rozdz. 3) a nie przez filozofów (Badiou 2007).

W okresie rewolucji lat 1905–1907 w Królestwie Polskim nastąpiła masowa mobilizacja polityczna i wielowymiarowa demokratyzacja życia politycznego, a zatem „niezintegrowanie zjawisk politycznych z formami instytucjonalnymi”, kryzys (Wolin 2004, 9). Towarzyszyła jej jawna nieprzejrzystość reprezentacji politycznej i nakładanie się klasowych i narodowych żądań (Marzec 2013; Kalabiński i Tych 1976). Razem przyniosło to składowe koniunktury, której innym wymiarem była narastająca w polskim myśleniu politycznym³ od reakcji antypozytywistycznej

W okresie rewolucji lat 1905–1907 w Królestwie Polskim nastąpiła masowa mobilizacja polityczna i wielowymiarowa demokratyzacja życia politycznego, a zatem „niezintegrowanie zjawisk politycznych z formami instytucjonalnymi”, kryzys.

3 Przez „polską” sferę publiczną rozumiem historię myśli, pojęć, dyskursów i tworzących je osób i odnośnych kontekstów społecznych i historycznych, dotyczącą polskiego obszaru językowego. Dlatego też przyjmuję, że choć moje dociekania dotyczą w zdecydowanej większości Królestwa Polskiego i związanych z tym kontekstem wypowiedzi, to ustalenia mają wagę wykraczającą poza granice jednego z „zaborów”, jako że w polskojęzycznym obiegu intelektualnym obszar ten miał znaczenie kluczowe, a zachodzące na jego terenie procesy kształtowały całą polską sferę polityczno-publiczną.

polaryzacja stanowisk i kształtowanie się nowoczesnych programów politycznych (Cywiński 2010; Krzywiec 2009; Mencwel 2009). Programy te, będące swoistym rodzajem politycznych dyskursów nowoczesności, zostały ostatecznie skonfrontowane z momentem kryzysu, które same współtworzyły.

Moment ten cechowany jest także przez polityczną nowoczesność w sensie, jaki nadają temu terminowi Claude Lefort (1988), czy z nieco innej strony, Charles Taylor (2010). Polityczna nowoczesność cechuje się zanikiem starszych, fundacyjnych, transcendentnych i heteronomicznych porządków uzasadnienia ludzkiego świata i polityki. Gdy „rozpraszają się markery pewności”, aktualizuje się radykalna przygodność życia społecznego (Marchart 2007), a podstawowym zadaniem polityki i ideologii jest zapobieżenie jej destrukcyjnym skutkom – zaproponowanie zawsze tymczasowych, ale wiarygodnych sposobów opisu świata (Laclau 1990), wyobrażeniowych instytucji społeczeństwa (Castoriadis 1987) czy po prostu porządków dyskursu, tworzących „falszywe” uniwersalności i ugruntowania tego, co społeczne (Laclau i Mouffe 2007). Empiryczne dyskursy nowoczesności są (w różnym stopniu) również odpowiedziami formułowanymi w obliczu tej kondycji. Przedstawione poniżej responsywne przetworzenia dyskursu politycznego są w tym rozumieniu także dyskursami nowoczesności. W szerszym planie próba ta jest zatem przyczynkiem do badania ich jako uwikłanych w społeczno-polityczne koniunktury, związane z ujawniającą się przygodnością.

Endeckie myślenie nie było oczywiście monolitem. Trzeba tu raczej mówić o zmiennej konfederacji środowisk, wielości poglądów i nieustannej rywalizacji między poszczególnymi frakcjami i przywódcami ideowymi. Zmiana bieżącej taktyki partyjnej czy tonu oficjalnych enuncjacji programowych mogła być związana z takimi właśnie czynnikami. Rosnąca rola i pozycja Romana Dmowskiego częściowo odpowiada za zmianę akcentów w endeckiej produkcji ideowej, dlatego też często to jego teksty posłużą poniżej za przedmiot analizy. Niezależnie jednak od tego można mówić o pewnej „strukturze (myślenia) z dominantą” czy ogólnej, uchwytniej w czasie, zmianie retoryki politycznej charakterystycznej dla określonej, działającej wspólnie i tworzącej pewien względnie spójny dyskurs, formacji ideowej. Choć na poziomie przytaczanych dowodów analiza tej zmiany dotyczy konkretnych autorów i tekstów, to jednak na prawach metonimii będę się często – z całą świadomością ukrytych za nim niejednoznaczności – posługiwał zbiorczym określeniem endecja czy endecy.

Próg rewolucji

Badacze ideowych peregrynacji endeków zwracają uwagę na zmianę w obrębie ich myślenia, związaną z postępującą antydemokratyczną i elitarystyczną tendencją, która z czasem prowadziła do autorytarnego zwrotu i ekskluzywistycznej wizji zdyscyplinowanego narodu-organizmu, w pełni rozwiniętej w okresie międzywojennym. Kontrowersje dotyczą tego, jak to się stało, że „nacjonalizm zaczął nienawidzić”. Czy polski nacjonalizm od początku miał autorytarne oblicze (Krzywiec 2009), czy była to kwestia pewnej dość gwałtownej zmiany, która nie powinna rzutować na całościową ocenę projektu narodowo-demokratycznego (Bończa-Tomaszewski 2001), czy też trzeba problem ten rozpatrzyć pod kątem istotnych, zachodzących stopniowo przesunięć pojęciowych i przekształceń w obrębie endeckiego myślenia i wizji narodu (Kizwalter 1999; Porter 2011)? Poniższy tekst jest próbą rozpatrzenia tego konkretnego zagadnienia i w sposób oczywisty nie wyczerpuje tematu. Pozostawia na boku przemiany pojęciowe dotyczące choćby pojęcia ludu i narodu (Bończa-Tomaszewski 2001; Kulak 1994; Marzec 2014; Zimand 1967), narastający antysemityzm endecji (Krzywiec 2009; Porter 2011; Sobczak 2008), a także relację endeków do chłopów (przez długi czas ucieleśniających dla nich lud) i do pewnego stopnia udaną mobilizację polityczną robotników na sposób narodowy (Monasterska 1973; Crago 2000). Postaram się natomiast wykorzystać odniesienie do koniunkturalnego spłotu czynników (rewolucja 1905 i demokratyzacja polityki), tak by naświetlić teoretyczne i praktyczne rozstrzygnięcia, które odpowiadały za zmianę w endeckim myśleniu dotyczącym nowoczesnych (a zatem miejskich) mas.

Przed rewolucją endecja akceptowała *de facto* działalność PPS wśród robotników, uznając jej znaczenie dla budzenia uczuć narodowych i zdając sobie sprawę ze swojej słabości w tym środowisku. Początkowe miesiące rewolucji były okresem generalnego politycznego wzmożenia i dużych nadziei również w środowiskach dalekich od popierania dążeń robotniczych. Stopniowo jednak same postulaty strajkujących się zmieniały, a robotnicze wystąpienia dotyczyły w coraz większym stopniu kwestii ekonomicznych i owo zewnętrzne poparcie słabło. Endeccy przywódcy, z Dmowskim na czele, zaczęli też rozumieć, że by budować silny front polityki narodowej, muszą także starać się o poparcie robotników. Intensyfikacja wrzenia rewolucyjnego pokazała też jasno konieczność kontrolowania tych grup społecznych, które zyskiwały nowy rodzaj obecności w polu politycznym.

Początkowo rewolucja była postrzegana jako pewnego rodzaju otwarcie, wtargnięcie nowych grup ludzi do polityki, zakwestionowanie

Zmiany zaszyły tak daleko, że do niektórych rozwiązań, sojuszy, wątpliwości niepodobna było już wrócić. Odpowiedzi na pytania, jakie stawiał ów moment polityczny, wywołany przez specyficzną koniunkturę, przyniosły rekonfigurację miejsca mas w dyskursie i praktyce endeckiej; spowodowały wyłonienie się nowego kształtu endeckiego myślenia.

dotychczasowych kolei rzeczy. Rewolucja mogła zatem nieść wielkie szanse i równie poważne zagrożenia, była czasem politycznej intensyfikacji, wzmożenia działań i wysiłków, w którym endecja również winna wziąć udział. Owe nowe warunki dały też asumpt do poważnej rekonstrukcji wizji działania politycznego, a także stosunku do ludzi będących przedmiotem owej masowej mobilizacji i politycznych zabiegów partii politycznych. Częściowo rewolucja zintensyfikowała tendencje zyskujące na znaczeniu od dłuższego czasu i przypieczętowała zmiany, które zachodziły w myśleniu endeckim już wcześniej. Rewolucja – jako moment niezdeterminowania, kiedy trzeba wyraźnie opowiedzieć się za danymi pryncypiami politycznymi i nie można już pozostać w gnuśnej oczywistości bezprzedmiotowych debat, które nie mają wpływu na rzeczywistość – przyniosła zatwierdzenie tych kierunków. Zmiany zaszyły tak daleko, że do niektórych rozwiązań, sojuszy, wątpliwości niepodobna było już wrócić. Odpowiedzi na pytania, jakie stawiał ów moment polityczny, wywołany przez specyficzną koniunkturę, przyniosły rekonfigurację miejsca mas w dyskursie i praktyce endeckiej; spowodowały wyłonienie się nowego kształtu endeckiego myślenia. Choć zawierał on elementy wcześniej już obecne – trwoga mas była widoczna w pismach wielu związanych z endecją autorów, choćby w artykułach w „pierwszym” „Głosie” po buncie łódzkim w 1892 roku – to połączone w nowej formie, która zmieniła całościowe oblicze jej programu, a także znaczenie poszczególnych tych elementów.

Po tym, jak w trakcie rewolucji zmienili się ludzie, jak zmieniło się państwo, jak narosły antagonizmy polityczne, rzeczywistość nie była już taka sama. A przede wszystkim nie byli już tacy sami filozofowie, publicyści, działacze partyjni, inteligency agitatorzy i robotnicy. Już wówczas przełomowość tego momentu dała się na tyle we znaki, że Dmowski mógł odnotować, że nastął czas krystalizacji stanowisk politycznych i ideowej polaryzacji. W tej kluczowej dla narodu chwili nie ma miejsca na bierność, wahanie czy dwuznaczność. Powszechna polityzacja i „uzbrojenie” obywateli (Machiavelli 2008) niesie konieczność jasnego opowiedzenia się po jednej ze stron, zaprzęgnięcia politycznych energii na pożytek jednej sprawy. Podobnie jak w państwie Solona, które przypomina Dmowski, gdzie obywatele w ważnych sprawach mieli obowiązek należeć do stronnictw. „Każdy dziś, kto chce brać udział w obywatelskim życiu, musi się oświadczyć, czego chce dla kraju, z kim idzie w polityce. Trzeba stanąć pod sztandarem” („Nasze cele i drogi”, w Dmowski 1938, 378).

Dmowski dostrzegał możliwości niesione przez rewolucję, początkowo uznał, że jest to ekscytujące otwarcie politycznych szans:

Teraz ziemia się pali pod nogami (...). W Królestwie stan rzeczy groźący w pewnej mierze niebezpieczeństwami, a jednocześnie otwierający niejaki horyzonty – za to zaś co się stanie, jakie będą rezultaty, odpowiedzialność spoczywa na nas. Bo myśmy dziś jednym żywiołem, mającym szerszy posłuch i jako taki wpływ na opinie. Jeżeli my się zaniedbamy, będzie zupełnie anarchia. A wtedy diabli wezmą i naszą kilkunastoletnią pracę i organizację, i widoki na bliższą przyszłość, i Skarb Narodowy, i wszystko w ogóle około czego chodzimy (List Romana Dmowskiego do Zygmunta Miłkowskiego, Kraków 31.03.1905, w Kułakowski 1972, 312).

Widząc masy w tryumfalnym pochodzie ku uzyskaniu politycznego głosu, Dmowski obawiał się ich janusowego oblicza. Z jednej strony doskonale wiedział, że polityzacja mas jest nieunikniona w dobie postępującej – wolno i cokolwiek konwulsyjnie w warunkach carskiego kapitalizmu – demokratyzacji społecznej. Sam zresztą dążył do politycznego uświadomienia („na sposób narodowy”) szerszych grup społecznych. Z drugiej jednak krytykował gwałtowność i niejako egzogeniczność tego procesu, obawiając się skutków ubocznych tak szybkiej i niekontrolowanej polityzacji. „Ta właśnie, czysto zewnętrzna geneza obecnego ruchu politycznego w kraju sprawia, że ogół jest do niego niedostatecznie przygotowany”, pisał („Podstawy polityki polskiej”, w Dmowski 2002, 86).

Koniec końców chyba jednak obawiał się, iż strajkujący lud niekoniecznie opowie się za polityką narodową, nawołującą do dbałości o polską gospodarkę wraz ze szlachtą i fabrykantami. Spolityzowany lud nie zawsze spełniał oczekiwania narodowych ideologów, co oczywiście wywoływało dodatkową repulsję, przejawiającą się często w ogólnej pogardzie dla mas wkraczających zbyt pewnym krokiem do sfery publicznej.

Zwrot ku polityce, który w ostatnich czasach nastąpił w umysłach naszego ogółu, w zaborze rosyjskim, ma swe źródło w wypadkach czysto zewnętrznych. Nie zrodziła go praca myśli w samym naszym społeczeństwie, nie jest on wyrazem zmienionych poglądów na stosunek obywateli do spraw kraju – poglądów, które prędzej czy później musiałyby się rozwinąć na tle przekonania, że taka obojętność na sprawy polityczne, jaka u nas do niedawna panowała, jest zjawiskiem chorobliwym i niesłychanie niebezpiecznym. Wprawdzie od kilkunastu lat stopniowo rósł w kraju ruch polityczny, ale ograniczał się on do kół niezbyt szerokich – ogół nie tylko nie brał w nim udziału faktycznego, ale przeważnie moralnego nawet udziału mu odmawiał, pozostając obojętnym na jego postępy. Dopiero gdy na zewnątrz, na polu wojny i w państwie rosyjskim, zaszły wypadki, których doniosłość dla wszystkich stała się oczywista, kiedy pod ich wpływem społeczeństwu naszemu zaświeciła nadzieja lepszego jutra – nastąpił ów zwrot

ku polityce, który stanowi tak wybitny rys obecnej doby („Podstawy polityki polskiej”, w Dmowski 2002, 167).

Konstatując „zwrot ku polityce” i polityzację mas, Dmowski przyznaje, że ich apolityczność była czymś szkodliwym i niemożliwym do utrzymania. Z drugiej strony empiryczne zdarzenia nie idą po jego myśli, co budzi niechęć do takiego obrotu spraw. Przyczyną jest wedle Dmowskiego gwałtowność i zewnętrzne przyczyny ruchu. Ruch polityczny, który autor zaakceptowałby bez zastrzeżeń, musiałby być efektem długotrwałej pracy uświadamiającej lud na sposób narodowy, tak by wystąpił on pod jednym, bliskim Dmowskiemu, sztandarem i *de facto* mógł być kontrolowany przez przywódców endecji. Stanowisko to dobrze chyba oddaje stosunek Dmowskiego do ludowej mobilizacji. Wraz z rozwojem wypadków stanowisko to zmieniało się, początkowo (mimo że wpływy endecji wśród robotników były słabsze) Dmowski był bardziej pobłażliwy dla wystąpień rewolucyjnych, z czasem dążył raczej po prostu do podporządkowania ich danym celom politycznym. Dyscyplina i autorytarne panowanie wzięły górę nad demokratycznym impulsem umożliwiającym polityczną mobilizację, ale nie kontrolę, zrewolucjonizowanego ludu.

Bunt mas

Jeszcze po pierwszej fali strajków w 1905 roku Dmowski napisał wyważoną analizę sytuacji, zwracając uwagę na żywiołowość robotniczych wystąpień. Ubolewał wprawdzie nad tym, że endecja nie przewidziała ich skali, ale wskazywał na fakt, iż socjaliści także nie kontrolowali sytuacji. Dostrzegając niebezpieczeństwa wypływające z wymknięcia się mas spod politycznej kurateli, odnotował też realną potrzebę zmiany. Rozumiał desperację robotników, którzy upomnieli się o zmianę sytuacji, którą Dmowski również uważał za nieakceptowalną. Zwracał uwagę na niewydajność caratu i realną krzywdę robotnika, o zniesienie której bardzo trudno było w istniejącej sytuacji. Podsumowująca deklaracja brzmiała nawet cokolwiek rewolucyjnie: „Nie może nam chodzić o jakieś drobne poprawki i dopełnienia tego systemu, ale za wszelką cenę musimy dążyć do zmiany samych jego podstaw” (Dmowski 1905b, 100).

Gdy jednak owa polityzacja dokonała się na dobre, szybko okazało się, że lud nie idzie w tym kierunku, w którym chciałby tego Roman Dmowski. Endecy – choć ich własna agitacja odnosiła coraz większe sukcesy i koniec końców to endecja miała zostać głównym politycznym

beneficjentem rewolucji (Blobaum 1995; Krzywiec 2013), niespecjalnie starali się uznać legitymizację swoich politycznych przeciwników. Antagonizacja, która stała się udziałem polskiej sfery politycznej w toku rewolucji, na długo wyznaczyła nieprzekraczalne linie podziału.

Syfilis polityczny (...) wysypał się obecnie i nie wiadomo jak się skończy. (...) Dla tej drużyny sztabem są żydzi, historycy i najzwyczajniejsi wariaci (...). Z taką rewolucją zmuszeni jesteśmy walczyć na noże (List Romana Dmowskiego do Zygmunta Miłkowskiego, 09.04.1906, w Kułakowski 1972, 331).

Z czasem zresztą Dmowski autorefleksyjnie zweryfikował swój wcześniejszy stosunek do rewolucji. W jednym z późniejszych tekstów zrekonstruował ewolucję stosunku endecji do rewolucji. Opisał początkowe wyczekiwanie w nadziei na poprawę sytuacji prawnej Polaków w cesarstwie. Przyznał też, że popełniono poważny błąd: pracując wśród chłopów i inteligencji, nie doceniono skali zrewoltowania miejskich mas i odnoszącej sukcesy agitacji socjalistycznej:

Działacze (...) za mało znali miasta i ogniska przemysłowe, nie dość byli poinformowani o tem, co się tam przygotowuje, a przytem za mało się liczyli z prawami psychiki mas, działającymi w czasach rewolucyjnych („Narodowcy i ugodowcy w czasie rewolucyjnym”, w Dmowski 1938, 91).

Widać tu napięcie charakterystyczne dla dyskursów o masach powszechnych wówczas w całej Europie (Jonsson 2013), rozczarowanie, a może i strach przed masami, które koniec końców zmieniło demokratyczny profil endecji (Bończa-Tomaszewski 2001).

Stopniowo endecy porzucili nadzieje na realizację swoich celów politycznych poprzez rewolucję, a ich niechęć wobec wystąpień robotników wzrastała. Rosnąca antagonizacja i wrogość do socjalistów czy liberałów została z czasem uzupełniona odniesieniem do swoiście pojętej narodowej racji stanu. Zaczęto krytykować rewolucję nie tylko z perspektywy odmiennej siły politycznej, która nie popiera rewolucyjnych dążeń. Tam, gdzie mogłaby się zgodzić z wysuwanymi żądaniami (np. w kwestii autonomii politycznej czy walki kulturowej o polskość), nie uznaje po prostu obranej przez rewolucjonistów strategii. W nowej odsłonie endecy argumentowali, że większy ruch rewolucyjny oznaczał koniec końców większą skalę klęski (od początku nie wierzyli w powodzenie ruchu). Rozbicie więzi społecznych i, jak sami to nazywali, anarchia, upośledziłyby możliwości działania politycznego, gdyby tylko takie się pojawiły. Mimo świadomości owego znamiennej „gdyby” endecy zdawali się zapominać, że wystąpienia rewolucyjne były w gruncie rzeczy warunkiem możliwości

jakiegokolwiek poszerzenia zakresu swobód politycznych w caracie. Argumentacja wskazująca na porewolucyjne możliwości działania, które nie mogły być odpowiednio wykorzystane z powodu społecznej i politycznej dezintegracji, jest bowiem tylko na pozór przekonująca. Pomija przecież swoją kontrfaktyczność czy paradoksalność; bez owego zrywu te możliwości nigdy by nie zaistniały. Nie powstrzymało to jednak endecji od czynnego, również zbrojnego wystąpienia przeciw rewolucjonistom.

Ruch rewolucyjny, w którym wzięły górę pierwiastki niepolskie, wrogi naszemu społeczeństwu, zaczął szerzyć zniszczenie, rozstrój życia, rozkład sił społecznych i ekonomicznych kraju. Z tych założeń wychodząc, demokracja narodowa przeciwstawiła się bez wahania ruchowi rewolucyjnemu, wstąpiła z nim w walkę zaciętą („Narodowcy i ugodowcy w czasie rewolucyjnym”, w Dmowski 1938, 92).

Dmowski widział problematyczność sytuacji i trudność walki zarazem z caratem i socjalistami. Oznaczało to mobilizowanie społeczeństwa przeciw rewolucji, która przynajmniej częściowo była wymierzona we wrogi rząd.

Wikała to endecję w bardzo problematyczne pozycje polityczne. Oznaczało bowiem opowiedzenie się przeciwko siłom walczącym z caratem, jak wówczas mawiano, i czynne wystąpienie przeciw ludziom, którzy ginęli w imię swojej polskiej tożsamości. Dmowski widział problematyczność sytuacji i trudność walki zarazem z caratem i socjalistami. Oznaczało to mobilizowanie społeczeństwa przeciw rewolucji, która przynajmniej częściowo była wymierzona we wrogi rząd. Już wtedy jednak Dmowski był przekonany, że z czasem pozycja ta zyska powszechne zrozumienie: „z dalszej perspektywy ten czyn obozu narodowego polskiego będzie właściwie oceniony”, deklarował („Narodowcy i ugodowcy w czasie rewolucyjnym”, w Dmowski 1938, 92).

Okiełznać żywioł

Rewolucja 1905 była momentem rozwiązania narastających od dłuższego czasu dylematów i napięć ideowych dotyczących ludu, obecności mas w polityce i stosunku do nich polityki endeckiej. W obliczu zaistniałych zdarzeń endecy formułowali różne analizy mobilizacji ludu i wyciągali wnioski dla własnej koncepcji polityki. Podstawowym problemem było poznawcze okiełznanie wtargnięcia mas do polityki i pomyślenie polityki od nowa, na modłę odpowiadającą wyzwaniom nowych czasów. Analizowano też kompetencje polityczne wymagane w nowych okolicznościach.

Przykładowo Balicki w obliczu rewolucji podjął problem wagi „umysłu politycznego”. Taki polityczny rozum kierować się winien zasadami, które konstytuowały działanie polityczne jako takie, winien kreślić

jasny cel i dobierać odpowiednie środki do jego realizacji. Umysł taki, by działać skutecznie, musi podporządkowywać sobie wielokierunkowe aspiracje jednostek, tak by mogły pospólnie działać w kierunku realizacji obranego celu. Najpełniej wyraża się on we władzy państwowej, rządzącej obywatelnie poddającą się jej władzy wspólnotą narodową.

Balicki jest jednak oczywiście świadomy, że dla Polaków niedostępnym jest państwo, z którym mogliby się zidentyfikować. Doświadczenie rewolucji skłoniło go do porzucenia pozostałości republikańskiej wizji samorządności (Bończa-Tomaszewski 2001). W zamian opowiedział się za elitarystycznym postulatem kontroli nad masami. Władza tam ma za zadanie panować nad amorficzną negatywnością mas pozbawioną myśli politycznej (Z. Balicki, „Zanik umysłu politycznego”, w Toruńczyk 1983, 135). Nawet gdy tę negatywność zagospodarowano politycznie – w programie socjalistycznym – Balicki odmawiał przyznania mu statusu programu politycznego, a zatem formującego pozytywne cele. Przebudowa struktury społecznej albo choćby zwiększenie stopnia redystrybucji bogactwa nie spełniają kryteriów postulatu politycznego. W zasadzie tylko własny program narodowy może sprostać tym wymogom.

[Ruch socjalistyczny] siał tylko niezadowolenie wśród mas i utrzymywał je w stanie ustawicznego oczekiwania jakichś nadzwyczajnych wypadków, toteż doczekał się czasu, gdy przewlekły ferment zamienił się w apatię, bezład i rozprężenie. Do takich samych wyników musiałoby niechybnie doprowadzić przeciąganie struny patriotycznego napięcia przez uczuciowe, a przy tym czysto negatywnie nastroje niezadowolenia. Kto pragnie z mas wywołać siłę czynną i twórczą, musi im przede wszystkim wskazać, czego mają chcieć w danych warunkach, nie zaś to, czego mają nie chcieć, bo to nie jest budzenie woli, lecz denerwowanie mas i osłabianie rzeczywistej, a nie pozornej tylko ich odporności („Niezdowolenie”, w Balicki 2008, 487).

Postulat kontroli nad masami i decydowania, „czego mają chcieć”, nie może być jak widać realizowany poprzez arbitralne nadawanie kierunku ich dążeniom. Masy mają pewną stwierdzalną pozytywnie charakterystykę, która trzeba uwzględnić, ale nie polityczną wolę, z którą trzeba się liczyć. W gruncie rzeczy masy są dla Balickiego niemal fenomenem naturalnym opisywanym przez psychologię tłumu, żywiołem, którego nie wolno zlekceważyć, ale trzeba umiejętnie okiełznywać różnymi sposobami (jak fortunę?), by osiągnąć własne polityczne cele (Pitkin 1999).

Taka relegacja mas do roli naturalnego czynnika, z którym trzeba się po prostu liczyć, nie pojawiła się przypadkowo. Koniunktura, której stawili czoła endecy, miała *stricte* nowoczesny charakter,

analogiczny do splotu czynników, z jakim mierzył się wspomniany wyżej Machiavelli. Jak opanować wszechobecną przygodność cechującą nowoczesną polityczność i jak wprowadzić w jej obręb względnie trwałe instytucje (zapanować nad fortuną)? Florentyńczyk uznał, że kluczem do stabilnych urządzeń politycznych jest lud, i tak też (przy całej palecie różnic między tymi koniunkturami) początkowo uznali endecy. Ich początkowy demokratyzm uwzględniał konieczność upodmiotowienia ludu jako współtwórcy porządku politycznego w zaistniałych (nowoczesnych) warunkach. Z czasem jednak w myśleniu endeckim lud przestał pełnić rolę sojusznika umożliwiającego zapanowanie nad ogólną przygodnością, jak działo się u Machiavellego (Lahtinen 2009). Stał się natomiast elementem za tę (postrzeganą przez endeków) przygodność odpowiedzialnym. Analogiczne podejście cechuje cały nowoczesny nacjonalizm, który jest próbą okiełznania przygodności poprzez stworzenie kolektywnego ciała narodu. Pod tym względem jest dyskursem całościującym, zapewniającym stabilną podstawę polityki (Marzec 2014), a zarazem urządzeniem biopolitycznym, realizującym koniec końców funkcję podobną do innych opisywanych choćby przez Michela Foucaulta. Nacjonalizm jest kontynuacją biopolityki innymi środkami (Ratajczak 2013; Speer 2013; Wróbel 2011).

Z czasem jednak w myśleniu endeckim lud przestał pełnić rolę sojusznika umożliwiającego zapanowanie nad ogólną przygodnością, jak działo się u Machiavellego. Stał się natomiast elementem za tę (postrzeganą przez endeków) przygodność odpowiedzialnym.

Pojawia się tu specyficzna trwoga mas w podwójnym znaczeniu, o której pisze Étienne Balibar przy okazji badania politycznej filozofii Spinozy (Balibar 2007). Z jednej strony jest trwoga odczuwana przez masy w obliczu poruszenia politycznego, z ich charakterystyką, afektami, odruchami, które muszą być uwzględnione w politycznej strategii (zob. propozycje Balickiego powyżej). Z drugiej jest też trwoga wzbudzana przez masy w pałacach i kantorach elit, które korzystają z istniejącego *status quo*. Taka dwoista figura dobrze chyba opisuje odczucia endecji w owym okresie. „Trwogę mas rozumieć można w dwojakim znaczeniu *genitivus*: obiektywnym i subiektywnym. *To trwoga, którą odczuwają masy, ale także trwoga, którą masy wzbudzają* w kimkolwiek rządzącym lub działającym politycznie” (Balibar 2007, 51). U endeków narasta repulsja wobec wielości, niekontrolowanej energii politycznej, która wyraża niezadowolenie, ale płynie kanałami niemożliwymi do politycznego okiełznania. To nadmiar, intruzja tłumu w ustalony (choć znieprawiony) świat. Ekscytująca fala, która zmiata to, co jest, ale która za chwilę okazuje swoją siłę, zbyt dużą i zbyt samodzielną, by poddać się politycznej kontroli. Polityczne *virtù* endeków nie wystarczało już, by obrócić rewolucję na swoją korzyść (na temat złożonych relacji fortuny i *virtù* w filozofii Machiavellego zob. Pitkin 1999; Skinner 1981). Dmowski nawoływał:

Ja sędzę, że gdyby ten wpływ się stał wszechwładnym, czego chwała Bogu można się nie obawiać, na powierzchni ziemi wytworzyłby się jeden chaos atomów ludzkich, jedna cuchnąca coraz bardziej kałuża moralna. I dlatego, gdybym nawet nie miał instynktów i uczuć narodowych, tkwiących w głębiach mej duszy i kierujących mymi czynami, drogą rozumowania może doszedłbym do tego, że wołałbym: niech żyje ojczyzna! Niech żyje narodowa etyka! („Podstawy polityki polskiej”, w Dmowski 2002, 93–94)

Początkowo jednak był to głos wołającego na pustyni. Z czasem dopiero myśl polityczna endecji zaczęła krzepnąć, a rozwijane w trakcie rewolucji koncepcje odpowiadać na ów polityczny „bunt mas”. Również praktyka organizacyjna i masowa propaganda polityczna uległy rozbudowie i dostosowaniu do nowej sytuacji. Zostawiając rozważania nad praktyką mobilizacji politycznej (Marzec 2013), tutaj skupię się na równoległych modyfikacjach pojęć politycznych. By (retrospektywnie) wyjaśnić zmianę, trzeba cofnąć się nieco w czasie. Rewolucja spowodowała bowiem nie tyle wzmożenie obecnych uprzednio w myśleniu endeków tendencji, ile rekonfigurację wszystkich czynników w nowy układ wykraczający poza ich sumę czy ilościową intensyfikację.

Lud pod kontrolą

Od początku swojej działalności przyszli endecy ubolewali nad dotychczasową biernością i idącą za tym niekompetencją polityczną ludu (Bończa-Tomaszewski 2001; Kulak 1994). Jan Ludwik Popławski przykładowo utyskiwał na niski poziom „wykształcenia i wyrobienia politycznego”, który „staje się coraz bardziej widocznym w miarę rozwoju samodzielnej działalności społeczeństwa w zakresie spraw publicznych”, który przynosi stwierdzana przez niego jako fakt „demokratyzacja społeczeństwa” (Popławski 1910, 33). Lud ma się w końcu stać podmiotem politycznym: „Lud bowiem, który zdobył poczucie swych praw, wszedł na drogę politycznych zdobyczy, z której go żadna siła nie zepchnie” („Sprawa ludowa w zaborze rosyjskim”, w Popławski 2012, 55). Idzie za tym wniosek, że skoro konieczne jest upolitycznienie ludu i jego samodzielność polityczna, to trzeba do tego dążyć nawet za cenę pewnych konsekwencji, bez tego bowiem nie jest możliwa zmiana stanu rzeczy. Trzeba zrozumieć, że pewne „błędy” ludu są nieuniknione, mogą się zdarzyć wystąpienia niezgodne z linią stronnictwa. Ogólnym celem jest upodmiotowienie ludu, dlatego nie można dążyć za wszelką cenę do małych zwycięstw kosztem pogrzebania tego ostatecznego celu

(„Kwoki polityczne”, w Popławski 1910). Strategia ta obejmuje nawet pewne elementy wzbudzenia antagonizmu klasowego: „Trzeba dążyć wszelkimi siłami do tego, ażeby lud nasz poczuł się samodzielną warstwą społeczną, przeciwstawił siebie klasom uprzywilejowanym” („Sprawa ludowa w zaborze rosyjskim”, w Popławski 2012, 62).

Koniec końców jednak Popławski co najwyżej zezwala na pewne odchylenie ludu, znając z góry optymalny kierunek polityczny. Z wyżyn politycznych strategii Ligi Narodowej, pozwala po prostu na czasowe błędzenie, tak jak dziecku pozwala się na pewne wybryki, by samo doświadczyło bólu niewielkich siniaków. Już wtedy figura odgórnego kurateli inteligencji nad ludem jest silnie obecna, niemniej powszechna jest zgoda, co do konieczności pewnej politycznej emancypacji ludu, niekoniecznie jednak emancypacji od endeckich przywódców. Polityka endecka to nie tyle realizacja interesów ludu, co dążenie do czynnego i świadomego jego udziału w sprawach publicznych (Popławski, „Zaniechanie polityczne”, w Toruńczyk 1983, 25).

U Popławskiego pojawiają się wprawdzie sugestie, że warstwy ludowe to realna siła polityczna, której interesy są tożsame z interesami narodu. Sam lud zaś wnosi pewne zewnętrzne, wartościowe komponenty do konstruowanego podówczas narodu. „Immunizuje” patriotyzm i poczucie narodowe, dostarczając nowych zasobów żywotności (Popławski, „Zaniechanie polityczne”, w Toruńczyk 1983, 35). Z tego względu w programach Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego Popławski (rzadziej Balicki i Dmowski) jednoznacznie opowiadał się po stronie ludu w narastającym antagonizmie klasowym. Deklarował, że trzeba poprawić położenie ekonomiczne ludu, jako że jest to warunkiem jego podniesienia cywilizacyjnego i niezbędnej partycypacji politycznej (Popławski, „Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego”, w Toruńczyk 1983, 56). Dmowski także utyskiwał na zamknięcie sfery publicznej dla szerszych grup społecznych. Jego zdaniem, gdy elity ograniczają uczestnictwo mas w polityce, osłabiają tym samym politykę całego narodu. W tej sytuacji zadaniem jego stronnictwa jest spolityzowanie mas, wyrobienie w nich umiejętności politycznych i zmobilizowanie do starań o dobro narodu (Puszkow-Bańka 2013, 265).

Mimo to, z czasem demokratyzację stosunków politycznych zaczęto traktować bardziej jako zadany fakt, z którym trzeba się liczyć, a nie jako cel działań czy nawet nadarzającą się szansę. Lud i masy z sojusznika mogącego budować instytucje polityczne (okiełznywać fortunę) staje się zatem pobocznym czynnikiem, którym trzeba po prostu uwzględnić.

Opierając się na uznaniu faktu, iż dzięki postępowi oświaty odbywa się obecnie szybki rozwój samodzielności społecznej i politycznej ludu wespół z rozwojem świadomości narodowej, oraz uznając fakt ten za najważniejszy objaw naszego życia współczesnego i podstawę przyszłości, uważamy, iż dziś właśnie należy wszelkimi siłami dążyć do tego, ażeby lud co rychlej wziął czynny i bezpośredni udział w życiu politycznym, w naszych dążeniach narodowych i we wszelkich sprawach społecznych („Nasz demokratyzm”, w Popławski 2012, 411).

Z jednej strony jest to zapewne wynik po prostu postępowania tego procesu i jego coraz to lepszemu rozpoznaniu, z drugiej można tu wyczytać zmianę stosunku do ludu w myśleniu endeków, którzy nie tyle już dążą do jego emancypacji, co muszą się po prostu z nią liczyć jako polityczni realisci, nie chcący stracić kontroli nad sytuacją. Tak właśnie dzieje się w programie SDN z 1903 roku, gdzie ukierunkowanie polityki na masy ludowe jest dopuszczalne tylko gdy nie stoi w sprzeczności z interesem narodowym, który zaczyna pełnić rolę wyraźnie nadrzędną (Popławski, „Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego z 1903 roku”, w Toruńczyk 1983, 68). Zarazem z czasem narasta w dyskursie endeckim podział społeczeństwa. Jak odnotowała Joanna Kurczewska:

W programie zaczyna coraz wyraźniej występować podział na masy, których obowiązkiem jest posłuszeństwo, wierność i solidarność oraz elitę – grupę wodza, która powinna „być inna” oraz żądać, decydować, czuć i wiedzieć lepiej czego chcą „naprawę masy”. Innymi słowy, całe stronnictwo a szczególnie jego przywódca posiadali w tym ujęciu stygmaty władzy charyzmatycznej (Kurczewska 1979, 283).

Tendencje te nasiliły się z czasem osiągając apogeum w trakcie rewolucji 1905–1907. Proces ten towarzyszy wzrostowi znaczenia Dmowskiego jako ideologa Narodowej Demokracji, nie wydaje się jednak, by miało to aż tak decydujące znaczenie. To raczej kompleksowa zmiana w myśleniu endeków, również samego Dmowskiego, na skutek określonej koniunktury, niżli wpływ konkretnego czynnika osobowego, jest tu kluczowa. Choć grający wcześniej pierwsze skrzypce Popławski nigdy nie zaakceptował do końca owego zwrotu ku autorytarnej dyscyplinie i wodzowskiej kontroli nad masową polityką, to i on zmienił stanowisko. W jednym z artykułów z gorących lat rewolucji dokonał surowej krytyki robotniczych rozruchów. Przyznając pewne zaszokowanie ich skalą, Popławski stwierdził wręcz, że skoro klasa robotnicza w sposób tak szalony wystąpiła również wbrew swoim interesom, to jest to najlepszy dowód jej niepoczytalności. Nie jest zatem zdolna i władna brać udziału w życiu narodowym (Wapiński 1980, 100). Polityczne upodmiotowienie na sposób inny niż

Polityczne upodmiotowienie na sposób inny niż wyobrażali sobie to endecy ideologowie spowodowało natychmiastowe odebranie robotniczemu ludowi miana racjonalności, a nawet zdrowia psychicznego. Można zatem powiedzieć, że uwzględnienie ludu jako podmiotu politycznego skończyło się zaraz po tym, jak się nim rzeczywiście stał.

wyobrażali sobie to endecy ideologowie spowodowało natychmiastowe odebranie robotniczemu ludowi miana racjonalności, a nawet zdrowia psychicznego. Można zatem powiedzieć, że uwzględnienie ludu jako podmiotu politycznego skończyło się zaraz po tym, jak się nim rzeczywiście stał. Granicą koncesji na rzecz politycznej podmiotowości robotników było jej aktualne wprowadzenie w życie.

Wraz z koniecznością uruchomienia sprawnych mechanizmów politycznego działania, a zatem i kontroli swoich zwolenników, oraz narastającą potrzebą skutecznego wpływania na masowo mobilizowanych robotników kwestia dyscypliny nabrała pierwszoplanowego znaczenia (Porter 1999). Empiryczna konfrontacja z masową polityką na ulicach ugruntowała zmianę w endeckim stosunku do nowych uczestników sfery publicznej. Nie byli już oni ludem, który trzeba edukować i oświecać, a może nawet zapraszać do polityki, by wykształcić go w praktyce i zatwierdzić przynależność do endeckiego obozu. Teraz był to raczej tłum, który nie daje już czasu na to, by go kształcić (i kształtować), ale sam, podług swoich reguł (czy raczej – w oczach endecji – przy braku takich) rozrywa podział na tych, którzy posiadli polityczną wiedzę, i na tych, którzy stanowią materiał ludzki do jej realizacji.

Tłumy na ulicach i w fabrykach nie szły wprawdzie za podszeptami endeckich mówców. Nie były też jednak nieokiełznanym motłochem z dziewiętnastowiecznych trwożnych pamfletów politycznych elit. Mobilizowani przez socjalistów, nie dawali się wpasować w endeckie plany polityczne, a zatem aktywność strajkowa i wiece zostały niemal zrównane z nieodpowiedzialną dzikością motłochu. Binaryzująca logika dyskursu politycznego, dzielącego podmioty na racjonalnych aktorów politycznych stojących po stronie cywilizacji i porządku oraz nieokiełznany, biologiczny, kierowany instynktami motłoch umożliwia też wyłączenie ze wspólnoty politycznych przeciwników (rozumowanie w tym fragmencie opieram na rozpoznaniach tzw. socjologii kulturowej, zob. Alexander i Smith 1993; Alexander 1998). Każda alternatywna wobec własnej działalności politycznej została relegowana do obszaru niepolitycznego, niecelowego działania na mocy tautologicznej serii podstawień: polityka – polityka narodowa – naród – reprezentacja narodu – endecja – polityka endecka. Polityczny inny stał się niepolitycznym szkodnikiem, socjalista został zrównany z anarchistą, a zatem krzewicielem bezładnego chaosu wznieszanego przez wrogów polskości (najczęściej Żydów). Efektem tego było przesunięcie mas-ludu do domeny niepolitycznego zewnątrz, upostaciwiającego nowoczesną przygodność. Nie ma tu miejsca na szerszą analizę tego procesu, przytaczam jednak w charakterze synekdochy endeckiej formacji ideowej w dobie masowej polityki fragment odezwy

Tłumy na ulicach
i w fabrykach
nie szły wprawdzie
za podszeptami
endeckich mówców.
Nie były też jednak
nieokiełznanym
motłochem znanym
z dziewiętnasto-
wiecznych trwożnych
pamfletów politycznych
elit. Mobilizowani
przez socjalistów,
nie dawali się wpasować
w endeckie plany
polityczne, a zatem
aktywność strajkowa
i wiece zostały niemal
zrównane z nieodpo-
wiedzialną dzikością
motłochu.

Narodowego Związku Robotniczego (wówczas pod endecką kontrolą) (Monasterska 1973) z okresu rewolucji:

[S]ocyaliści postanowili robić ciągle zamęt w kraju, a przeto głodzić i do nędzy doprowadzić naród, bo rachują, że ludzie z głodu. nędzy i rozpaczy łatwiej do rewolucji dadzą się namówić! A od rządów socjalistycznych zachowaj nas Panie! Ładne to rządy, gdzie gołowąse smyki nożem i rewolwerem zmuszają ludzi do głodzenia siebie i swych rodzin!⁴

Inna odezwa nie pozostawiała wątpliwości czym jest rewolucja i jak ma się do oferowanego przez endecję porządku: „A więc dążą oni [rewolucjoniści] jedynie do anarchii, bezładu i zamętu, do ciągłych rozruchów, które przygotowałyby grunt do ogólnej rewolucji”⁵. Ten kompleks binarnych znaczeń uzupełniany był przez jednoznaczne odniesienie do inspiratorów zamętu: „Kto nam rozkazuje? Kto się nam na rzuca jako władza? Chłystki i żydziaki krzykliwie”⁶.

Co przeżiera przez te zawołania, to lęk przed utratą politycznej kontroli, nieokiełznanym motłochem, z którym utożsamiano politycznych oponentów⁷. Przede wszystkim jednak nie mogli endecy zaakceptować tego, że masy odważyły się na własne działanie bez partyjnej kurateli. Upadło przekonanie, że endecja wyraża interesy narodu, który niechybnie za nią podąży, gdy tylko usłyszy, kim jest i jak ma działać. Praktyczna mobilizacja polityczna tu i teraz wymagała innego myślenia i innej taktyki, po to, by przywrócić odwieczny podział na elity i motłoch (Rancière 2004; 2008a), by z powrotem zapanować nad potencjałem mas, które nie chciały realizować swojej istoty odkrytej w endeckich pismach.

Dlatego w swoich pismach programowych Dmowski starał się redukować demokratyczny potencjał ludu na progu nowej ery. Widząc jego rosnącą siłę, przestał wierzyć w możliwość stopniowego edukowania ludu i kierowania go w odpowiednią stronę. Starał się zatem uzasadniać fakt,

4 Odezwa Komitetu Zagłębia Dąbrowskiego NZR z marca–kwietnia 1906 roku, AAN NZR 41-II, k. 34, inc. Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus. Bracia Rodacy! Słyszeliście chyba wszyscy o socyalistach. boć głośno o nich w całym naszym kraju...

5 Ulotka polityczna NZR z dn. 1 czerwca 1905, APŁ GP, 390, k. 382–383, inc. Bracia robotnicy! Znowuż krążą po kraju naszym pogłoski...

6 Ibid.

7 Ów lęk przed amorficznym motłochem i metaforyka porządku i dyscypliny przywodzi nieco na myśl schizoanalizy analizy faszyzmu, jako odpowiedzi na nieukończony proces formacji ja i wieczną potrzebę zatwierdzenia spójnego obrazu zdyscyplinowanego siebie i kolektywu (Theweleit 1977).

że nie można ludowi nadać politycznego sprawstwa. Ważnym krokiem w tym procesie było oddzielenie siły politycznej ludu od jego politycznego wykształcenia w odpowiednim duchu. Wcześniejsze pisma przyjmowały raczej tożsamość tych dwóch wymiarów: lud mógł stać się politycznie aktywny dzięki działalności oświecającej i mobilizującej, a zarazem mógł otrzymać polityczne szlify poprzez praktykę owej aktywności. Z czasem stało się jasne, że lud stał się politycznie aktywny bez tego drugiego elementu, a zatem trzeba będzie się z nim zetrzeć. Upadło przekonanie o automatycznym dochodzeniu przez lud do swojej świadomości narodowej, i o tym, że tylko narodowy lud może być politycznie skuteczny.

Dmowski tak jak wcześniej ubolewał nad słabością polityki ludowej w wyniku ucisku carskiego, ekonomicznego, braku szkół i ogólnej zapaści cywilizacyjnej. Tym razem jednak czynił to w ostrzejszych, zdradzających pogardę słowach, pisząc choćby o „zdziczeniu klasy robotniczej”, oraz wyciągał z tego faktu inne wnioski polityczne. Tym razem klasa ta – choć jest coraz liczniejsza i może być politycznie potężna – nie może wywierać zbyt dużego wpływu na sytuację ze względu na groźne takiego obrotu spraw konsekwencje („Nasz patriotyzm”, w Dmowski 1938, 319). Wedle Dmowskiego wśród robotników „w dzisiejszym położeniu rola jakiegokolwiek akcji politycznej lub pokrewnej z polityczną jest bardzo ograniczona”, na przeszkodzie zaś stoi „niski w jej [klasy robotniczej] głównej masie poziom kulturalny, a nawet w obecnych warunkach postępujące coraz bardziej zdziczenie” („Nasz patriotyzm”, w Dmowski 1938, 319–320). Pojawia się tu stały temat konserwatywnej filozofii politycznej broniącej zastanej sytuacji poprzez relegowanie grup kontestacyjnych do domeny nieracjonalności, naturalnego nieokiełznania czy nieodpowiedzialności. Warto zarazem przypomnieć, że w świetle jakichkolwiek obiektywnych wskaźników – takich jak zainteresowanie sprawami publicznymi, czytelnictwo, świadomość polityczna, a nawet uczestnictwo w kulturze – był to czas raczej sprzyjający podniesieniu ogólnego poziomu „cywilizacyjnego” robotników, również podług liberalnych, a nawet konserwatywnych kryteriów (Karwacki 1975; Żółkiewski 1988; Żarnowska i Wolsza 1993; Marzec i Piskała 2013). Nie to jednak ogniskowało uwagę endeckich krytyków, przedmiotem krytyki było raczej to, co zarazem stało za wzniesieniem emancypacji intelektualnej, jak i ją dalej napędzało – polityczne upodmiotowienie robotników (Marzec 2012). Akcja polityczna w czasie rewolucji kwestionowała dotychczas zajmowane miejsca w wyobraźniowej geografii społecznej, była upomnieniem się o uznanie za podmiot polityczny (Rancière 1999). Widać zatem, że podłożem dla tych pogardliwych stwierdzeń była różnica polityczna i fiasco polityzacji robotników na określonej, narodową modłę.

W niektórych tekstach pojawiło się nawet swoiste wyjaśnienie zmiany stosunku do ludu poprzez projekcję narastającej różnicy politycznej na degenerację ludu w czasie, co miało usprawiedliwiać jego odpowiedzialność. Zarazem uwidacznia się tu wyraźne utożsamienie endeckiej mobilizacji politycznej z formą polityczną jako taką, nadawaną amorficznej aleatoryczności wyrażonej w masach.

Żywił już z natury swej sypki i niestały, wymagający silnej, trwałej związanej ściśle z życiem organizacji jeśliby się miał stać czynnikiem cywilizacyjnym, zamieniono długoletnią praktyką [socjalistów – WM] w tłum, zawsze gotowy do zmobilizowania się na głos hasła rzuconych przez chwilowych przywódców (Ostoja 1905, 612–613).

Jednocześnie widać, jak lud z potencjalnego podmiotu politycznego, zdolnego budować stabilne instytucje, staje się zagrożeniem dla tych instytucji. Aleatoryczność zaś, z szansy na rekonstrukcję polityczności z udziałem nowych aktorów, staje się śmiertelnym niebezpieczeństwem, uosabianym właśnie przez ów lud, teraz zredukowany do motłochu. Dokładnie w tym miejscu, w którym Machiavelli dokonał przełomowej innowacji politycznej, poprzez włączenie ludu jako czynnika stabilizującego podstawy państwa poprzez demokratyczną kooptację i balans sił, endecy zrezygnowali z produktywnego wykorzystania tendencji demokratycznej na rzecz jej naturalizacji. Wtedy to jedyną odpowiedzią mogła być odgórna kontrola, nie tyle oświecających inteligentów, ile autorytarnych wodzów.

W obliczu epokowych wydarzeń, politycznych wyzwani i czyhających niebezpieczeństw, w sytuacji walki i niedomagań narodowych podstawą jest organizacja i dyscyplina – zwarty naród współpracujący organizacyjnie dla realizacji celów i poddany politycznemu kierownictwu prawdziwie narodowej partii.

Naród, który nie chce być igraszką losu i ślepym narzędziem w rękach własnych wrogów, musi mieć organizację. Gdy mu nie wolno wytworzyć jej jawnie, musi stworzyć tajną. Jeśli społeczeństwo jest zdrowe, myślące i czynne, organizacja jego, jawna czy tajna, nie będzie niczem innym, jak tylko wyrazicielką woli narodu, jego interesów potrzeb i aspiracji („Walka o prawo i organizacja narodowa”, w Dmowski 1938, 339).

Środkiem do tego jest niemal militarna dyscyplina narodu i wyeliminowanie jakiegokolwiek intruzji tłumy jako targanego niesterownymi emocjami czy też demokratycznego potencjału ludu, na który nie ma już miejsca w endeckim myśleniu: „jedyny ratunek dla nas – to przestać

być niespójnym, luźnym tłumem, a zamienić się w silnie zorganizowaną, karną armię” („Walka o prawo i organizacja narodowa”, w Dmowski 1938, 342). Cnoty żołnierskie i rycerskie są odpowiednim wzorcem osobowym na te niespokojne czasy (Dawidowicz 2006, 238).

Widać w tym miejscu wyraźnie pragnienie utemperowania emocji i demokratycznego nadmiaru. Empiryczna dana – umasowienie polityki i wtargnięcie empirycznego ludu, który działa, wywołuje natychmiast chęć jego temperowania, ukierunkowywania, dyscypliny. *Ochlos* nie może zapanować nad polityką. Odpowiedzią jest dalsza delegitymizacja *demosu* i nadanie usystematyzowanego porządku, regulującego procesy społeczne poprzez intensyfikację organicystycznej metaforyki kreślącej faszyzującą wizję narodu-organizmu („Walka o prawo i organizacja narodowa”, w Dmowski 1938, 342; por. Marzec 2014). Brian Porter pokazał, jak rewolucja retoryczna towarzysząca rewolucji 1905 na ulicach nie dotyczyła tylko demokratyzacji i upodmiotowienia wielu nowych grup społecznych, ale także narzucenia dyscypliny nowo zmobilizowanym uczestnikom sfery publicznej (Porter 1999). Wraz z umasowieniem polityki dawne wizje narodu i działania zbiorowego poddane zostały dramatycznej konfrontacji z brutalną rzeczywistością walki politycznej i wyjścia mas na ulice. Nie można było już marzyć o zintegrowanej wyobrażonej wspólnotcie, z którą każdy się zidentyfikuje i niejako naturalnie zacznie działać na jej rzecz. W odpowiedzi endecja zaczęła przyjmować, że do sprawnego działania politycznego nie można czekać na nadejście transparentnej i zintegrowanej wspólnoty narodowej. Trzeba ją zintegrować tu i teraz, po to, by naród mógł działać (i niejako w czasie rzeczywistym wytwarzać się i odtwarzać w tym działaniu). Niosło to ze sobą wprowadzenie pewnego nowego dyskursu porządku wśród środowisk nacjonalistycznych. Endecka wizja narodu stopniowo stawała się coraz bardziej hierarchiczna i autorytarna.

Rekonfiguracja: narodowa demokracja jako nowocześni konserwatyści

Przypięczeniem tego procesu była rekonfiguracja całego pola politycznego związana ze zmianą politycznego oblicza endecji, która – nie będąc już dawno ludowymi radykałami – przesunęła się jeszcze dalej na prawo. Z obozu narodowo-demokratycznego w pełnym tych słów znaczeniu przekształciła się w partię *de facto* konserwatywną. Dotyczyło to nie tylko jej programu społecznego i „estetycznego” stosunku do ludu czy klasy robotniczej, ale również kwestii stanowiących oś jej dawnego programu, jak stosunek do Rosji

Widać w tym miejscu wyraźnie pragnienie utemperowania emocji i demokratycznego nadmiaru. Empiryczna dana – umasowienie polityki i wtargnięcie empirycznego ludu, który działa, wywołuje natychmiast chęć jego temperowania, kierunkowywania, dyscypliny.

i kwestia działania w dobie nieistnienia państwa polskiego (Wapiński 1980)⁸.

Rosnąca wraz z rewolucją repulsja Dmowskiego wobec zachowań tłumu i jednocześnie wykorzystywanie tego tłumu do swoich celów zaświadcza wyraźnie o przejściu na pozycje elitarystycznego konserwatyzmu z odcieniem obskurantyzmu (przez co rozumiem tutaj pewną skrywaną przed masami agendę ideową i polityczne cele, oddzielne od głoszonych haseł mobilizujących owe masy do realizacji tych celów, por. Wapiński 1989, 160). Nie jest łatwo w warunkach Królestwa Polskiego zdefiniować elementy konserwatywne w myśli politycznej (Jaszczuk 1986). Niemniej choć oczywiście endecja przeważnie była daleka od afirmacji *status quo*, to takie pierwiastki można w jej programie w rosnącym zakresie znaleźć. Wyraźne staje się powstrzymanie impulsu demokratycznego i potencjału polityki masowej, o czym pisałem wyżej. Tak jak nowoczesny konserwatyzm, endecja formułuje strategiczny program reaktywny wobec wydarzeń, a ukierunkowany na minimalizację ich negatywnych konsekwencji, przy jednoczesnym zachowaniu pewnych zasad. Nie chodzi zatem o zachowanie danego stanu sytuacji czy też powrót do jakiegoś prawdziwego czy wymyślanego stanu poprzedniego, ale dążenie zbieżnymi z racją stanu metodami do wcielenia tych zasad w życie czy też ich utrzymania (Mannheim 1986). W programie i praktyce endeków rósł także stopień choćby pośredniej legitymizacji istniejącego systemu politycznego, a nawet rosyjskiego zwierzchnictwa, co znalazło wyraz choćby w udziale w wyborach do Dumy i późniejsze działanie w samej Dumie. Tam również, nawet w legalnych, cokolwiek wąskich ramach polityki parlamentarnej, endecja reprezentowała dość konserwatywne oblicze, głosując choćby przeciwko reformie rolnej w Cesarstwie Rosyjskim (co jest tym bardziej zaskakujące w świetle wcześniejszej radykalnej ludowej polityki tego środowiska ideowego). Pierwiastki elitaryzmu widoczne są w pismach z tego okresu dotyczących reprezentacji politycznej, demokracji i roli warstw ludowych bardzo wyraźnie. W *Podstawach polityki polskiej* czytamy: „Etyka narodowa nie pozwala dawać wszystkim równego głosu w narodowych sprawach, bo jej pierwszym celem nie jest zadowolenie tych, którzy dziś żyją” (Dmowski 1905a, 342).

Choć jako środowisko narodowe endecja długo jeszcze twierdziła, że jednostki ani klasy nie mogą realizować swoich interesów kosztem wspólnoty narodowej, to z czasem argument ten zaczęto stosować do kwestionowania roszczeń warstw ludowych. Po tym, jak pierwiastek ludowy osłabł w myśleniu ideologów Narodowej Demokracji, formacja

Choć jako środowisko narodowe endecja długo jeszcze twierdziła, że jednostki ani klasy nie mogą realizować swoich interesów kosztem wspólnoty narodowej, to z czasem argument ten zaczęto stosować do kwestionowania roszczeń warstw ludowych.

8 Częściowo argument ten jest także inspirowany wymianą zdań z Maciejem Janowskim podczas seminarium na CEU w Budapeszcie.

ta stała się *de facto* partią warstw średnich i zamożnych. O wpływie nowych członków i protektorów na profil ideowy i wynikającym zeń konflikcie z aktywnymi wśród warstw ludowych działaczami o bardziej demokratycznym nastawieniu pisze nawet „oficjalny” historyk ruchu, Stanisław Kozicki (Kozicki 1964, 276–278). Endecja przejęła w ten sposób po środowiskach konserwatywnych w starym elitarnym stylu – podupadających, coraz bardziej nieskutecznych i skompromitowanych po rewolucji – miejsce na polskiej prawicy (Grott 1995, 30). „Dawni bardzo radykalni ludowcy stawali się stopniowo nacjonalistami, którzy zdecydowanie przeciwstawiali się liberałom i socjalistom” (Jaszczuk 1986, 286).

Zmiana ta zbiegła się z rekonstrukcją wizji narodu i ponownym ugruntowaniem narodowego absolutu poza nim samym, w przyrodniczych prawach rozpoznawanych przez osobliwy wariant społecznego darwinizmu (Kizwalter 2002; Marzec 2014). Historyczna i polityczna koncepcja narodu, początkowo dominująca nad rosnącymi w siłę wątkami biologiczno-naturalistycznymi, zesłała z czasem na dalszy plan (Kizwalter 1999; Porter 2011). W myśleniu endeckim postępowała esencjalizacja biologicznie pojmowanego narodu jako podstawowego gwaranta politycznej decyzji i podstawowej rzeczywistości normatywnej. Obiektywne istnienie stosunku społecznego, jakim jest więź narodowa, powoduje, że nie może on być kształtowany dowolnie. „Stosunek każdy, będąc z natury swej społecznym, jest faktem przedmiotowym, nie może się więc określać na podstawie dowolnych i zmiennych stanów podmiotowych jednej ze strony zainteresowanych” („Egoizm narodowy wobec etyki”, w Balicki 2008, 358). A zatem „Jednostki lub grupy nie mogą się wyłamywać dowolnie spod rygoru obowiązków, ciężących na typie stosunków właściwego im środowiska, jak żołnierzowi nie wolno (...) wyrwać się z szeregów” („Egoizm narodowy wobec etyki”, w Balicki 2008, 358). Podług hierarchicznej, organicznej wizji narodu, każdy winien znać swoje miejsce, realizować przynależne sobie czynności i zadania. Dążenie do upodmiotowienia ludu koniec końców ustępuje jasnej hierarchii miejsc i działań, Rancière’owskiej policji w wodzowsko-autorytarnym wydaniu (Rancière 2008b).

Był to ruch niezbędny dla zapewnienia trwałości podstaw polityki narodowej, a zarazem uzasadnienia przejścia endecji od ludowego populizmu narodowego do elitarystycznej (w gruncie rzeczy proburżuazyjnej) koncepcji narodu (Kizwalter 1999). Zajęcie pozycji konserwatywnej było także konsekwencją przyjętego modelu polityczności i niejako zewnętrzności przekształceń społecznych względem „prawdy” polityki kreślonej w endeckich wizjach. Dlatego też wolta ideologiczna endecji była raczej zmianą, która w obliczu rewolucji 1905 pozwalała zachować

podział na dziedzinę politycznego rezonowania (czy pewną formę filozofii politycznej) oraz polityczną praktykę będącą częścią aktualnej koniunktury, bez którego idea narodowa w ogóle nie jest możliwa⁹.

Aleatoryczność jest zarazem zagrożeniem, którego należy unikać, jak i możliwością interwencji politycznej opartej na ruchach masowych (Lahtinen 2009; Speer 2013). Filozofia polityczna, która nie separuje się od aleatoryczności koniunktury (Machiavelli, radykalne prądy demokratyczne) rozgrywa drugi z tych wymiarów. Ta zaś, która traktuje te dwa obszary rozłącznie, a zatem „upostaciawia” zarówno przygodność (bezsztaltność i zagrożenie niesione przez masy), jak i odpowiedź nań (integralny, zdyscyplinowany naród), jak czyniła endecja w okresie okrzepłej doktryny nacjonalizmu integralnego, pozostaje ograniczona do pierwszego z nich. Masy muszą wejść na scenę historii, by uczynić nowoczesny projekt polityczny (państwo czy upodmiotowiony politycznie naród) możliwym. By jednak projekt ten zyskał trwałość, trzeba je także przekonać, żeby z tej sceny zeszyły. Endecy w pewnym momencie zaczęli się ograniczać do drugiego z tych kroków (Speer 2013).

Ujmijmy rzecz nieco inaczej: gdy filozofia polityczna jest oddzielona od praktyki społecznej, ta druga jawi się jako wyalienowana, staje się niekontrolowanym żywiołem zagrażającym integralnemu porządkowi politycznego myślenia. Dlatego też moment koniunkturalny powoduje zwrot ku okiełznaniu fortuny-przygodności, (fałszywie) upostaciowionej jako masy i tłum. Oba wymiary łatwo dają się wyartykułować z pomocą organicystycznych metafor, które zyskują własną sprawczość, wtórnie określając drogi myśli: spójny, uporządkowany organizm narodowy przeciwstawiony jest żywotnej, amorficznej, „pełzającej” masie motłochu. Twardy faszystowski pancierz (Theweleit 1977) zabezpiecza też „racjonalną”, autonomiczną politykę.

Zmiana ideologii i politycznej praktyki nie spełzła na niczym. Również grupy popierające Narodową Demokrację zmieniły się. Klasy społeczne dotychczas nieupatrujące w polityce endeckiej realizacji własnych interesów czy choćby idei, z którymi mogłyby się zidentyfikować, zaczęły popierać to środowisko ideowe. Od 1905 roku do Ligi Narodowej zaczęli wyrażnie napływać ziemianie. Pokazuje to zmianę bazy społecznej, ale i atrakcyjności programu narodowego dla poszczególnych grup społecznych (Wapiński 1989, 157). Rewolucja mogła tu oddziaływać dwojako – ogólne przebudzenie narodowe spowodowało akces do tej formacji, która wyrażała narodowe postulaty, jednocześnie nie kwestionując relacji społecznych, albo też reakcja na oddolne rozruchy przyniosła konsolidację elit wokół sił mogących zatrzymać ludową

Masy muszą wejść na scenę historii, by uczynić nowoczesny projekt polityczny (państwo czy upodmiotowiony politycznie naród) możliwym. By jednak projekt ten zyskał trwałość, trzeba je także przekonać, żeby z tej sceny zeszyły.

9 Zwrócenie uwagi na ten fakt zawdzięczam Mateuszowi Janikowi.

rebelię albo przynajmniej zminimalizować straty dla klas posiadających. Jak odnotował Grzegorz Krzywiec:

W przeciwieństwie do ugodowców i politycznie zaangażowanych katolików, narodowi demokraci z Dmowskim na czele jako jedyni na prawicy byli w stanie przedstawić spójną interpretację przyczyn rewolucji i zaproponować środki przewyciężenia „anarchii”. „Nowoczesne” ujęcie nacjonalistyczne, obok diagnozy traktującej rewolucję jako krach ładu społecznego, epidemię strajków, lokautów i ekspropriacji własności skarbowej, proponowało również remedium – wizję zdyscyplinowanego i hierarchicznego porządku „narodowego” (Krzywiec 2013, 335).

Zmiany nie można więc wyjaśnić jako przypadkowego przekształcenia ani jako efektu stopniowej, ilościowej zmiany. Autorytaryzm porewolucyjnej endecji nie jest prostym rezultatem wcześniejszej tendencji. To raczej koniunktura różnych czynników o niewspółbieżnej genezie, które zmieniają swoją istotę po połączeniu w nową konfigurację.

Taki konserwatywny zwrot w myśleniu endeckim, który ukształtował jego dalsze drogi, był wynikiem specyficznej koniunktury czy splotu. Określone dylematy i problematyki zostały podjęte w taki a nie inny sposób na skutek spotkania określonej wizji polityki i pewnych zasobów dyskursywnych (takich jak debata o ludzie czy kłopoty z uzasadnieniem polityki narodowej) z aktualną trajektorią wydarzeń historycznych. Nagły wybuch rewolucyjny, wtargnięcie mas do (konserwatywnie rozumianej) polityki, brak wcześniejszych instytucji reprezentacyjnych i pośredniczących, słaba obecność endecji w środowiskach robotniczych przed rewolucją i konieczność mocnego spojenia nowej narodowej tożsamości jako całościowa konfiguracja czynników były produktywne w określony rezultat w endeckim myśleniu politycznym. Zmiany nie można więc wyjaśnić jako przypadkowego przekształcenia ani jako efektu stopniowej, ilościowej zmiany. Autorytaryzm porewolucyjnej endecji nie jest prostym rezultatem wcześniejszej tendencji. To raczej koniunktura różnych czynników o niewspółbieżnej genezie, które zmieniają swoją istotę po połączeniu w nową konfigurację. Często empiryczne wyzwania czy określone koniunktury powodują pewne „domknięcia” w myśleniu, wygasanie potencjalności. Chodzi tu nie tyle o przejście potencjalności w to, co aktualne (w myśleniu i w politycznym istnieniu), ale o aktualizację takich procesów, które ostatecznie zamykają kontrfaktyczne alternatywy. Takim wydarzeniem była też rewolucja 1905–1907.

Dla endeków był to okres wzmożonych rozważań i intensywnych działań. Układ sił i stosunki między poszczególnymi aktorami na scenie politycznej Królestwa Polskiego uległy diametralnym zmianom. W myśleniu endeckim wiele potencjalnie obecnych tam alternatyw zostało rozstrzygniętych, w obronnym, immunizującym geście obrony przed intruzją mas do polityki. Obecna pod postacią utrzymującej się tendencji demokratycznej walk klasowa znalazła w endeckim dyskursie opracowanie typowe

dla konserwatywnych dyskursów próbujących okiełznać kontestacyjne roszczenia warstw ludowych poprzez ich wykluczenie poza obręb polityki i racjonalności do domeny nie-ludzkiej naturalności, która wymaga co najwyżej uwzględnienia w kalkulacjach, podobnie jak czynniki naturalne, i odgórnej kontroli bez nawet odległego, docelowego upodmiotowienia tych mas poprzez włączenie do (konserwatywnie rozumianej) sfery politycznej. Endecja, którą znamy, z *de facto* do dziś hegemonicznym etniczno-organicystycznym, ekskluzywnym pojęciem narodu, w sojuszu z Kościołem, kładąca nacisk na dyscyplinę i zespolenie grup społecznych eliminujące możliwość artykulacji żądań klasowych, to w dużej mierze efekt tej właśnie koniunktury (Blobaum 1988; Zaleska 2014). Takie ujęcie zmiany pozwala w konsekwentnie materialistyczny, nieteleologiczny sposób spojrzeć na proces autorytaryzacji formacji endeckiej. Okres ten można też opisać jako punkt przełomu (dość luźno nawiązując tu do koncepcji *tipping point*, zob. Sassen 2008), w którym – początkowo niewidocznie – wykrystalizowały się zalążki późniejszych ideowych dróg i politycznej praktyki, które na mocy dokonanych rozstrzygnięć były już wówczas określone, potem realizowały tylko pewną wytyczoną trajektorię. Węzłowym momentem było zaś w tym procesie zredefiniowanie ujęcia miejsca mas w polityce.

Wykaz literatury

- Alexander, Jefferey i Philip Smith. 1993. „The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies.” *Theory and Society* 2.
- Alexander, Jeffrey. 1998. „Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society.” W *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalisation*. London–Thousand Oaks: Sage Publications.
- Althusser, Louis. 1999. *Machiavelli and Us*. Tłum. Gregory Elliott. London–New York: Verso.
- Althusser, Louis. 2006. *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978–87*. Red. Olivier Corpet. Tłum. François Matheron. London–New York: Verso.
- Althusser, Louis. 2009. *W imię Marksa*. Tłum. Michał Herer. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Althusser, Louis. 2012. „O genezie.” Tłum. Mateusz Janik. *Praktyka Teoretyczna* 5.
- Badiou, Alain. 2007. *Święty Paweł: Ustanowienie uniwersalizmu*. Tłum. Julian Kutyła. Kraków: Korporacja Ha!art.
- Balibar, Etienne. 2007. *Trwoga mas*. Tłum. Andrzej Staroń. Warszawa: Dialog.
- Balicki, Zygmunt. 2008. *Parlamentaryzm: Wybór pism*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej. Księgarnia Akademicka.
- Blobaum, Robert. 1988. „The Revolution of 1905–1907 and the Crisis of Polish Catholicism.” *Slavic Review* 4.
- Blobaum, Robert. 1995. *Rewolucja: Russian Poland, 1904–1907*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bończa-Tomaszewski, Nikodem. 2001. *Demokratyczna geneza nacjonalizmu: Intelktualne korzenie Ruchu Narodowo-Demokratycznego*. Warszawa: S.K. Fronda.
- Castoriadis, Cornelius. 1987. *The Imaginary Institution of Society*. Tłum. Kathleen Blamey. Cambridge: MIT Press.
- Crago, Laura. 2000. „The ‘Polishness’ of production: The ‘Polishness’ of Production: Factory Politics and the Reinvention of Working-Class National and Political Identities in Russian Poland’s Textile Industry, 1880–1910.” *Slavic Review* 1.
- Cywiński, Bohdan. 2010. *Rodowody niepokornych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dawidowicz, Aneta. 2006. *Zygmunt Balicki (1858–1916): Działacz i teoretyk polskiego nacjonalizmu*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Dmowski, Roman. 1905a. „Podstawy polityki polskiej.” *Przegląd Wszechpolski* 7.
- Dmowski, Roman. 1905b. „Ruch strajkowy w Królestwie i jego przyczyny.”

Przegląd Wszechpolski 2.

Dmowski, Roman. 1938. *Pisma*. T. 4. Częstochowa.

Dmowski, Roman. 2002. *Mysli nowoczesnego Polaka*. Wrocław: Nortom.

Elliott, Gregory. 2006. *Althusser: The Detour of Theory*. Leiden–Boston: Brill.

Glynos, Jason i David Howarth. 2007. *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. London–New York: Routledge.

Goshgarian, G.M. 2012. „Wstępne uwagi o *Sur la genèse*.” Tłum. Mateusz Janik. *Praktyka Teoretyczna* 5.

Grott, Bogumił. 1995. *Zygmunt Balicki: Ideolog Narodowej Demokracji*. Kraków: Arcana.

Jaszczuk, Andrzej. 1986. *Spór pozytywistów z konserwatystami o przyszłość Polski 1870–1903*. Warszawa: PWN.

Jonsson, Stefan. 2013. *Crowds and Democracy: The Idea and Image of the Masses from Revolution to Fascism*. New York: Columbia University Press.

Kalabiński, Stanisław i Feliks Tych. 1976. *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Karwacki, Władysław L. 1975. *Łódź w latach rewolucji 1905–1907*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.

Kizwalter, Tomasz. 1999. *O nowoczesności narodu: Przypadek Polski*. Warszawa: Semper.

Kizwalter, Tomasz. 2002. „Nowoczesny Polak, Darwin i Nietzsche.” *Przegląd Polityczny* 56.

Kozicki, Stanisław. 1964. *Historia Ligi Narodowej: Okres 1887–1907*. Londyn: Myśl Polska.

Krzywiec, Grzegorz. 2009. *Szowinizm po polsku: Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN.

Krzywiec, Grzegorz. 2013. „Z taką rewolucją musimy walczyć na noże: Rewolucja 1905 roku z perspektywy polskiej prawicy.” W *Rewolucja 1905: Przewodnik*, red. Wiktor Marzec i Kamil Piskała. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Kułąkowski, Mariusz. 1972. *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*. [bmw]: Gryf Publications.

Kulak, Teresa. 1994. *Jan Ludwik Popławski: Biografia polityczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kurczewska, Joanna. 1979. *Naród w socjologii i ideologii polskiej: Analiza porównawcza wybranych koncepcji z przełomu XIX i XX wieku*. Warszawa: PWN.

Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London–New York: Verso.

- Laclau, Ernesto i Chantal Mouffe. 2007. *Hegemonia i socjalistyczna strategia: Przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*. Tłum. Sławomir Królak. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Lahtinen, Mikko. 2009. *Politics and Philosophy: Niccolo Machiavelli and Louis Althusser's Aleatory Materialism*. Tłum. Gareth Griffiths i Kristina Köhli. Leiden–Boston: Brill.
- Larise, Dunja. 2006. „Der aleatorische Materialismus: Ein theoretisches Projekt des späten L. Althusser.” *Synthesis Philosophica* 1.
- Lefort, Claude. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Machiavelli, Niccolo. 2008. *O sztuce wojny*. Tłum. Bogdan Baran. Warszawa: Aletheia.
- Mannheim, Karl. 1986. *Conservatism: A Contribution to the Sociology of Knowledge*. London–New York: Routledge & Kegan Paul.
- Mannheim, Karl. 1992. *Ideologia i utopia*. Tłum. Jan Miziński. Lublin: Test.
- Marchart, Oliver. 2007. *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marzec, Wiktor. 2012. „Proletariacka biografia i dzielenie postrzegalnego: Rozmywanie granic klasowych w okresie rewolucji 1905 roku.” *Folia Sociologica* 41.
- Marzec, Wiktor. 2013. „The 1905–1907 Revolution in the Kingdom of Poland: Articulation of Political Subjectivities Among Workers.” *Contention* 1.
- Marzec, Wiktor. 2014. „Ponowne obsadzenie pustego miejsca: En-decki naród i polityczna nowoczesność.” *Hybris* 24.
- Marzec, Wiktor i Kamil Piskała (red.). 2013. *Rewolucja 1905: Przewodnik*. Warszawa: Wydawnictwo „Krytyki Politycznej”.
- Mencwel, Andrzej. 2009. *Etos lewicy: Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo „Krytyki Politycznej”.
- Monasterska, Teresa. 1973. *Narodowy Związek Robotniczy, 1905–1920*. Warszawa: PWN.
- Ortega y Gasset, José. 2008. *Bunt mas*. Tłum. Piotr Niklewicz. Warszawa: MUZA.
- Ostoja, Bolesław. 1905. „Bilans socjalistyczny wobec żądań ruchu robotniczego.” *Przegląd Wszechpolski* 8–10.
- Paige, Jeffrey M. 1999. „Conjuncture, Comparison, and Conditional Theory in Macrosocial Inquiry.” *American Journal of Sociology* 3.
- Pitkin, Hanna Fenichel. 1999. *Fortune Is a Woman: Gender and Politics in the Thought of Niccolò Machiavelli. With a New Afterword*. Chicago:

- University of Chicago Press.
- Pocock, John G.A. 2003. *The Machiavellian Moment Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Popławski, Jan Ludwik. 1910. *Pisma polityczne*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Popławski, Jan Ludwik. 2012. *Naród i polityka: Wybór pism*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ.
- Porter, Brian. 1999. „Democracy and Discipline in Late Nineteenth-Century Poland.” *The Journal of Modern History* 2.
- Porter, Brian. 2011. *Gdy nacjonalizm zaczął nienawidzić: Wyobrażenia nowoczesnej polityki w dziewiętnastowiecznej Polsce*. Tłum. Agnieszka Nowakowska. Sejny: Pogranicze.
- Puszkow-Bańka, Agnieszka. 2013. *Polska i Polacy w myśli narodowej demokracji na przełomie XIX i XX wieku (Jan Ludwik Popławski, Zygmunt Bałicki, Roman Dmowski)*. Kraków: Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM.
- Rancière, Jacques. 1999. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Tłum. Julie Rose. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rancière, Jacques. 2004. *The Philosopher and His Poor*. Tłum. Andrew Parker. Durham, NC: Duke University Press.
- Rancière, Jacques. 2008a. *Nienawiść do demokracji*. Tłum. Maciej Kropiwnicki. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Rancière, Jacques. 2008b. *Na brzegach politycznego*. Tłum. Iwona Bojadżijewa i Jan Sowa. Kraków: Korporacja Ha!art.
- Ratajczak, Mikołaj. 2013. „Genealogia biopolityki: Biologia państwa.” *Praktyka Teoretyczna* 3.
- Sassen, Saskia. 2008. *Territory, Authority, Rights from Medieval to Global Assemblages*. Princeton, N.J.–Woodstock: Princeton University Press.
- Sewell, William Hamilton. 2005. *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Skinner, Quentin. 1981. *Machiavelli*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Sobczak, Mieczysław. 2008. *Narodowa Demokracja wobec kwestii żydowskiej na ziemiach polskich przed I wojną światową*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego.
- Speer, Ross. 2013. „The Dice Man.” *International Socialism* 137. <http://www.isj.org.uk/index.php4?id=878>.
- Suchting, Wal. 2004. „Althusser’s Late Thinking About Materialism.” *Historical Materialism* 1.
- Taylor, Charles. 2010. *Nowoczesne imaginaria społeczne*. Tłum. Karolina

- Szymaniak i Adam Puchejda. Kraków: Znak.
- Theweleit, Klaus. 1977. *Männerphantasien*. Frankfurt am Main: Verlag Roter Stern.
- Toruńczyk, Barbara. 1983. *Narodowa Demokracja: Antologia myśli politycznej „Przeglądu Wszechpolskiego” 1895–1905*. Londyn: Aneks.
- Wapiński, Roman. 1980. *Narodowa Demokracja 1893–1939: Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*. Warszawa [u.a.]: Ossolineum.
- Wapiński, Roman. 1989. *Roman Dmowski*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Wolin, Sheldon S. 2004. *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Wróbel, Szymon. 2011. „Biopolityka indywidualna a biopolityka państwowa.” *Praktyka Teoretyczna* 2.
- Zaleska, Ilona. 2014. *Kościół a Narodowa Demokracja w Królestwie Polskim do wybuchu I wojny światowej*. Warszawa: DiG.
- Zimand, Roman. 1967. „Uwagi o teorii narodu na marginesie analizy nacjonalistycznej teorii narodu.” *Studia Filozoficzne* 4.
- Żarnowska, Anna i Stanisław Wolsza (red.). 1993. *Spółczesność i polityka: Dorastanie do demokracji. Kultura polityczna w Królestwie Polskim na początku XX wieku*. Warszawa: DiG.
- Żółkiewski, Stefan. 1988. *Teksty kultury: Studia*. Warszawa: PWN.

Wiktor Marzec (ur. 1985) – łódzianin, socjolog i filozof. Interesuje się filozofią polityczną, socjologią historyczną, teorią dyskursu, historią intelektualną i historią społeczną polskiego peryferyjnego kapitalizmu. Bada procesy mobilizacji politycznej i emancypacji intelektualnej w okresie rewolucji 1905 roku oraz zmianę pojęciową w polskim dyskursie politycznym w tym okresie. Redaktor działu poświęconego krytycznym naukom społecznym czasopisma *Praktyka Teoretyczna*. Ostatnie publikacje to między innymi “Polish Peripheral Marxism” (*Thesis Eleven* 2013, 1) oraz “The 1905–1907 Revolution in the Kingdom of Poland: Articulation of Political Subjectivities Among Workers” (*Contention*, 2013, 1). Obecnie przygotowuje rozprawę doktorską na Wydziale Socjologii i Antropologii Społecznej Uniwersytetu Środkowoeuropejskiego w Budapeszcie (CEU).

Dane adresowe:

Wiktor Marzec
Ph.D. Candidate
Department of Sociology and Social Anthropology
Central European University
Zrínyi ut. 14, Budapest, Hungary
www.wiktormarzec.pl, <https://ceu.academia.edu/WiktorMarzec>
e-mail: Marzec_Wiktor@ceu-budapest.edu

Cytowanie:

W. Marzec, *Modernizacja mas. Moment polityczny i dyskurs endecji w okresie rewolucji 1905–1907*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/05_Marzec.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.5 (dostęp dzień miesiąc rok).
DOI: 10.14746/pt.2014.3.5

Author: Wiktor Marzec

Title: *Modernization of the masses. Political moment and National-Democratic political discourse in the 1905–1907 Revolution*

Summary: The article examines a change in Polish National Democratic (Nationalist) political discourse accompanying the 1905 Revolution. In particular, I scrutinize the change in the conceptualization of “the masses”. I consider a particular vision of the modernization of the masses as a form of discourse of modernity. Thus, I see it as a reaction to the indeterminacy of the social inadequacy of existing political institutions

and discourses and the rapid widening of actual political participation. I argue that specific conjuncture between lineages of political thinking and social processes created a tipping point: a political moment or crisis. A particular answer for this moment – in this case an organic, hierarchic discourse of community and the envisioned whole of disciplined masses under the nationalistic control – defined the forthcoming shape of the National Democratic program. This resulted in long lasting consequences and defined the overall National Democratic project.

Keywords: Endeks, National Democracy, 1905 Revolution, the masses, discourse of modernity, conjuncture, political moment

Wiktoria Marzec – sociologist and philosopher. His principal research interests lie in the field of social theory and political philosophy. Currently his work concerns intellectual emancipation, political mobilization and conceptual innovation in the early 20th century Russian Poland, constituting the emergence of political modernity. His recent publications include “Polish peripheral Marxism” (*Thesis Eleven* 2013, 1) and “The 1905–1907 Revolution in the Kingdom of Poland: Articulation of political subjectivities among workers” (*Contention*, 2013, 1). Currently he is pursuing a doctoral degree in sociology in Department of Sociology and Anthropology in Central European University in Budapest.

Philemon and Baucis
revisited

KAJA KAŻMIERSKA

Paradoksy ideologicznego uprzywilejowania –
studium przypadku

Artykuł przedstawia swoiste studium przypadku: Łodzi jako miasta robotniczego oraz biografii włóknianki pracującej w jednej z łódzkich fabryk włókienniczych w latach 1975–1998. Korzystając również z innych materiałów – opracowań na temat historii społecznej Łodzi oraz badań socjologicznych Hanny Świdy-Ziemby, umieszczam analizowaną biografię w chronologicznym i społecznym kontekście tak, aby zrekonstruować możliwie kompletny obraz Łodzi jako niezniszczonego przez wojnę miasta przemysłowego, w którym (z punktu widzenia ówczesnych władz) mogły być z sukcesem realizowane założenia nowego systemu, co (z perspektywy analitycznej) doskonale ujawniło jego paradoksy.

Słowa kluczowe: biografia, praca, łódzkie włóknianki, realny socjalizm, modernizacja

Wprowadzenie

Artykuł ten¹ przedstawia swoiste studium przypadku: Łodzi jako miasta robotniczego oraz biografii włóknianki pracującej w jednej z łódzkich fabryk włókienniczych w latach 1975–1998. Źródłem inspiracji dla podjęcia wskazanego w tytule tematu poszukiwać należy w określonym podejściu metodologiczno-analitycznym zorientowanym na perspektywę mikrospołeczną, które odnieść można do analiz biograficznych i historii mówionej, oraz w konkretnych zainteresowaniach badawczych². Zebrany w projektach badawczych materiał zostanie wykorzystany dla rozważenia jednej z kluczowych dla peerelowskiej ideologii kwestii, jaką była inicjacja procesu modernizacji społeczeństwa powojennego, a zwłaszcza udziału w tym procesie robotników, którzy stali się jednocześnie jego podmiotem i przedmiotem, innymi słowy, beneficjentem i ofiarą. Jest to jeden z licznych paradoksów realnego socjalizmu, który można sformułować jako: uprzedmiotowienie ideologicznie uprzywilejowanej klasy społecznej, jaką w okresie PRL mieli być robotnicy. Zgodnie z deklarowaną ideologią powojennego ładu, robotnicy mieli stanowić nową siłę społeczną. Wyznaczona została im rola awangardy systemu, a przede wszystkim procesów modernizacji kraju, która objawiać się miała nie tylko w gwałtownej industrializacji i związanej z nią przebudowie struktury społeczeństwa polskiego z chłopskiej – wiejskiej, na robotniczą – miejską. Chodziło również o procesy szeroko pojętej emancypacji i awansu

1 Dziękuję Adamowi Mrozowickiemu, Katarzynie Waniek i Agacie Zysiak za uwagi do wstępnej wersji tego tekstu.

2 W artykule zostaną wykorzystane materiały zebrane w dwóch projektach badawczych. Pierwszy z nich nosi tytuł „Cztery dyskursy o nowoczesności – modernizm peryferii na przykładzie Łodzi” (Projekt finansowany przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju; 2011/03/B/HS6/01874 (2012–2015), realizowany w Katedrze Socjologii Kultury UŁ), drugi: „Doświadczenie biograficzne w PRL i NRD oraz jego przepracowanie w powojennym pokoleniu 1945–1955: Porównanie socjologiczne na podstawie analizy biograficznej” (Projekt finansowany przez Polsko-Niemiecką Fundację na Rzecz Nauki (2012–2014) w Katedrze Socjologii Kultury i w Uniwersytecie w Magdeburgu). Wspólną cechą tych badań jest zamysł analizy procesów o charakterze makrospołecznym przez przyjęcie perspektywy mikro – w pierwszym projekcie jest to odniesienie do jednego miasta stającego się „paradygmatycznym studium przypadku – intensyfikującym typowe cechy miasta przemysłowego, a później poprzemysłowego – by ukazać mechanizmy konstruowania dyskursów nowoczesności w czterech momentach rozwoju Polski: rozwoju wielkiego przemysłu w końcu XIX w.; odzyskania niepodległości po I wojnie światowej; nowego porządku politycznego po II wojnie światowej; upadku realnego socjalizmu w 1989 roku” (ze skróconego opisu projektu); w drugim projekcie chodzi o analizy procesów biograficznych, które mają ukazać dynamikę procesów społecznych.

społecznego. Ocena tych zamierzeń z perspektywy współczesności jest niejednoznaczna ze względu na diagnozę przyczyn i skutków przemian (Zaremba 2012; Leder 2013), ich dynamikę zarówno w wymiarze politycznym, ekonomicznym, jak i socjalnym, koszty społeczne związane przede wszystkim z okresem terroru stalinowskiego, choć nie tylko. Ocena ta związana jest też niejednokrotnie z własnymi poglądami jej autora. Niezależnie jednak od prezentowanych preferencji ideologicznych wypada się zgodzić co do następujących kwestii: po pierwsze, możemy jedynie hipotetycznie określić, jak wyglądałaby polska gospodarka i polskie społeczeństwo gdyby nie zostało objęte hegemonią sowiecką; po drugie, chociaż procesy unowocześniania kraju odbiegały w dużej mierze od deklaracji, a zwłaszcza w zestawieniu z Europą Zachodnią trudno byłoby uznać je za awangardowe, to jednak czas PRL można również analizować w odniesieniu do modernizacji, przełamywania barier społecznych, polityki socjalnej; po trzecie, ideowe deklaracje systemu nie przekładały się zazwyczaj na rzeczywistość społeczną, co stało się źródłem wielu ambiwalencji i paradoksów, czemu poświęcę teraz więcej uwagi.

Sztandarowy slogan realnego socjalizmu mówiący o klasie robotniczej jako przewodniej sile narodu miał swoje odzwierciedlenie nie tylko w deklaracjach, manifestach i przemówieniach aktywistów politycznych, ale też szybko stał się widoczny w dyskursie publicznym. Np. już w 1945 roku³ w lokalnej prasie łódzkiej można było przeczytać o przodownikach pracy, wspólnej odbudowie kraju spoczywającej przede wszystkim na barkach mas pracujących. Robotnicy mieli więc budować nowy ład jako klasa ideologicznie i społecznie uprzywilejowana, władza zaś miała reprezentować jej interesy. Z tej perspektywy „[p]rotesty klasy robotniczej, którą ówczesna władza polityczna traktowała jako swoją bazę społeczną, były co najmniej niezręczne: reprezentowanie interesów robotniczych było formalnie biorąc legitymizacją rządów partii komunistycznej” (Gardawski 1996, 49). W tym świetle liczne tuż powojenne strajki robotników w latach 1945–1947 nie tylko psuły ów obraz ale pokazywały, że przypisana robotnikom awangardowa rola w scenariuszu przemian społecznych jest przez nich odmiennie definiowana. Stąd też w kolejnych latach władzy chodziło o, używając współczesnego języka socjologicznego, pozbawienie robotników sprawczości, zwłaszcza w odniesieniu do ich środowiska pracy, a więc tego wymiaru biograficznego i społecznego doświadczenia, który był konstytutywny dla tak faworyzowanych przez system atrybutów

3 Rzecz jasna tego typu postulaty artykułowane były przed wojną, zwłaszcza przez komunistów, ale dopiero po 1945 roku stały się dominujące w dyskursie publicznym.

kolektywnej/klasowej identyfikacji. „Totalitaryzm nie uznawał bowiem jednostkowych czy grupowych interesów” (Lesiakowski 2008, 167) a protesty robotników spowodowane niskimi zarobkami i wysokimi cenami artykułów pierwszej potrzeby oraz urągającymi warunkami pracy, definiowane były właśnie jako interesy grupowe. W istocie chodziło nie tylko o warunki bytowe robotników, ale właśnie o odmienny sposób definiowania swojej roli w rozpisany powojennym scenariuszu. Innymi słowy, podstawową przyczyną konfliktów w latach 1945–1947 było odebranie robotnikom możliwości niezależnego zarządzania zakładem pracy oraz wpływu na organizację pracy (Kenney 2012, 80) – „Co to za socjalizm, gdzie robotnik nie ma nic do gadania tylko same kacyki” (Świda-Ziemia 1997, 231)⁴. Napięcia te ujawniały się w intensywnych lokalnych protestach trwających nieprzerwanie w drugiej połowie lat czterdziestych i pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, zaś ich apogeum stał się rok 1956, w którym sprzeciw miał wyraz już nie tylko ekonomiczny czy socjalny, lecz przede wszystkim polityczny. Jak pisała Hanna Świda-Ziemia (1997, 211), bunt 1956 roku pokazał, że „[r]obotnicy właśnie drastycznie przekroczyli granice zarysowane scenariuszem »Odwilży«, co doprowadziło do krwawej tragedii w Poznaniu”, taka perspektywa władzy była podtrzymywana przy reakcji na następne protesty (1970, 1976, 1980).

Kolejny paradoks można by określić jako napięcie między deklarowaną przez system a doświadczaną strukturą możliwości. Przynależność do klasy uprzywilejowanej stwarzała wrażenie, że inne (wyższe) klasy nie znajdują legitymizacji w systemie społecznym zwłaszcza w perspektywie demon-tażu przedwojennego ładu społecznego (Leder 2013). Innymi słowy, istnienie klas dominujących nad robotnikami było nieuprawomocnione. Jak zauważa Julian Gardawski (1996, 57), „[t]en komfort był jednak ściśle limitowany – kończył się brutalnie w momencie, gdy pojawiły się wyższe aspiracje społeczne, np. wtedy, gdy elity robotnicze chciały zdobyć realny wpływ na zarządzanie przedsiębiorstwem”.

Zjawisko to można przedstawić również w odniesieniu do wymiaru indywidualnych karier profesjonalnych czy edukacyjnych. Z jednej strony drogi awansu społecznego zostały otwarte głównie przez zdynamizowanie, wymuszonej niekiedy, mobilności przestrzennej⁵ ze wsi do miasta, pociągającej za sobą mobilność społeczną. Z drugiej strony, system „nagradzał stabilizację aspiracji na niskim poziomie, brak inicjatywy, porzucenie myśli o sukcesie, karierze, wysokich dochodach, niechęć

4 Wypowiedź robotnika pozyskana w 1949 roku w czasie badań w jednej z łódzkich fabryk.

5 Do kwestii wymuszonej mobilności wrócę później.

do pełnienia funkcji kierowniczych” (Gardawski 1996, 57). Jedną ze strategii wzmacniających te cechy było przekonanie, że osiągnięcie sukcesu zawodowego zależy od przynależności partyjnej – w związku z tym ci, którzy chcieli uniknąć uwikłań ideologicznych, nie rozwijali aspiracji zawodowych⁶. Mirosława Marody (1987, 93) zwraca w tym kontekście uwagę na postawę *zawistnego egalitaryzmu* wyrastającą z zasady równości społecznej „pojmwanej raczej jako punkt dojścia niż punkt wyjścia indywidualnych karier życiowych”, a więc blokującej możliwości jakiegokolwiek wyróżniania się. Przyjęcie tej strategii, wspieranej przez małą stabilizację, rozmywało zarówno identyfikację klasy robotniczej jako przewodniej siły, jak i jakość procesów modernizacji.

Jednak największym paradoksem systemu był fakt, iż zmiany społeczne, pociągające za sobą przemiany modernizacyjne ujawniające się zwłaszcza w procesach industrializacji i urbanizacji, dokonywały się w istocie kosztem, a nie za sprawą robotników. Tak więc, mimo iż PRL „retorycznie i symbolicznie zwracała się do prostych ludzi” (Leder 2013, 192) to

[r]obotnicy, całkowicie pozbawieni jakiegokolwiek wpływu na świat społeczny, ale też zwolnieni od odpowiedzialności, w swoim obywatelskim statusie niewiele różnili się od dawnych bezrolnych wyrobników wiejskich – skądinąd warstwy, z której najczęściej się wywodzili i od której nie różnili się specjalnie mentalnością (Leder 2013, 193).

Chociaż, jak pisze Świada-Ziemia (1997, 207), robotnicy stanowili materialne podstawy nowego państwa, byli jego siłą produkcyjną uczestniczącą „w wielkim zbiorowym dziele budowy socjalizmu”, to jednocześnie nie oni, lecz funkcjonariusze partii wyznaczali plany i normy produkcji oraz obciążenia pracą i wynagrodzenia. Porównanie robotników przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych do bezrolnych wyrobników wiejskich dotyczy nie tylko faktu odebrania im sprawczości, ale również złych warunków pracy i warunków bytowych oraz głodowych często wynagrodzeń. Robotnicy traktowani byli więc jak niewolnicza siła robocza,

6 W dużej mierze tak właśnie było; z drugiej strony fenomenem (i zarazem paradoksem) polskiej wersji socjalizmu, jest fakt, iż wiele osób nie poddając się temu wymogowi (przybierającemu niekiedy cechy samospełniającej się przepowiedni), tj. nie należąc do partii, zdołało z sukcesem, choć w mniej sprzyjających okolicznościach niż w przypadku osób partyjnych, rozwinąć karierę profesjonalną. Przykłady takie odnajdujemy w relacjach biograficznych emerytowanych profesorów Uniwersytetu Łódzkiego zbieranych w Katedrze Socjologii Kultury UŁ w ramach projektu „Łódź akademicka w biografjach” (zespół Kaja Kaźmierska, Katarzyna Waniek, Agata Zysiak).

lecz fakt ów, jak pokazuje Świda-Ziemba, ukrywany był pod fasadą zbiorowego entuzjazmu wobec nowego, wspólnie budowanego ładu. Na elementy tej fasady składał się między innymi tzw. wyścig pracy uosabiany przez przodowników pracy oraz kolektywną pracę całych fabryk, związany z pozornie entuzjastycznym i dobrowolnym, a w praktyce narzucanym przyjmowaniem zobowiązań przekroczenia planu lub szybszej jego realizacji. W wypadku akceptacji takich zobowiązań podkreślano, zwłaszcza w przekazie prasowym, obywatelską odpowiedzialność robotników, zaś w wypadku odmowy pracy ponad siły oraz sprzeciwu wobec wprowadzenia organizacyjnie nieprzemyślanych zmian, eksponowano brak należytej świadomości klasy robotniczej, co było częstym przedmiotem dyskusji podczas zebrań komitetów partyjnych. W obu wypadkach mamy do czynienia ze swoistą socjotechniką. „Odziaływanie na ludzi, kształtowanie pożądanych postaw i świadomości miało zmniejszyć dystans między oficjalną propagandą partii robotniczych a ówczesną rzeczywistością i obniżyć »próg wewnętrznej samokontroli jednostek«” (Sielezin 2008, 189). Innym elementem fasady były wysokie normy, które i tak należało przekraczać, nie tylko w imię wymogu ideologicznego, ale też przymusu ekonomicznego (w sytuacji gdy normy nie były przekroczone, robotnik otrzymywał nędzne uposażenie). Jeszcze innym przykładem fasady były „rytualne manifestacje entuzjazmu dla nowej ery”, czyli akademie, masówki, zebrania robotnicze (Świda-Ziemba 1997, 208–209). Podsumowując sytuację robotników przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych, Świda-Ziemba (1997, 212) wyróżnia trzy parametry: „1) całkowite podporządkowanie i zniewolenie w tym, co stanowiło teren ich pracy, 2) praca nad siły w niesprzyjających warunkach, 3) ciężkie warunki materialne lub wręcz – nędza”⁷.

Wskazana tu, z konieczności w skróty sposób kwestia związana z paradoksem uprzywilejowania i uprzedmiotowienia klasy robotniczej niewątpliwie nie jest problematyką nową. Przeciwnie – stanowi jeden z często podejmowanych zarówno przez socjologów, jak i historyków wątków, gdy mowa o charakterystycznych cechach realnego socjalizmu (zob. Malanowski 1981; Gardawski 1996; Słabek 2004). Trzeba też zwrócić uwagę, że długa historia PRL, zaznaczona punktami zwrotnymi 1956, 1970, 1976, 1980 roku⁸, których inicjatorami byli robotnicy

7 W przypadku Łodzi większość maszyn włókienniczych pochodziła z okresu sprzed I wojny światowej, nie były one modernizowane, w halach produkcyjnych nie było wentylacji, panowała ciasnota, nie było urządzeń sanitarnych, maszyny były niezabezpieczone (Lesiakowski 2008, 44).

8 Pomijam tu rok 1968, gdyż jego znaczące wydarzenia dotyczą nieco innego kontekstu społecznego.

(konsekwentnie wyłamujący się z przypisanego im przez system scenariusza), jest z perspektywy rozważanego tu tematu niejednolita. Postulowany i realny egalitaryzm (choćby ten w postaci „zawistnego egalitaryzmu”) przeplatał się z silnym zróżnicowaniem sytuacji robotników np. przez wyłonienie się grup zawodowych wyraźnie uprzywilejowanych przez system, jak choćby górnicy, czy przez nierówną dystrybucję przywilejów w zakresie zaplecza socjalnego (np. przez rozwój ośrodków wczasowych, resortowej opieki zdrowotnej, mieszkań służbowych, sklepów przyzakładowych itp.). Celem tego artykułu nie jest jednak przedstawienie całego spectrum zjawisk i procesów związanych z sytuacją robotników jako klasy społecznej ale skupienie się na, używając określenia Clifforda Geertza, *mikroskopijności* – opis odniesiony do konkretnego przypadku, *przestrzeni społecznej* – Łodzi jako miasta robotniczego, oraz środowiska społecznego – łódzkich robotniczek pracujących w fabrykach włókienniczych. Wybór Łodzi jako swoistego „studium przypadku”⁹ podyktowany jest z jednej strony specyfiką tego miasta, z drugiej strony wymienionymi pracami badawczymi, których efektem są materiały empiryczne oraz możliwość ich odniesienia do innych studiów o podobnym charakterze poświęconych właśnie Łodzi. Mam tu na myśli zwłaszcza przeprowadzone na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych unikatowe badania Świdry-Ziemby (1997), ale też i cykl filmów dokumentalnych poświęconych pracującym kobietom, które powstały w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dzięki takim reżyserkom jak Krystyna Gryczalkowska, Danuta Halladin czy Irena Kamińska, współtworzącym polską szkołę dokumentu. Obrazy te doskonale wpisują się w perspektywę *mikroskopijności*. Autorki dokumentów „przyjmują postawę »czułego obserwatora«, który patrzy na świat wnikliwie i serdecznie. Obiektywy ich kamer przyglądają się z uwagą sprawom kameralnym, odkrywając w nich pasjonujący mikrokosmos ludzkich problemów. Zaglądają pod podszewkę zjawisk ze szczególnym wyczuleniem na los filmowanych ludzi”, zwłaszcza kobiet, których portrety stanowią odrębny nurt pośród dokumentów zrealizowanych przez wymienione reżyserki¹⁰.

Zapowiadana analiza przypadku nakłada na wskazane wyżej paradoksy kolejny, którego źródłem jest peryferyjność zarówno Łodzi, jak i włóknianek stanowiących peryferyjną grupę zawodową wśród polskich robotników. Łodzi, przez lata drugiemu co do wielkości miastu

9 Określenia tego użyłam w cudzysłowie, ponieważ nie jest to metodologicznie w sensie ścisłym studium przypadku. Chodzi tu przede wszystkim o odniesienie do przykładu posiadającego pewne specyficzne cechy.

10 Tekst autorstwa Mikołaja Jazdona pochodzi z broszury informacyjnej załączonej do cyklu filmów wydanych przez Polskie Wydawnictwo Audiowizualne.

Polski, wielkiemu ośrodkowi przemysłowemu, powstałemu na skutek wyjątkowego, nie tylko w skali kraju, ale i ówczesnej Europy, tempa gwałtownej modernizacji przełomu dziewiętnastego i dwudziestego wieku, nadana została etykieta peryferyjności – paradoksalnie również w odniesieniu do jej robotniczego charakteru. Przypisana została też ona robotnikom a w zasadzie robotnicom łódzkim, które w liczbach bezwzględnych stanowić mogły wielką siłę społeczną np. w 14-tysięcznej fabryce Uniontex, gdzie pracowała pani Adela – włóknianka, której przypadek będzie tu przedmiotem analizy.

Zreasumujmy uwagi wstępne. Podstawową empiryczną ramą odniesienia w tym artykule jest Łódź jako szczególny przypadek miasta robotniczego oraz praca łódzkich włóknianek pokazana w kontekście konkretnych doświadczeń biograficznych jednej z nich. Narracja pani Adeli odnosi się do lat siedemdziesiątych—dziewięćdziesiątych, kiedy pracowała ona w największej w Łodzi i jednej z największych w Europie fabryk włókienniczych. Korzystając z innych materiałów – opracowań na temat historii społecznej Łodzi oraz badań socjologicznych Świdry-Ziemby, chcę umieścić przypadek pani Adeli w chronologicznym i społecznym kontekście tak, aby zrekonstruować możliwie kompletny obraz Łodzi jako niezniszczonego przez wojnę miasta przemysłowego, w którym (z punktu widzenia ówczesnych władz) mogły być z sukcesem realizowane założenia nowego systemu, co (z perspektywy analitycznej) doskonale ujawniło jego paradoksy. Tak więc postaram się najpierw scharakteryzować sytuację łódzkich robotników w dekadach poprzedzających relację pani Adeli, aby ukazać jej narrację jako kolejną chronologicznie, ale też i społecznie ujętą fazę doświadczeń łódzkich robotnic. W ten sposób zamierzam połączyć wymiar indywidualnych doświadczeń biograficznych z wymiarem doświadczenia kolektywnego łódzkich włóknianek.

Łódź – charakterystyka przypadku

Łódź traktować można jako jedno z wielu polskich miast, które w okresie PRL identyfikowane było jako miasto przede wszystkim robotnicze¹¹. Jego specyfiką była jednak zachowana przedwojenna infrastruktura przemysłowa (dzięki nikłym zniszczeniom wojennym miasto posiadało w roku 1945 najszerzą i najlepiej rozwiniętą bazę przemysłową) (Kenney 2012, 75), zwłaszcza przemysłu włókienniczego, oraz feminizacja środowiska robotniczego.

11 Na promowanie również innego aspektu Łodzi jako miasta akademickiego zwraca w swoich badaniach Agata Zysiak (2010).

W odniesieniu do pierwszej z wymienionych cech należy podkreślić, iż możemy zauważyć ambiwalencję między kontynuacją a inicjowaniem nowego ładu, który konstruował rzeczywistość na negacji poprzedniego systemu. Kontynuacja związana jest z faktem, iż po wojnie pracę w fabrykach podejmowali dojrzały robotnicy, którzy patrzyli na terażniejszość przez pryzmat doświadczeń przedwojennych; innymi słowy porównywali system kapitalistyczny z socjalistycznym. Do wątku tego jeszcze powrócę. Kontynuację tę widać też było w wymiarze językowym – w powojennej, już silnie zideologizowanej prasie lat czterdziestych początkowo używano przedwojennych nazw fabryk, czyli posługiwano się nazwiskami ich właścicieli. Np. Scheibler i Grohmann, Poznański, Biedermann itd.¹² Wreszcie, paradoksalnie to właśnie przedwojenna infrastruktura industrialna Łodzi, nowoczesne jak na owe czasy maszyny włókiennicze przystosowane do wysokiej jakości surowców (co wkrótce okaże się dużym problemem), przedwojenne zapasy wysokiej jakości farb i innych materiałów, umożliwiały uruchomienie produkcji i realizację planów gospodarczych nowego systemu, którego przez kolejne lata nie będzie stać na inicjację procesów modernizacyjnych w tym zakresie. Przejęcie mienia i środków produkcji dało się ideologicznie umotywić w latach czterdziestych¹³, jednak trudno to było robić w latach siedemdziesiątych, kiedy łódzcy włókniarze wciąż pracowali przy tych samych przedwojennych maszynach.

12 Początkowo znacjonalizowane zakłady zachowały odniesienia do oryginalnych nazw, czyli nazwisk ich przedwojennych właścicieli. Dopiero później zmieniono je, w pierwszej fazie eliminując pierwotne nazwy, a następnie wprowadzając nazwy nawiązujące do nowego systemu. Np. w przypadku fabryki Scheiblera i Grohmana w 1945 roku zmieniono jej nazwę na Zjednoczone Zakłady Włókiennicze Scheiblera i Grohmana Sp. Akc. pod przymusowym zarządem państwowym. W 1946 roku zakłady te zostały upaństwowione pod nazwą Państwowe Zakłady Przemysłu Bawełnianego nr 1 (PZPB nr 1). Od 1962 roku nosiły nazwę ZPB im. Obrońców Pokoju (Mianowska i Tyłski 2008, 24) czyli późniejszy Uniontex. W tekście zamieszczonym w *Kurierze Popularnym* w 1946 roku pt. „Czas znaleźć inne nazwy dla łódzkich fabryk” znajdujemy argumentację narodowo-ideologiczną: „Ani Niemcy ani kapitaliści do łódzkich fabryk nie powrócą. A komu potrzebne są po nich pamiątki w formie nazw”.

13 Np. w jednym z felietonów *Kuriera Popularnego* z 1946 roku w serii „Nasze wędrowki fabryczne” pt. „W dawnej fabryce Eisenbrauna: Blaski i cienie życia robotniczego” czytamy: „Gdy się pomyśli, że ten ogród, ten obszerny piękny pałac, że to wszystko dziś służy tym, którzy świat i piękno przyrody oglądali jedynie w wąskim wycinku nieba, z głębi cuchnącego podwórka wielkomiejskiego, radość rozpięta piersi. W magnackim hallu witają nas robotnicy. Spoglądamy przez weneckie okno – szeroką aleją parku fabrycznego biegnie dwoje dzieci robotniczych. W blasku ich roześmianych oczu, w radości głośniego śmiechu pierzchają upiory przeszłości – powstaje nowe życie”.

W odniesieniu do drugiej cechy, specyfika przemysłu włókienniczego wsparta tuż powojenną charakterystyką demograficzną¹⁴ spowodowała, iż od początku lat powojennych większość pracujących, zwłaszcza w przemyśle włókienniczym, stanowiły kobiety. Podczas gdy w kraju kobiety obejmowały ¼ siły roboczej, w Łodzi była to ponad połowa pracujących robotników (Kenney 2012, 77). Kobiety zdominowały przede wszystkim branżę włókienniczą, odzieżową i papierniczą. Przemysł włókienniczy i odzieżowy od początku stanowił domenę pracy kobiet przez odniesienie do czynności zwyczajowo przez nie wykonywanych (Zarzycka 1966, 354; za Lesiakowski 2008, 42). Tendencja ta utrzymywała się również w następnych dekadach np. w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych „[s]topień aktywizacji zawodowej kobiet był najwyższy w kraju i wynosił 87% ogółu zasobów siły roboczej”. Było to związane z faktem, iż robotniczy charakter miasta w dalszym ciągu budowany był przez załogi fabryk dziewiarskich, odzieżowych, bawełnianych i wełnianych (Lesiakowski 2008, 261). Nie bez przyczyny Łodzi jako miastu robotniczemu została przypisana etykieta miasta kobiet robotnic, co stanowiło o jego specyfice¹⁵ – z jednej strony „czerwonej” robotniczej Łodzi, z drugiej strony miasta kobiet nie do końca wpisujących się zwłaszcza w późniejszy obraz klasy robotniczej jako podmiotu kontestującego system socjalistyczny podczas kolejnych protestów, szczególnie tych, którym przypisywano charakter buntu politycznego¹⁶. Tymczasem podejmowana głównie przez historyków analiza materiałów źródłowych na temat strajków robotniczych, zwłaszcza tych z drugiej połowy lat czterdziestych oraz z 1971 roku, pokazuje, że kobiety nie tylko brały aktywny udział w protestach, ale stanowiły szczególnie wyzwanie dla władz. Ich postulaty, często pozbawione bezpośrednich politycznych odniesień, w sposób szczególny obnażały paradoksy

14 Liczba kobiet na 100 mężczyzn wynosiła odpowiednio: 1945 – 134.6, 1946 – 129.5, 1950 – 122.7, 1955 – 120.3, 1960 – 117.4, 1965 – 115.8, 1970 – 115.9, 1975 – 116.3, 1980 – 116.9.

15 Patrząc na najnowszą społeczną historię Łodzi ze współczesnej perspektywy, można zauważyć, iż ta cecha społeczno-demograficzna wpłynęła nie tylko na swoisty charakter Łodzi jako miasta robotniczego, ale też na szereg innych zjawisk i procesów społecznych, takich jak np. fatalny stan zdrowia mieszkańców Łodzi i województwa, formy życia rodzinnego, siła przywiązania do tradycji, wskaźniki religijności pokazujące większą niż w innych częściach Polski sekularyzację, zaangażowanie polityczne itp.

16 Można powiedzieć, że do pewnego stopnia etykiety te były nadinterpretacją. Ideologiczne zaangażowanie robotników wcale nie było tak oczywiste i musiało być dopiero skonstruowane przez nową władzę. W 1946 roku wskaźnik przynależności robotników do partii (PPR i PPS) wynosił ok. 8%, w 1948 roku wzrósł do ok. 14% (Kenney 2012, 84). Nie można też mówić o braku aktywności strajkowej. Szerzej piszę o tym dalej.

systemu. Hasła emancypacji i równości w wypadku łódzkich robotnic łatwo było zestawić z faktem, iż mimo że kobiety stanowiły większość, należały do grupy najmniej uprzywilejowanej, a zarazem domagającej się kontroli swojego środowiska pracy w odniesieniu do tak podstawowych kwestii, jak ciągła praca w pozycji stojącej, brak zróżnicowania zadań, brak przerw, praca na akord, wysokie normy itp. Kwestie te, stawiane administracji fabryk i władzom jako „proste” pytania „dlaczego?”, były szczególnie niewygodne dla aparatu władzy (Kenney 2012, 102). Do tych pytań dochodziły również konkretne dylematy związane z innymi rolami społecznymi kobiet np.: „Dlaczego fabryka nie produkuje ubranek dla dzieci? Dlaczego wyrzuca się robotników a zwiększa administrację? Dlaczego kobiety ciężarne muszą pracować na nocnej zmianie? Dlaczego przedszkola nie mogą pracować dłużej, aby kobiety pracujące na drugiej zmianie nie musiały przeprowadzać dzieci do świetlicy przyzakładowej?” (Kenney 2012, 103).

Warto w tym kontekście odwołać się do badań, które w latach 1949–1951 w łódzkich fabrykach przemysłu włókienniczego przeprowadziła Świda-Ziemia jako studentka socjologii Uniwersytetu Łódzkiego¹⁷. Zwłaszcza z dzisiejszej perspektywy materiał ten, opublikowany po raz pierwszy na początku lat dziewięćdziesiątych, stanowi nieocenione i unikalne źródło wiedzy na temat życia i postaw robotników łódzkich przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych. W latach 1949–1951 autorka miała możliwość spotkania z przedwojennymi robotnikami, dla których perspektywę porównawczą wobec nowego systemu stanowił przedwojenny kapitalizm, często to samo miejsce pracy w tej samej fabryce – kiedyś zarządzane przez jej właściciela, a po wojnie przez dyrektora oraz działaczy partyjnych. Świda-Ziemia (1997, 215–219) wyróżniła kilka kategorii robotników, przytoczę niektóre z nich. Pierwszą stanowili właśnie robotnicy wykwalifikowani z przedwojennym stażem,

17 Śledząc paradoksy ówczesnego systemu należy do nich za autorką zaliczyć również organizację samych badań w zakresie socjologii, która w okresie stalinizmu była relegowana z polskich uczelni jako nauka burżuazyjna. Tymczasem Ministerstwo Kultury zleciło przeprowadzenie studentom socjologii łódzkiej (tym, którym pozwolono dokończyć zamknięty już kierunek studiów) badań na temat „działalności świetlic robotniczych w kontekście funkcjonowania fabryki, jako zakładu produkcyjnego” (Świda-Ziemia 1997, 200). Ich celem miało być ukazanie rodzącej się w kontrze do kultury burżuazyjnej, kultury robotniczej. Mimo jawnie deklarowanego sceptycyzmu wobec nowego systemu Hanna Świda-Ziemia została zaakceptowana jako jeden z badaczy, co zaowocowało zebraniem przez nią na własny użytek unikatowych dziś materiałów (przeprowadzanych na własną rękę wywiadów swobodnych, rozmów, obserwacji uczestniczącej, notatek terenowych), które mogły być opublikowane dopiero po 1989 roku.

szanowani przez społeczność, posiadający lokalne (łódzkie) korzenie. Drugą kategorią byli robotnicy niewykwalifikowani – przyuczeni do zawodu, plasujący się niżej w niepisanej hierarchii, często traktowani przedmiotowo przez decydentów, rekrutujący się z ludności napływowej – „otwierający” proces masowej migracji ze wsi do miasta. Z jednej strony stanowili oni właściwą awangardę nowego systemu, z drugiej strony byli grupą źle traktowaną, gorzej zarabiającą, często byli analfabetami. Ich pozycja w strukturze społecznej zapewne była przyczyną faktu, że również oni, obok robotników przedwojennych, potrafili walczyć o swoje prawa w strajkach¹⁸, które przetoczyły się przez łódzkie fabryki w latach 1945–1947. I tak, w świetle propagandy niesubordynacja (czyli niepodporządkowanie się wyznaczonemu klasie robotniczej scenariuszowi) w wypadku robotników wykwalifikowanych zrzucana była na ich przedwojenne (kapitalistyczne) przyzwyczajenia, zaś w wypadku młodych robotników diagnozowano, iż jest wśród nich „[b]ardzo duży procent nowych robotników, którzy do wojny nie pracowali i nie przeszli tego hartu walki klasowej. Duży procent młodzieży dorósł w hitlerowskiej demoralizacji i z całym tym bagażem przeszedł do fabryk” („Sprawozdanie KW PPR”, za Lesiakowski 2008, 46). Kolejna kategoria to kobiety – żony robotników wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych oraz kobiety niezamężne – z reguły zasilające grupę robotników niewykwalifikowanych. Większość z nich podjęła pracę dopiero po wojnie ze względu na przymus ekonomiczny, a nie dążenia emancypacyjne. Na tych, które pełniły rolę żon i matek, spoczywał dodatkowo obowiązek prowadzenia domu zgodnie z powszechnym wówczas wzorem kulturowym funkcjonującym nie tylko w środowisku robotniczym. Tak więc po często dwunastogodzinnym dniu pracy w fabryce musiały ją kontynuować, zajmując się nie tylko pracami domowymi w przeludnionych i pozbawionych jakichkolwiek wygód mieszkaniach¹⁹, ale też walczyć z trudnościami w aprowizacji dotyczącymi zarówno żywności, jak i środków czystości czy ubrań. Wreszcie osobną kategorię autorka stworzyła dla tzw. kreatorów systemu – były to osoby, które z góry

18 To właśnie z tej kategorii robotników wydaje się rekrutować *homo sovieticus* w rozumieniu Józefa Tischnera, który ceniąc szczególnie trzy specyficznie zdefiniowane przez system wartości (pracę, udział we władzy oraz poczucie godności), domagał się ich respektowania (Tischner 1992).

19 W prasie łódzkiej tego okresu znaleźć można wiele artykułów opisujących fatalne warunki mieszkaniowe łódzian. Co istotne, zmieniają się one bardzo powoli. Filmy dokumentalne, do których dalej się odwołuję, pokazujące rzeczywistość łódzką przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ukazują życie codzienne, w którym kobiety musiały zmierzyć się z fatalnymi warunkami mieszkaniowymi, trudnościami w aprowizacji oraz całkowicie, bez udziału mężów, brały na siebie ciężar obowiązków domowych.

stawały na rozwój kariery zawodowej poprzez awans społeczny zagwarantowany dzięki przynależności partyjnej, niepowiązany jednak z autentycznym ideowym zaangażowaniem (np. wspieraniem przedwojennej jeszcze ideologii komunistycznej czy powojennym przekonaniem o misji systemu) a raczej z podejściem instrumentalnym czy koniunkturalnym. Ich celem było jak najszybsze „wybicie się”: porzucenie pracy fizycznej na rzecz pracy w administracji i strukturach zarządzających²⁰.

Zestawiając wyróżnione przez autorkę kategorie z sytuacją biograficzną pani Adeli, która podejmuje pracę w tej samej fabryce trzydzieści lat później, można zauważyć, że kategoryzacja ta zachowuje aktualność; dokonuje się jedynie zmiana proporcji. I tak, grupa przedwojennych pracowników siłą rzeczy znacznie się zmniejszyła. Z kolei kobiety w przemyśle włókienniczym zaczęły stanowić liczniejszą kategorię od mężczyzn (dają temu wyraz zarówno przedstawione wcześniej statystyki, jak i narracja pani Adeli, na co zwrócę jeszcze uwagę), zachowane zostało (choć w nieco innej konfiguracji) rozróżnienie na robotników łódzkich i tych migrujących/dojeżdżających ze wsi do miasta, najczęściej niewykwalifikowanych. Pani Adela należy do tej drugiej kategorii i wskazuje na etykietujący charakter takiej identyfikacji. Widać tu wyraźnie, iż emancypacyjny charakter struktur możliwości stwarzanych przez nowy system i mechanizmy modernizacyjne związane np. ze zdynamizowaniem migracji ze wsi do miasta, co jednocześnie było skutkiem i przyczyną procesów urbanizacji i industrializacji kraju, w perspektywie oddolnej odbierany był raczej w kontekście tradycyjnej percepcji struktury społecznej i podziału na lepszych i gorszych:

Mieszkańcy Łodzi wybrali sobie inne, lżejsze prace, a tu właśnie na belce – ja pracowałam na tej średniej – to to, to właśnie **sama wieś** przeważnie pracowała. Przeważnie sama wieś pracowała (mówi szybciej). Albo takie „przerabiane” łodzianki, bo one miały się za łodzianki, a wszystko ze wsi pochodziło! Tak samo! Ale wie pani, no ale wie pani, też trzeba było trudną szkołę przejść, jak się poszło. Dostałam właśnie, jak byłam no przecież młodym człowiekiem, jak poszłam do pracy, nie? I, i tam tego, to dostałam zaraz swoje maszyny. To tam też psioczyły, że: „dopiero przyszłam, a już mam swoje maszyny, a tam...”, coś takiego, to też różnie człowiek przeżył tam z ludźmi. No bo/ bo jak mówię,

20 Podczas gdy w roku 1947 osoby na stanowiskach kierowniczych z wyższym wykształceniem stanowiły 63%, to w latach 1948–1949 odsetek ten spadł do 30% na rzecz politycznie zaangażowanych robotników (Kenney 2012, 31). Świada-Ziemia (1997, 218) zebrała np. takie wypowiedzi „Proszę pani... ja już tu tak długo nie będę, mają mnie wziąć do personalnego”, „Jadę na praktyki do Związku Radzieckiego, to jak tu wrócić – sama pani rozumie”.

że były „panie łodzianki”, a potem, jak się okazało, że jak do renty było, czy tam coś, to wszystko z tego, ze wsi. Bo to jeszcze doliczali yyy pracę na roli doliczali, do tego/ do emerytury, żeby można było odejść, no to potem się okazało, że, że, że, że **wszyscy prawie** są ze wsi pochodzący (z satysfakcją). No ale (...), no tak, to różnie na nas mówili: i „Mazowsze”²¹ (śmieje się), albo na autobus, to tam no, wie pani, to kpili po prostu, „że Mazowsze przyjechało”, albo tam jeszcze (śmieje się) no. To kpili też z nas, że to tego, no ale (...) trzeba było (...) trzeba było pracować i koniec, nie? No bo co.

Wróćmy do opracowania Świdy-Ziemby, na podstawie odbytych podczas badań rozmów oraz obserwacji, opisuje ona opinie i postawy ówczesnych robotników zarówno wobec pracy jak i nowego systemu. Oprócz wspomnianego już niezadowolenia kobiet – żon, zwłaszcza przedwojennych robotników, które ze względów bytowych musiały podjąć pracę zawodową, przytaczane są opinie na temat możliwości realizowania etosu pracy robotnika. Starsi robotnicy dokonywali tu wspomnianych porównań z okresem przedwojennym, kiedy mieli poczucie, iż ich praca jest doceniana, mogli też widzieć jej pozytywne efekty w postaci wysokiej jakości produktów. W latach czterdziestych wyśrubowane normy zestawione z fatalną organizacją pracy, częstym brakiem surowców i niską ich jakością powodowały frustrację robotników. Maszyny włókiennicze dostosowane były do przerobu surowców wysokiej jakości, a po zakończeniu dostaw z UNRRA (bawełny egipskiej i amerykańskiej) sprowadzano niskiej jakości surowiec z ZSRR (Lesiakowski 2008, 120). Praca włókniarzy w takich warunkach odbierana była jako pozbawienie ich godności jako robotników: „Pracować z takimi narzędziami, z takimi materiałami, to jakby człowiek w pysk dostał”; „Choć jestem fachowiec, przez wyścig pracy, przez te niewypały²², produkuję w końcu buble. I choć nic nie jestem winien, to w końcu czuję się tak – jak szmata” (Świda-Ziemba 1997, 223). Mamy więc tu do czynienia z kolejnym paradoksem, który można by nazwać nieprzekładalnością perspektyw – deklarowane przez nowy system dążenie do nobilitacji klasy robotniczej wspartej na założeniu negacji systemu kapitalistycznego oznaczało inną definicję „dobrej roboty” – opartą na ilości, a nie jakości. Miara ta również okazała się problematyczna wobec ciągnących się latami braków w zaopatrzeniu. Innymi słowy, podczas gdy frustracja doświadczonych, przedwojennych robotników opierała się na świadomości „partaczenia” roboty, w kolejnych

21 Państwowy Zespół Ludowy Pieśni i Tańca „Mazowsze” założony w 1948 roku, bardzo popularny w czasach PRL, traktowany jako wizytówka kultury ludowej.

22 Jak wyjaśnia Świda-Ziemba, chodzi o narzędzia i materiały.

latach będzie się ona odnosiła do nieprzekładalności wysiłku na rzecz możliwości pozytywnej weryfikacji efektów własnej pracy. Warto tu odwołać się do narracji pani Adeli, która w poniższym fragmencie odnosi się do lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych:

To były te czasy, kiedy bawelna szła do Związku Radzieckiego. Nie wiadomo ile by robił i oni **wszystko** wzięli! No bo przecież materiału nie było w Polsce można kupić. A przecież my robiliśmy dzień i noc, na trzy zmiany się robiło. I jak na przykład na średniej, tej u nas, to (...) no niech będzie tylko dwieście maszyn, a na każdą maszynę na belki, na przykład tam się z tyłu zakładało, to po szesnastu kilogramów co czterdzieści minut schodziło. To można policzyć ile to, ile to się ton przerabiało jak to trzy zmiany szło. I ciągle było mało i mało, i mało. To nawet nie chodziło o tą jakość, jak chodziło o ilość! Bo to było ciągle mało tego wszystkiego. **Ciągle** było mało.

Okres, w którym Świda–Ziemia przeprowadzała swoje badania, to czas po burzliwej fali protestów i strajków, które ciągnęły się od 1945 roku, a ich apogeum miało miejsce w 1947 roku. Wszystkie wymienione wyżej okoliczności, a zwłaszcza pomysł wielowarsztatowości (obsługa kilku maszyn naraz przez jednego pracownika) przyczyniły się do wzrastającego niezadowolenia robotników. Największa fala strajków przetoczyła się przez łódzkie zakłady włókiennicze we wrześniu 1947 roku. W strajkach uczestniczyło jedenaście dużych zakładów, ok. 27 tys. osób, co stanowiło ponad 70% pracowników (Lesiakowski 2008, 155).

Tak wielki protest łódzkich włóknarzy z całą pewnością obnażył trudną sytuację w fabrykach, skrajne wzburzenie pracujących, ich obawy przed wprowadzanymi zmianami oraz niewielką wiedzę ówczesnych władz państwowych, struktur partyjnych, dyrekcji fabryk i związków zawodowych o stanie robotniczych umysłów (Lesiakowski 2008, 155).

Niebagatelną rolę odegrały w protestach kobiety, które nie były aktywne politycznie, nie piastowały też stanowisk w administracji fabrycznej, wykazały się za to dużą determinacją i stanowiły „przodujący element strajku” (Lesiakowski 2008, 156–159). Jedną z konsekwencji strajków z 1947 roku stało się polityczne zalecenie intensywnej indoktrynacji ideologicznej kobiet, które okazały tak dużą aktywność podczas protestu – składano to na karb ich niedostatecznej agitacji politycznej przez aktywistki partyjne. Problem zwiększenia wydajności pracy „rozwiązano” przez współzawodnictwo pracy oraz wprowadzenie premii za wyśrubowane normy produkcyjne, które *de facto* zakładały wielowarsztatowość i miały zastąpić właściwe działania modernizacyjne. Np. w 1948 roku w artykule

z *Dziennika Łódzkiego* (1948, 5) pt. „Mała racjonalizacja czyli wielkie zadania Łodzi fabrycznej” czytamy:

Pełna racjonalizacja przemysłu polskiego, to znaczy całkowite unowocześnienie środków produkcji, zastąpienie przestarzałych maszyn najnowszymi, jest w obecnych warunkach sprawą na dłuższą metę (...). Racjonalizacja (nazywana dalej małą racjonalizacją – KK) więc w zasadzie odbędzie się przez podniesienie efektywności pracy ludzi i udoskonalenie metod organizacji.

Racjonalizacja zastępuje tu pojęcie modernizacji. Ponownie, choć w bardziej zawołowany sposób przenosi się ciężar zwiększenia produkcji na robotników, którzy wobec braku możliwości faktycznej modernizacji zakładu muszą „zracjonalizować” swoje działania, co oznacza eufemistyczne określenie wymogu zwiększenia wydajności pracy. Z dalszej części artykułu dowiedzieć się można, iż mała racjonalizacja obejmuje „proces technologiczny i produkcyjny, organizację miejsca pracy, przystosowanie maszyn do zwiększonych norm”, zaś wzorem jej realizacji są przodownicy pracy.

Jednak najbardziej znaczącym skutkiem fali strajków z 1947 roku było utworzenie w fabrykach komórek UB, które miały bardzo rozległe uprawnienia. Funkcjonariusze mogli swobodnie poruszać się po terenie zakładu, sprawdzać dokumenty, wymagać wyjaśnień od administracji, rozmawiać z robotnikami. Wywierali oni presję na otoczenie przez swoją codzienną obecność, mieli możliwość nakłaniania do współpracy, kontrolowania nastrojów społecznych i wyłapywania ewentualnych prowodyrów protestów (Lesiakowski 2008, 163). Po fali strajków w 1947 roku wprowadzono też koncentrację zakładów fabrycznych. W drugiej połowie 1945 roku było ich w Łodzi ok. 900, w roku 1946 ich liczba zmniejszyła się do 400, a w 1949 spośród wszystkich łódzkich fabryk przemysł włókienniczy obejmował 20 zakładów. Zerwanie budowanych przez lata więzi terytorialnych i środowiskowych, skupienie w dużych sprzyjających większej anonimowości zakładach, przyczyniło się do dezintegracji załóg (Lesiakowski 2008, 168). Łatwiejsze stało się więc wprowadzenie nowych standardów odnoszących się np. do współzawodnictwa pracy opartego na indywidualnym, a nie kolektywnym podejściu do realizowanych zadań. Rozbicie lojalności grupowej oraz wprowadzenie zasady nadzoru opartej o brak zaufania, tworzyło kolejny paradoks systemu, który w warstwie deklaratywnej zbudowany był na działaniu kolektywnym i zbiorowym/klasowym poczuciu odpowiedzialności, w praktyce zaś nakierowany na rozbijanie solidarności społecznej.

Kolejne lata (1948–1952) nie przyniosły znaczącej poprawy sytuacji robotników, przeciwnie, z materiałów zebranych przez Świdę-Zięmbę wynika, że raczej się ona pogarszała. Chociaż okres stalinizmu związany z największym terrorem spowodował zmniejszenie fali protestów, to w sumie w Łodzi i województwie wybuchło 258 strajków²³, z czego większość w samym mieście. Było to najwięcej w Polsce (Świda-Zięmba 1997, 200). Jak pokazują badania Świdy-Zięmby (1997, 231), mimo narastającego terroru robotnicy ciągle okazywali niezadowolenie. Autorka zdołała zgromadzić wiele krytycznych i ironicznych wypowiedzi: „To nowe niewolnictwo, a nasze zobowiązania! Ośmiogodzinny dzień pracy to prawo robotnika! O to walczyliśmy, walczyli nasi ojcowie przez lata!”; „Czy na tym polega różnica między kapitalizmem a socjalizmem, że w kapitalizmie nici były dobre, a w socjalizmie się drą? Te normy z powietrza wzięte, to dopiero wyzysk. Idzie o to, by nam obciąć pensję! Może ktoś z partii i z dyrekcji pofatyguje się do nas i zobaczy jak żyjemy”.

Również następne lata nie przyniosły znaczących zmian jeśli chodzi o warunki pracy łódzkich włóknienek. Na początku lat siedemdziesiątych pracowano przy tych samych przestarzałych maszynach, w budynkach, których stan określany był mianem „śmierci technicznej”²⁴, bez zaplecza socjalno-bytowego, w straszliwym hałasie, ogromnym zapyleniu i wysokiej temperaturze (Mianowska i Tyłski 2008, 10). Niezadowolenie robotników, wzmocnione wprowadzonymi przez rząd w grudniu 1970 roku podwyżkami i uaktywnione wydarzeniami grudnia 1970 na Wybrzeżu, doprowadziło do rozległych strajków w Łodzi w lutym 1971 roku. Robotnicy łódzkich fabryk włókienniczych domagali się podwyżki płac oraz rozwiązania problemów złej organizacji pracy, złego stanu parku maszynowego, kiepskiej jakości surowców, złej opieki lekarskiej, przerostu administracji (Mianowska i Tyłski 2008, 14). Perspektywa podwyżek cen żywności budziła uzasadniony niepokój, ponieważ płace w łódzkich fabrykach włókienniczych rosły o połowę wolniej niż w innych miastach, 41% pracowników otrzymywało dodatki socjalne jako najniżej

23 Inne wyliczenia wskazują, że wszystkich przypadków nawet kilkugodzinnych zatrzymań produkcji było w Łodzi i województwie łódzkim 519 (Lesiakowski 2008, 200).

24 Około 40% maszyn pochodziło sprzed II wojny światowej, a 20% sprzed I wojny światowej, w 85% fabryk były szatnie, jadalnie w co piątą, a natryski, w ograniczonej liczbie, w co drugiej (Lesiakowski 2008, 262). Kiedy na początku lat siedemdziesiątych „Andrzej Wajda kręcił w łódzkich fabrykach *Ziemię obiecaną*, amerykańscy krytycy sądzili, że fabryki zbudowano specjalnie dla filmu”. Tymczasem jako statystów wykorzystano autentycznych robotników pracujących przy swoich maszynach, przebranych w dziewiętnastowieczne stroje (Mianowska i Tyłski 2008, 10).

zarabiający, w 64% płaca uzależniona była od pracy akordowej, a więc częste ze względu na stan starych, psujących się maszyn przestoje skutkowały obniżeniem zarobków (Lesiakowski 2008, 262–264). Strajki z lutego 1971 roku objęły 40 łódzkich zakładów, z czego 24 to fabryki przemysłu włókienniczego. Wzięło w nich udział 60 469 osób na 107 420 zatrudnionych (Mianowska i Tyłski 2008, 30). Zważywszy, że w kolejnych strajkach z 1976 roku liczbę strajkujących w całej Polsce szacuje się między 55 tys. a 71 tys., rozmiar łódzkiego protestu był znaczący (Lesiakowski 2008, 313).

Należy podkreślić, że strajki łódzkie są mało znane, być może dlatego, że nie pełniły roli buntu politycznego, lecz miały przede wszystkim wymiar ekonomiczny i socjalny (Mianowska Tyłski 2008, 16), co w dużej mierze po raz kolejny ukazywało paradoksy systemu – protestowano przeciwko fatalnej sytuacji bytowej robotników, którzy niezmiennie w hasłach propagandowych byli klasą uprzywilejowaną i wiodącą siłą narodu²⁵. Specyfika łódzkich strajków związana była z faktem, iż aktywną rolę pełniły w nich kobiety, zapewne mniej zainteresowane problemami politycznymi, a bardziej bytowymi. Protestując, występowały w roli robotnic, ale też żon i matek prowadzących gospodarstwa domowe.

Obarczone obowiązkami domowymi, pracując w systemie trzymianowym, przy stale wzrastających trudnościach zaopatrzeniowych, w okresie strajków reagowały największym rozgoryczeniem: „Uczuciowa wrażliwość kobiet wnosila nerwową ekscytację i zdeterminowanie w podtrzymywaniu wysuwanych żądań i postulatów, co w niektórych wypadkach przybierało formę rozpaczliwego zachowania się. Była to jedna z przyczyn trudnego przyjmowania przez strajkujących argumentacji o braku możliwości podwyżki płac i natychmiastowej realizacji postulatów”. Ale to ich rozpaczliwy sprzeciw, a nie bezpośrednio bunt na Wybrzeżu zdecydował o wycofaniu się przez władze z tragicznych w skutkach podwyżek cen w grudniu 1970 r. (Lesiakowski 2008, 314)

Warto wrócić w tym kontekście do wspomnianej we wstępie kwestii peryferyjności. Jak wynika z przytoczonych wyżej danych oraz charakterystyki formy i zasięgu protestu, robotnice łódzkie stanowiły wielką siłę społeczną. Tymczasem w percepcji społecznej i społecznej narracji takiej siły nie posiadały. Moc protestów robotniczych (nawet jeśli miały

25 Niewątpliwie jedną z przyczyn braku wiedzy na temat strajków jest brak ówczesnych badań na ten temat lub niemożność ich publikacji. Jan Lutyński wymienia strajki 1971 roku właśnie jako jeden z badanych tematów, których wyniki nie były publikowane, „a więc i włączone do obiegu socjologicznej informacji” (Lutyński 1990, 88).

one ekonomiczne i socjalne źródło) mierzona była zazwyczaj, narzuconą zresztą przez sam system, miarą buntu politycznego. Jednak, jak pokazały strajki łódzkich włókniaerek z 1971 roku, to właśnie owe „peryferyjne” formy kontestacji, niejako wyłamujące się ze schematu działań „czynników wywrotowych”, były skuteczne²⁶. Z tej perspektywy przypadek Łodzi jest pouczający – pokazuje z jednej strony siłę peryferyjności, z drugiej zaś ukazuje, jak może być ona wykorzystana jako socjotechniczna strategia neutralizująca czy też banalizująca formy protestu, które w dyskursie publicznym (i tym oficjalnym, i opozycyjnym)²⁷ mogą być zdiagnozowane jako mniej znaczące²⁸.

W wyniku fali strajków na Wybrzeżu i w Łodzi przyjęto nową strategię rozwoju, której celem była modernizacja gospodarki. Przyniosła ona wymierne efekty w latach 1972–1974, kiedy tempo wzrostu gospodarczego osiągnęło niespotykaną dotychczas szybkość, jednak w następnych latach nastąpił regres spowodowany zarówno procesami globalnymi (podwyżki cen ropy i kryzys paliwowy), jak i lokalnymi – ¼ dochodów z eksportu miała być przeznaczona na spłatę długu, wobec trudności wywiązania się z podjętych już zobowiązań rząd zaciągał nowe pożyczki (Sielezin 2008, 199).

Konkretną egzemplifikacją scharakteryzowanej wyżej sytuacji jest anonsowana już narracja pani Adeli. Jak zaznaczyłam, przypadek ten, niezwykle ciekawy sam w sobie, jest niejako kontynuacją przedstawionej dotychczas historii, bowiem opowieść pani Adeli o jej pracy w zakładzie włókienniczym rozpoczyna się w połowie lat siedemdziesiątych.

26 Np. w trakcie rozmów ze strajkującymi gdy przedstawiciel władzy argumentował, że w wyniku „regulacji cen” w grudniu 1970 chociaż podrożało wiele artykułów żywnościowych, to niektóre staniały np. rajtuzy dla dzieci, „jedna z wzburzonych robotnic odpowiedziała »panie ministrze, co pan będzie owijał w bawełnę (...). Proszę pana czy ja swemu dziecku rajtuzy w usta wsadzę i będzie je ciągnęło jak gumę do żucia«” (Lesiakowski 2008, 296).

27 Np. Andrzej Paczkowski (2003) w krótkim opracowaniu dotyczącym strajków w PRL, w liczącym dwanaście stron rozdziale poświęconym latom 1968–1971, o strajkach w Łodzi w 1971 roku pisze w pięciu wersach tego rozdziału.

28 *Nota bene* z podobną okolicznością mieliśmy do czynienia w Łodzi co najmniej raz jeszcze w roku 1981, w przypadku strajku łódzkich studentów. Protest ów uznawany jest dziś za najdłuższy i najliczniejszy (uczestniczyło w nim ok. 10 tys. studentów) strajk w latach osiemdziesiątych w całej Europie. Jak wynika ze wspomnień ówczesnych głównych aktorów zdarzeń, początkowe lekceważenie protestu przez władze wynikało z uznania Uniwersytetu Łódzkiego za uczelnię peryferyjną. Z kolei z perspektywy uznanych ośrodków akademickich, takich jak Uniwersytety Jagielloński czy Warszawski, bunt łódzkich studentów odbierany był jako mało znaczący lub też jako prowokacja służb bezpieczeństwa (zob. film *Bunt na Łodzi*, reż. Jacek Talczewski).

Przypadek łódzkiej robotnicy

Autobiograficzny wywiad narracyjny²⁹ został przeprowadzony z panią Adelą w 2012 roku w jej mieszkaniu w jednej z podłódzkich miejscowości. Pani Adela urodziła się w 1943 roku na wsi ok. 40 km od Łodzi. Jej dzieciństwo zostało silnie naznaczone piętnem wojny – ojciec zginął w egzekucji, matka została wywieziona na roboty do Niemiec. Pani Adela wraz z rodzeństwem została przygarnięta przez rodzinę brata matki. Po wojnie matka szczęśliwie wróciła do domu, lecz ze względu na skrajną biedę nie mogła podjąć opieki nad dziećmi. Z czasem starsza siostra pani Adeli wróciła do matki, ona i jej brat zostali w gospodarstwie wuja. Dzieciństwo pani Adeli do złudzenia przypomina figurę Kopciuszka – mimo iż jej ciotka nie miała dzieci, nienawidziła córki swojej szwagierki: pani Adela była poniżana przez ciotkę, chodziła zaniedbana, nie mogła kontynuować nauki w szkole średniej, ponieważ nie miała jak i w czym do niej iść. Szybko wyszła za mąż, traktując zmianę statusu jako remedium na swoją sytuację rodzinną. Jednak, jak sama zauważa, nie zaowocowało to znaczącym polepszeniem sytuacji życiowej – rodzice męża żyli w biedzie ze względu na własną nieudolność i niegospodarność (byli jedynym gospodarstwem, do którego wobec sprzeciwu teścia nie doprowadzono prądu), mąż wkrótce zaczął pić i popadł w alkoholizm, realizując dość typową drogę zawodową robotnika PGR-u. Pani Adela urodziła i wychowała trzy córki, a kiedy najmłodsza poszła do przedszkola, została przyjęta do pracy jako włóknianka w Uniontextie – największej łódzkiej fabryce włókienniczej zatrudniającej ok. 14 tys. osób. Pracę tę podjęła na skutek akcji werbującej nowych pracowników – po okolicznych wsiach jeździli ludzie zachęcający do pracy. Transport do fabryki – autobus zakładowy – za symboliczną opłatę dowoził robotnice do Łodzi. Pani Adela pracowała w fabryce przez 23 lata do 1998 roku, kiedy w wieku 55 lat przeszła na wcześniejszą emeryturę. Ze względu na trudne warunki pracy chciała z niej zrezygnować wcześniej, jednak nie miała żadnej alternatywy. W tym okresie kształciły się jej córki. Najstarsza podjęła studia w Warszawie, średnia skończyła technikum, a wyższe wykształcenie uzyskała na studiach zaocznych, już pracując. Najmłodsza studiowała w końcu lat osiemdziesiątych. Jak tłumaczy pani Adela, otrzymywane

29 Cechą autobiograficznego wywiadu narracyjnego jest całościowa, nieprzerwana pytaniami słuchacza/badacza, spontaniczna narracja o życiu. Dopiero gdy osoba opowiadająca uzna, iż zakończyła swoją opowieść, badacz stawia pytania uzupełniające wymienione przez narratora wątki oraz pytania teoretyczne związane z badaną problematyką (Schütze 2012). Wywiad z panią Adelą trwał około dwie godziny. Imię narratorki zostało zmienione.

przez męża jako pracownika PGR-u deputaty ziemniaków, mleka czy warzyw nie pozwalały na uzyskanie przez córkę stypendium socjalnego. Potrzebne były pieniądze, a po śmierci męża w 1988 roku narratorka przeżyła szczególnie trudny okres, kiedy sama musiała utrzymać siebie i najmłodszą studiującą córkę. Na emeryturze pani Adela pomagała w opiece nad wnukami. Obecnie mieszka z jedną z córek, ma bardzo dobre relacje z córkami i wnukami.

Narracja pani Adeli ma wiele ciekawych wątków tematycznych i wymiarów analitycznych. Nie mogą być one w tym miejscu szczegółowo omówione, warto jednak je zasygnalizować. Najważniejsze z nich to wpływ wojny i doświadczeń wojennych rodziców na jej biografię, dominujące w tym czasie zwłaszcza na wsi doświadczenie skrajnej biedy graniczącej z nędzą, przejmujące, charakteryzujące niemal całe życie narratorki doświadczenie cierpienia związane z nieszczęśliwym dzieciństwem (społecznym sieroctwem i złym traktowaniem przez wychowującą ją rodzinę), trudne małżeństwo z doświadczeniem alkoholizmu męża (choć pani Adela nie określa swojego małżeństwa jako nieszczęśliwe ale jako zwykłe, co samo w sobie jest symptomatyczne), wreszcie niesłychanie ciężkie doświadczenie pracy jako włóknianka. Temu ostatniemu wątkowi, ze względu na tematykę artykułu, należy poświęcić więcej miejsca. Zawarty w narracji opis pracy w zakładach włókienniczych zajmuje w sumie 156 wersów. Poniżej przedstawione zostaną, z konieczności skrócone, cytaty z tej części narracji.

1) Bo wie pani, było tak straszny, potworny kurz! Kurz, jeszcze raz kurz. Może już potem, bo to przecież tam w kilku etapach, może tam dalej, przy samej/ w tych nitkach co już tam robili, to już nie, ale ja tu robiłam na tych wcześniejszych, to był potworny. (...) To się tak ściągało z twarzy, z rąk (ze wstrętem na to wspomnienie). I przy tym musiała być wilgoć, musiała być wilgoć i odpowiednia temperatura, żeby, żeby to, żeby to jakoś, żeby to szło. To to było tak, że nieraz fartuch przyklejał się do pleców, była taka wilgoć, fartuch się przyklejał do pleców, a tutaj się kurzem człowiek/ twarz oblepiał (śmieje się) i tu z rąk ściągał ten kurz, taki potworny był kurz. **Wszędzie** tego kurzu było! (...) I to się/ jak na przykład na trzy zmiany robiłam, to tak: od rana, potem popołudniówki były i były nocki. I były nocki. Pięć nocy było. Ale jeszcze/ a w sobotę, jak po południu robiliśmy i to było po sześć godzin, no to też popołudniówki, też były.

2) Ale zresztą i park maszynowy był tak samo byle jaki był. Jak na przykład trzepalnie, to tam mieli jeszcze **z trzydziestego szóstego roku** maszyny. To był przecież park maszynowy przestarzały. Wszystko psuło się jak diabli, się tak psuło. Tam potem tam może na samym tym końcu, to tam trochę mieli/ co już, co

już te nitki były, to już tam trochę mieli nowocześniejszy/ te maszyny były też, ale też, też, też, cały czas, jak my. To tam znowu miały, to wie pani, cały czas ręce w górze, jak kobiety. **Cały czas** miały ręce w górze. No. To tak samo trzeba było tego/tam miały może mniej kurzu, ale znowu, tak samo miały ciężką pracę, bo myśmy tu narzekały, że mamy bardzo dużo kurzu, że musimy dużo ciężarów podnosić i dźwigać, ale one tam nie miały tak tego, bo to tylko już takie miały szpulki tak jakby tego i z tych robiły cieniutkie takie, ale to było, było, mówię pani, że cały czas jak tego, to ręce w górze i ręce w górze i cały czas tak było. To też jest przeciw tego, ileż to można. No. Także że okropnie.

Dwa przytoczone fragmenty stanowią opis różnych aspektów pracy, która, zwłaszcza ze współczesnej perspektywy, budzi skojarzenia ciężkiego, wręcz niewolniczego wysiłku. Można powiedzieć, iż wyrażony za pomocą kodu ograniczonego³⁰ przekaz jest niezwykle nośny i jako taki nie wymaga dodatkowego komentarza. Spróbujmy jednak zestawić go z przedstawioną wcześniej powojenną historią pracy w łódzkich fabrykach włókienniczych. W pierwszym fragmencie pani Adela skupia się na warunkach pracy związanych z jej stanowiskiem, czyli zgrzeblarnią. Tak jak i w kolejnych fragmentach, dominują tu doświadczenia wpisane w cielesność: kurz i pot, dźwiganie ciężarów, praca na stojąco, z rękoma ciągle uniesionymi do góry, brak możliwości relaksu i należytego spożycia posiłku, co przekłada się na kolejny wymiar cielesności – niezdrowy sposób odżywiania powodujący tycie robotnic. Chociaż badania (Sokołowska 1986) pokazują, iż instrumentalna relacja do własnego ciała powiązana jest z wykształceniem – im niższe wykształcenie, tym większe przyzwolenie, aby traktować ciało jako narzędzie, które podlega zużyciu w miarę jego eksploatacji, w przedstawionych fragmentach eksploatacja ta jest doświadczana raczej jako przymus niż swego rodzaju „normatywność”. Warto w tym miejscu zestawić relację pani Adeli z krótkim reportażem pt. „To jest Łódź” zamieszczonym w *Dzienniku Łódzkim* z 1945 roku, w rubryce „Reportaże Fabryczne”:

Ta młoda, jasnowłosa robotnica, ma twarz tak pogodną jakby nie słyszała przeraźliwego stukotu, który wydaje warsztat tkacki, jakby jej nie raził huk wszystkich

30 Odnoszę się tu do wprowadzonego przez Basila Bernsteina rozróżnienia na dwa typy kodów językowych: kod ograniczony i kod rozbudowany. Umiejętność posługiwania się nimi jest z reguły kształtowana przez pozycję zajmowaną przez jednostkę w strukturze społecznej. Kod rozbudowany, charakteryzujący się dużą indywidualnością i swobodą na poziomie werbalnym, wymaga szerszych kompetencji zdobywanych m.in. w środowisku rodzinnym oraz instytucjach edukacyjnych. Kod ograniczony limituje możliwość werbalnego sygnalizowania różnic indywidualnych (Bernstein 1980, 58).

warsztatów tej hali. Ten huk to jej żywioł. Z fabryką się zrosła. Przyszła tutaj do pracy (pomocniczej) gdy miała 15 lat. Z krosnami się zżyła, jej ręce tak grają na niciach osnowy, jak ręce wirtuoza na instrumencie (Paszko 1945, 5).

Autorka tekstu, Halina Paszko, odwiedziła Zjednoczone Zakłady Włókiennicze – dawną fabrykę Scheiblera i Grohmana, czyli późniejszy Uniontex, w którym pracowała pani Adela. W reportażu pojawia się przeciwna niż w opisie pani Adeli figura retoryczna, choć również nawiązująca do cielesności. Huk zostaje zneutralizowany przez nadanie mu charakteru żywiołu w sensie pozytywnym, praca przy krosnach (przez panią Adelę opisywana jako równie fizycznie wyczerpujące zajęcie co jej praca) nie jest związana z nadmierną eksploatacją, ale jest nobilitowana: staje się rodzajem sztuki – mistrzowskiego wytrenowania własnego ciała. Również metafora instrumentu zdaje się neutralizować huk, który wydaje się miłą dla ucha melodią. Mamy tu zatem do czynienia z dwoma opisami – ideologicznym, powstałym u progu nowego systemu, budującym figurę robotnika jako entuzjastycznie poświęconego etosowi (socjalistycznej) pracy, oraz relacją biograficzną opartą na doświadczeniach około trzydzieści lat późniejszych, skupioną na trudzie pracy, który graniczy z doświadczeniem cierpienia. Oba opisy dotyczą tej samej fabryki i oba – mimo odmiennej retoryki – są dość podobne, jeśli chodzi o opis warunków pracy. Relacja pani Adeli z połowy lat siedemdziesiątych pokazuje, iż przez ten czas właściwie niewiele się one zmieniły. Przypomnijmy, że Uniontex był największym łódzkim zakładem włókienniczym (i jednym z największych zakładów pracy w Polsce).

Dramatyzmu opisu pracy nie neutralizują przedstawiane przez panią Adelę udogodnienia socjalne:

Co była to za polityka, że wie pani, robili łazienki na przykład, łazienki robili yyy tego. I zamykali na klucz! Nie wiem, co to było, co to była za polityka! No tam szykowali łazienki, a zamykane były na klucz i fakt, że były tu umywalki, umywalki były i było się/ była łaznia, żeby się wykąpać, ale kto miał skorzystać z tej łazni, jak trzeba było robić do za – na przykład – za pięć tam, wpół, za dziesięć od maszyn się zwolniło, te maszyny już na wolne obroty się zrobiło i polecał się człowiek umyć i szybko z czwartego, jak ja robiłam na czwartym piętrze, na dół do piwnicy do szatni przebrać się i trzeba było wychodzić, bo już tam autobus czeka, a zresztą już wchodziła następna zmiana, no to kto tam miał do tej łazni się iść umyć?? To tylko człowiek tak polecał, o tego, obmył trochę nogi i tutaj twarz i ręce i biegiem było wszystko! no. No były te łazienki, ale też tam pozał się Boże, no ale no fakt, no była ta łaznia, była ta łaznia, ale może tam mężczyźni to tam mieli może bardziej tam luzu, jakoś tam jeden drugiego

zastąpił, ale tu, jak od nas, od maszyny to nie odeszło się. Nie odeszło się. Jak się rano pracowało, od rana na przykład jak pracowałam, to to, to było tak, że no jak o czwartej, o trzeciej ja wstawałam, to gdzie miałam śniadanie jeść. Tam coś się napiłam i szłam do pracy. Iii potem w pracy też, jak się weszło na salę, to nie wiadomo było, za co się brać, bo jedna stoi, druga stoi, tu kurze wybierać, tu by omieść, zamieść i tam jeszcze tego, to koło dziewiątej, co mieliśmy w torbie, ile się było/miało kanapek w torbie, to się zjadło to na raz, no bo potem i tak by nie było czasu. To co się miało zjeść, to się zjadło od razu i dopiero jak przyjechało się do domu, no to koło trzeciej dopiero, no czy ta/coś dopiero można było zjeść, a tak to to... to już tak się człowiek przyzwyczaił, bo/no bo co miał zrobić. To i myśmy się śmiały, potem żeśmy grube były od tych kurzy, bo przecież ja byłam zawsze chudzielcem takim, a potem w tej fabryce, bo to jak się człowiek napchał, jak to szybko, biegiem się/i tu jadł, i tu patrzył, tu się stawiało garnuszek, bo tu już/tam się zapaliła, tu kierownik będzie chodził, to nie było tam wolno było też usiąść, żeby tam spokojnie zjeść, to się na szybkiego łapu-capu zjadło iiii tego, no. I my tam napoje (...). Początkowo było nawet i mleko było, było mleko i napoje były. A potem stopniowo i mleko zginęło (śmieje się) i tam jakąś tam wodę, jakąś tam lurę coś tam przywozili, ale to tam, no. Także, że, że ciężka była praca.

We fragmencie opisującym możliwości korzystania z łaźni należy zwrócić uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze, narratorka posługując się ironią, zwraca uwagę na paradoksy organizującego pracę systemu – łaźnie są, ale zamknięte na klucz. Ograniczenie dostępu miało, jak można domniemywać z przedstawionego opisu, dwa cele: nieeksploatowania pomieszczeń oraz utrzymania płynności pracy. Pani Adela wyraźnie zaznacza, że przy obowiązującej organizacji pracy w zasadzie nie miała możliwości skorzystania z łaźni, bo albo narażałaby się na sankcje kierownictwa (zbyt wczesne opuszczenie stanowiska pracy), albo doprowadziłaby do dezorganizacji własnego czasu, gdyż nie zdążyłaby na autobus zakładowy. Po drugie, bardzo ciekawym elementem w tym fragmencie jest wprowadzenie wątku płci. Pani Adela przez cały czas, opisując swoją pracę w kategoriach kolektywnych, używa pierwszej osoby liczby mnogiej w rodzaju żeńskim lub po prostu mówi o innych kobietach. Temat mężczyzn jako pracowników tego samego zakładu pracy zostaje wprowadzony po raz pierwszy w narracji w cytowanym powyżej fragmencie (potem pojawia się jeszcze kiedy pani Adela opisuje działania związku zawodowego Solidarność) w kontekście większej możliwości organizowania przez nich czasu pracy. Pojawia się tu sformułowanie: „może tam mężczyźni to tam mieli może bardziej tam luzu” i jest ono skontrastowane ze stwierdzeniem wskazującym na fizyczne wręcz przywiązanie do miejsca pracy: „jak od nas,

od maszyny to nie odeszło się. Nie odeszło się” – opuszczenie stanowiska mogło wiązać się z konsekwencją „wewnętrzną” (z tej perspektywy robotnica stawiała się niejako częścią maszyny) – rytm pracy maszyny mógł zostać zachwiany, co rodziło komplikacje – oraz „zewnątrzną” – niedopatrzanie mogło być zauważone przez kierownika.

Warto też zwrócić uwagę na jeszcze jeden fragment, który dotyczy transportu zakładowego:

Ale najgorsze to no było/noce były okropne, były też, noce były okropne, męczące były baardzo, noce. Ale i rano, od rana, też. Na przykład rano, jak wyjeżdżaliśmy przed czwartą, wpół do czwartej, za dwadzieścia czwarta, a autobusy jak chciały, tak nas woziły. To na wpół od wpół do szóstej zaczynałam pracę, a nieraz po czwartej dziesiąt, to ja już byłam w fabryce. No to się siedziało na tych ławkach w szatni, się siedziało i czekało się, do wpół do szóstej się siedziało, no bo tu był człowiek zależny od autobusu, bo nie było żadnego innego dowozu, tylko na ten autobus się czekało. Bo nie było żadnego innego autobusu, tylko ten nas dowoził i przywoził.

Zasady świata pracy pani Adeli nie tylko regulowały jej styl życia (np. wspomniany nieracjonalny sposób odżywiania, który prowadził do otyłości), obejmowały nie tylko godziny pracy spędzane przy maszynie, ale również zawłaszczwały czas prywatny, np. ten przeznaczony na sen w nocy (naturalną, fizjologicznie niezbędną regenerację ciała). Przedstawiony opis doskonale ilustruje wspomniany na początku schemat „bezrolnych wyrobników wiejskich”. Zarządzanie czasem indywidualnym i społecznym w różnych jego wymiarach jest jednym z kulturowych i ideologicznych narzędzi sprawowania władzy (Guriewicz, 2001). W przedstawionym fragmencie widać to bardzo wyraźnie w warstwie językowej ukazującej kontrast między wyrażoną bezosobowo biernością: „siedziało się i czekało się” a antropomorfizacją systemu „autobusy jak chciały tak nas woziły”. Mamy tu do czynienia z w dwojakim sensie wymuszoną mobilnością: w sensie dosłownym, opisanym w przytoczonej relacji, oraz w głębszym, społecznym sensie, gdy w kontekście całej opowieści zakładowy transport do fabryk zrekrutowanego „Mazowsza” bardziej odpowiada figurze „bezrolnego wyrobnika wiejskiego” niż klasowo uprzywilejowanych beneficjentek systemu.

Przedstawione wyżej fragmenty porażają prostotą i obrazowością przekazu. Zastawione z opisywanymi wcześniej warunkami pracy łódzkiej włókienniczej przemysłu włókienniczego nie zmieniło (może poza lepszymi zarobkami, zwłaszcza gdy pracowano w czasie nadgodzin,

czyli w soboty, a niekiedy nawet w niedziele). Choć opowieść pani Adeli odnosi się do lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a więc do czasu gwałtownej modernizacji kraju dzięki nowej strategii gospodarczej w tzw. epoce gierkowskiej, równie dobrze można by ją umieścić w badaniach Hanny Świdy-Ziemby z przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Narracja pani Adeli pokazuje też, że nie zmieniła się sytuacja kobiet-robotnic, które jednocześnie wypełniać musiały role rodzinne, troszczyć się o zaopatrzenie – trudności w zdobyciu artykułów pierwszej potrzeby, choć ze zmienną dynamiką, pozostały stałym elementem peerelowskiego krajobrazu. Obraz ten, zbudowany z perspektywy jednostkowej biografii, reprezentującej zarazem doświadczenie kolektywne łódzkich robotnic, skonstruować można z zewnętrznym obrazem modernizacji miasta, czego figurą mogą być wielkie zakłady przemysłowe, które tak opisuje pani Adela:

Uniontex, to jest Obrońców Pokoju, to jest Tymienieckiego i Piotrkowska. To był zakład największy w Europie. Dwanaście, jak ja tam poszłam do pracy, to opracowało **dwanaście tysięcy osób** ...tam pracowało i wejście było/było **dwanaście portierni**, było. **Dwanaście** portierni było.

Żeby przejść przez, tego. To wie pani, to był bardzo duży zakład, bo to tak: i był od strony tam Targowej – wejścia, i tutaj, bo tu do Piotrkowskiej tu cały ten obszar i tu. Bo to był zakład A, B, C, i D był. A – to była tkalnia, D – to była – bo to tu jest od Kilińskiego w stronę Piotrkowskiej to było tu A i D, i C było, to była tkalnia i wykańczalnia, farbiarnia, to było tu. A tutaj A – tu była przędzalnia średnia/ cien-/ cien/, przepraszam, **cienko**przędna była A, a ja pracowałam na średniej, na przędzalni B, to była przy Tymienieckiego tutaj, róg Przędzalnianej i Tymienieckiego.

Pani Adela rysując topograficzny opis fabryki, odwołuje się do wiedzy i wyobraźni przestrzennej osoby przeprowadzającej wywiad, bo wie, że mieszka ona w Łodzi. Dodatkowe wyjaśnienia nie są więc potrzebne. Zakreślenie przestrzeni poprzez podanie nazw ulic oraz skrupulatne odtworzenie topografii samego zakładu pokazuje nie tylko jego wielkość, ale też zachowanie w pamięci mapy mentalnej miejsca, w którym przez ponad dwadzieścia lat pracowała pani Adela i którego topografii zapewne musiała się nauczyć jako nie-łodzianka, co, jak pokazałam, miało w kontekście świata pracy łódzkich włókniarek znaczenie degradujące. Do wątku relacji narratorki z przestrzenią jeszcze powrócę.

Dopełnieniem przedstawionej przez panią Adelę opowieści o jej pracy może być przekaz wizualny wykreowany w filmach dokumentalnych poświęconych pracy kobiet. W latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych

i osiemdziesiątych powstał cykl filmów dokumentalnych poświęconych pracującym kobietom, które tworzyły reżyserki współtworzące polską szkołę dokumentu. Warto krótko odwołać się do dwóch filmów autorstwa Krystyny Gryczalowskiej³¹. *Nasze znajome z Łodzi* to 16-minutowy film ukazujący trzy kobiety w trzech momentach ich biografii czyli w drugiej, trzeciej i czwartej dekadzie życia. Można z nich zbudować całościowy obraz życia łódzkiej włóknianki od dwudziestolatki, która po ukończeniu przyzakładowej szkoły zawodowej pracuje już w fabryce, uczy się w technikum wieczorowym, ale system trzymianowy utrudnia godzenie pracy z nauką (kierownik zmiany mimo obietnic nie idzie jej na rękę). Młoda dziewczyna jest pełna marzeń i aspiracji – nie wiemy, czy je zrealizuje³². Druga kobieta to matka trójki dzieci. W jej historii wyeksponowana jest mizéria codzienności – rodzina (choć mąż nie jest pokazany) mieszka w oficynie typowej odrapanej łódzkiej kamienicy bez wygód. Nie słyszymy narracji kobiety, obserwujemy tylko scenę jej pracy i karmienia dzieci chlebem z dżemem i herbatą w kuchni, w której ledwo mogą się zmieścić. Wreszcie trzecią włókniankę widzimy podczas wizyty u lekarza – ma 44 lata, pracuje już ponad dwadzieścia lat. Jej zdrowie jest już mocno nadwyrężone przez wyniszczającą pracę (cierpi na artretyzm, ma dolegliwości gastryczne spowodowane przez nieregularne spożywanie ciepłych posiłków, wymuszone przez trzymianowy czas rytm pracy). Następnie obserwujemy ją w hali fabrycznej i słuchamy prowadzonej zza kamery narracji, niemal zagłuszonej przez huk maszyn, na temat ciężkiej pracy, zimnego mieszkania bez wygód, męża, który jako mężczyzna nie włącza się w żadne prace domowe. Nadzieją są córki, które się kształcą, cały wysiłek bohaterki nastawiony jest na inwestycję w ich przyszłość, aby dzięki edukacji miały lepsze życie.

Drugi obraz, *24 godziny z życia Jadwigi L.*, pokazuje jedną dobę kobiety, która ma trójkę dzieci i pracuje w jednej z łódzkich fabryk. Film zaczyna się w chwili, gdy wychodzi ona z domu do pracy na nocną zmianę. Po powrocie z pracy jej przestrzenią jest mieszkanie, w którym w sposób miarowy i systematyczny porusza się między kuchnią, gdzie co jakiś czas mieszka zupę, a pokojem, w którym prasuje ubranie oraz w którym stoi łóżko, gdzie czas odpoczynku dwa razy w ciągu dnia reguluje skrupulatnie nastawiany budzik. Widz ma wrażenie, że wszystkie czynności wykonywane są w z góry zaplanowanym rytmie, wyznaczonym przez

31 *24 godziny z życia Jadwigi L.*, 1967, reż. Krystyna Gryczalowska, producent WFD, 14 min.; *Nasze znajome z Łodzi*, 1971, reż. Krystyna Gryczalowska, producent WFD, 16 min.

32 W zebranych materiale badawczym znajduje się narracja innej łódzkiej włóknianki, która z podobnych powodów musiała zrezygnować z technikum.

topografię mieszkania i drogę z i do pracy³³. Pozostali domownicy, dwójka młodszych dzieci, mąż i nastoletnia córka (rozrzucająca swoje ubrania i tapirująca się przed lustrem) są, każde na swój sposób, jakby z innego świata wobec jednostajnej codzienności Jadwigi L., uporządkowanej „pod prąd” normalności, bo w niezgodzie z biologicznym rytmem życia – film zaczyna się od wieczoru, kiedy Jadwiga L. przygotowuje się do wyjścia do pracy na nocną zmianę, zaś domownicy szykują się do snu. Autorka filmu

posłużyła się inscenizacją, aby statyczne i uporządkowane kadry podkreślały jednostajność i banalność codziennego kieratu. Nogi, na które ręce wciągają pończochy, krzesło, z którego dłonie ściągają koszule, sylwetka w kuchni, twarz w pracy, powtarzalne gesty rozciągania drutu na hali fabrycznej, wsiadanie do autobusu, stanie w kolejce, prasowanie, zasiadanie do nakrytego stołu. W ten sposób dokumentalistka tworzy portret kobiety anonimowej, rozmienionej na kilkanaście powtarzalnych gestów i czynności, które nie mówią prawie nic o jej indywidualności, za to wiele o roli, jaką gra w życiu³⁴.

Podczas zbierania narracji autobiograficznych w różnych kontekstach badawczych i metodologicznych może pojawiać się pytanie o autentyczność opowieści i prawdziwość opisu. Nie ma tu miejsca, aby rozwijać ten wątek – wymagałoby to rozbudowanego komentarza metodologicznego. Warto jednak zauważyć, że w wypadku zaprezentowanych tu materiałów, spójność przedstawionego przez panią Adelę opisu pracy z obrazem ukazany w dokumentach filmowych jest wręcz dojmująca. W zasadzie narracja łódzkiej włóknianki mogłaby stanowić komentarz do każdego z tych dokumentów, zarówno w wymiarze werystycznym, jak i chronologicznym – wymienione filmy powstały na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, można do nich dołączyć nakręcony w 1981 roku dokument Ireny Kamińskiej pt. *Robotnice*³⁵, pokazujący pracę kobiet w fabryce włókienniczej w Krośnie, do złudzenia przypominający narrację pani Adeli.

33 Ów obraz wydaje się być dość trwałą figurą kulturową ukazującą zamknięcie świata kobiet mimo zmiany systemu. Podobny opis dotyczący jednak okresu przedwojennego i losu przedwojennej łódzkiej robotnicy znalazłam w innych materiałach biograficznych. Jeden z profesorów opisując przypadający na przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych czas studiów, w ten sposób wspomina swojego koleżę: „To był mój kolega taki z pięknym, jak na tamte czasy życiorysem, ponieważ to był syn robotnika łódzkiego. Jego matka, oboje rodzice pracowali wtedy u Poznańskiego, jego matka, jak on napisał w swoim życiorysie, znała tylko dwie drogi: wychodziła z domu tylko albo do fabryki, albo do kościoła. On był taki bardzo taki wierny partii. Bardzo taki *stricte* oddany partii trzymał się tego”.

34 Tekst autorstwa Mikołaja Jazdona pochodzi z broszury informacyjnej załączonej do cyklu filmów wydanych przez Polskie Wydawnictwo Audiowizualne.

35 *Robotnice*, reż. Irena Kamińska, producent WFD, 16 min.

Uwagi końcowe

Celem tego artykułu było skonfrontowanie często rozważanych w literaturze socjologicznej i historycznej paradoksów realnego socjalizmu z konkretnym przypadkiem, który jest w moim odczuciu nie tylko dobrą egzemplifikacją tych paradoksów, ale zarazem pokazuje, jak w ich ramie mogą być konstruowane następne paradoksy wpisane w lokalność miejsca. W omawianym przypadku miarą tej lokalności staje się peryferyjność, której różne aspekty zostały tu ukazane. Przypomnijmy, iż punktem wyjścia jest peryferyjność Łodzi jako miasta przemysłowego oraz peryferyjność włókienników w świecie pracy, który również w okresie PRL był mocno zróżnicowany i zhierarchizowany. Jednym ze skutków tej peryferyjności stała się opisana uderzająca niezmiennność świata pracy łódzkich robotnic, rozumianego jako środowisko pracy, warunki pracy, dystrybucja wiedzy-władzy w kolejnych dekadach PRL. Analiza tekstów prasowych z lat czterdziestych oraz współczesnych narracji, uzupełniona filmami dokumentalnymi z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych pokazuje zmiany jedynie w retoryce przedstawienia świata pracy, a nie jego realną (r)ewolucję.

Punktem wyjścia dla moich rozważań była narracja pani Adeli. W wyniku analizy jej biografii pojawiło się pytanie, czy należy jej przypadek traktować jako wyjątkowo niefortunny zbieg życiowych okoliczności, czy też egzemplifikację nie jedynej, ale jednak znaczącego profilu biograficznego czasu PRL. Perspektywa *mikroskopijności* opisu, polegająca tu, przypomnijmy, nie tylko na przedstawieniu tej biografii, ale w równej mierze przypadku Łodzi i łódzkich robotnic, miała prowadzić do rozszerzenia zakresu analiz na bardziej ogólne konteksty i interpretacje zjawisk oraz procesów społecznych (Geertz 2005, 36). Pisząc ten artykuł, mogłam posłużyć się jedną z dwóch strategii: albo odtworzyć podjętą przeze mnie drogę od szczegółu do ogółu, albo odwrotnie, ukazać przypadek Łodzi i pani Adeli na tle szerszego kontekstu. Wybór tej drugiej strategii, być może mylący w odniesieniu do przyjętych przeze mnie przesłanek metodologicznych, umożliwił wpisanie analizowanego przypadku w określoną chronologię i dynamikę (anty)przemian czasu PRL, skontekstualizowaną w konkretnej przestrzeni społecznej, co w ogólnym bilansie wydało mi się ciekawsze.

W metodzie biograficznej stosuje się m.in. rozróżnienie między konstruowaną przez narratora opowieścią o życiu (*life story*) a historią przebiegu życia (*life history*) – inaczej mówiąc, między życiem opowiedzianym a życiem przeżytym (Rosenthal 2012, 281). Rozróżnienie to okazuje się bardzo pouczające w odniesieniu do narracji pani Adeli,

w której niektóre elementy jej historii życia wskazywać by mogły na możliwość innego odczytania jej biografii. Należą do nich np. podjęcie niezłe płatnej pracy w mieście, mobilność przestrzenna uruchamiająca poszerzenie perspektyw poza lokalność małej społeczności wiejskiej, awans społeczny córek, które zdobyły wyższe wykształcenie. Te fakty z życia pani Adeli pozwalają wpisać jej biografię w pozytywny obraz powojennego systemu otwierającego drogi awansu społecznego, kreującego nowe struktury możliwości. Jednak choć w innych konfiguracjach biograficznych tak niewątpliwie było, to narracja pani Adeli nie daje możliwości potwierdzenia tej interpretacji. Trudno jest postrzegać jej biografię jako efekt awansu społecznego w sytuacji, gdy zdominowana jest ona przez doświadczenie cierpienia wpisane w kolejne etapy jej życia (społeczne sieroctwo, trudne dzieciństwo, życie z mężem alkoholikiem, wyczerpująca niewolnicza praca pokazana na tle trudności życia rodzinnego i codziennego). Wyższe wykształcenie córek przedstawione jest w narracji nie z perspektywy otwartych struktur możliwości, lecz jako efekt ich własnej motywacji oraz trudu pracy podjętej przez narratorkę w celu zdobycia środków na utrzymanie dzieci. W jej opowieści nie znajdziemy żadnych elementów wskazujących na poczucie własnego awansu. Przeciwnie – dające niezłe zarobki zatrudnienie ukazane zostało przez pryzmat niewolniczych wręcz warunków pracy, poczucia deprywacji w zaspokajaniu potrzeb dnia codziennego: braków w zaopatrzeniu, ciągłej walki o byt, o rodzinę i niezmiennie towarzyszącego narratorkę poczucia zmęczenia:

Jak ja se pomyślę, że mówię: „**Jak** człowiek wytrzymał? (..) Jak to można było wytrzymać tyle?, no”. I jeszcze tak było, że przecież nie można było nic kupić. Jak tu na wsi, to się nie kupiło nic, to trzeba było się zostać w Łodzi i jeszcze kupić tam/jeszcze tam coś się w Łodzi jeszcze tam coś się biegało po sklepach, zawsze jeszcze tam coś się upolowało i coś się kupiło. I trzeba było przyjechać do domu, miałam trójkę/trzy córki, to przecież też trzeba było kupić i jeszcze/jeszcze umiałam uszyć, to jeszcze uszyłam (śmieje się), jeszcze tam coś zrobiłam, no i jakoś nie wiem. Tylko tyle, że potem te dwie córki starsze, to już tak sprzątały i tam jak tego, to już pomagały, bo ta najmłodsza, co tu z nią mieszkam, to miała sześć lat, no to ona była tak: to jak ja po nocy, to ona mnie przykrywała, okrywała mnie i całowała. Ona myślała, że mi dobrze robi, nie? (śmieje się), a ona mnie budziła, człowiek był taki zmęczony, że mmmm no. No ale jak się człowiek obudzi po tej nocy, to nieraz się spało i człowiek był i tak zmęczony. Noce są okropne. Okropne noce do pracy.

Chociaż pani Adela nie używa tego określenia, to w wielu zaprezentowanych tu obrazach zarówno jej, jak i innym włókniaikom zostaje

odebrana godność w odniesieniu do różnych kontekstów ich biografii, które ze względów systemowych zdominowane zostały przez świat pracy. W odniesieniu do takich przypadków w sposób szczególnie namacalny ujawnia się paradoks ideologicznego uprzywilejowania.

Post scriptum uzupełniającym ów obraz jest całkowita niemal likwidacja przemysłu włókienniczego w Łodzi. Kompleks Państwowych Zakładów Przemysłu Bawełnianego nr 2 im. Obrońców Pokoju Uniontext został po części zrewitalizowany, po części uległ zniszczeniu. W budynku wielkiej fabryki Scheiblera, a więc dokładnie tam, gdzie pracowała pani Adela, znajdują się dziś ekskluzywne lofty, a ich twórcy i właściciele chętniej odwołują się do przedwojennej fabrykanckiej narracji niż peerelowskiej historii zabudowań – czyli przędzalni B mieszczącej się na rogu Przędzalnianej i Tymienieckiego. W ten sposób do peryferyjności dodane zostaje nowe znaczenie – tym razem w wymiarze historii pokoleniowej łódzkich włókieniarek. W jakimś sensie ich osobista biografia, której niemałą częścią była praca w hali fabrycznej, zostaje symbolicznie unieważniona przez wyeliminowanie jej z przestrzeni trwałej. Tak jak kiedyś pani Adela nie widziała efektów swojej pracy (niekończące się bele materiału „gdzieś” znikwały), tak dzisiaj nie może budować poczucia ciągłości swojej biografii przez odwołanie się do miejsc, które zniknęły z topograficznej i symbolicznej mapy miasta.

Wykaz literatury

1948. „Mała racjonalizacja czyli wielkie zadania Łodzi fabrycznej.” *Dziennik Łódzki* 79.
- Bernstein, Basil. 1980. „Socjolingwistyka a społeczne problemy kształcenia.” Tłum. Krzysztof Biskupski. W *Język i społeczeństwo*, red. Michał Głowiński. Warszawa: Czytelnik.
- Gardawski, Julisz. 1996. *Przyzwolenie ograniczone: Robotnicy wobec rynku i demokracji*. Warszawa: PWN.
- Geertz, Clifford. 2005. *Interpretacja kultur: Wybrane eseje*. Tłum. Maria Piechaczek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Kenney, Padraic. 2012. *Rebuilding Poland: Workers and Communists 1945–1950*. New York: Cornell University Press.
- Leder, Andrzej. 2013. *Prześlona rewolucja: Ćwiczenia z logiki historycznej*. Warszawa: Wydawnictwo „Krytyki Politycznej”.
- Lesiakowski, Krzysztof. 2008. *Strajki robotnicze w Łodzi 1945–1976*. Łódź: IPN.
- Lutyński, Jan. 1990. *Nauka i polskie problemy: Komentarz socjologa*. Warszawa: PIW.
- Malanowski, Jan. 1981. *Polscy robotnicy*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marody, Mirosława. 1987. „Antynomie zbiorowej podświadomości.” *Studia Socjologiczne* 2.
- Mianowska, Ewa i Krzysztof Tyłski. 2008. *Strajki łódzkie w lutym 1971: Geneza, przebieg, reakcje władz*. Łódź: IPN.
- Paczkowski, Andrzej. 2003. *Strajki, bunty, manifestacje jako „polska droga” przez socjalizm*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Paszko, Halina. 1945. „To jest Łódź.” *Dziennik Łódzki* 11(1).
- Rosenthal, Gabriele. 2012. „Badania biograficzne.” Tłum. Agnieszka Pawlak. W *Metoda biograficzna w socjologii: Antologia tekstów*, red. Kaja Kaźmierska. Kraków: Nomos.
- Schütze, Fritz. 2012. „Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym: Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne.” Tłum. Katarzyna Waniek. W *Metoda biograficzna w socjologii: Antologia tekstów*, red. Kaja Kaźmierska. Kraków: Nomos.
- Sielezin, Jan. 2008. „Niektóre aspekty napięć i konfliktów społeczno-politycznych w PRL w latach 1945–1980.” W *Obrazy PRL: O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce*, red. Krzysztof Brzechczyn. Poznań: IPN.
- Słabek, Henryk. 2004. *Obraz robotników polskich w latach 1945–1989*. Warszawa–Kutno: Instytut Historii PAN, WSGK.

- Sokołowska, Magdalena. 1986. *Socjologia medycyny*. Warszawa: PZWL.
- Świda-Ziemba, Hanna. 1997. *Człowiek wewnętrznie zniewolony*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Tischner, Józef. 1992. *Etyka solidarności i homo sovieticus*. Kraków: Znak.
- Zaremba, Marcin. 2012. *Wielka trwoga: Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*. Kraków: Znak.
- Zarzycka, Zofia. 1966. „Praca kobiet w łódzkim przemyśle włókienniczym.” W *Włókniarze łódzcy: Monografia*, red. Józef Sychalski. Łódź: Związek Zawodowy Pracowników Przemysłu Włókienniczego, Odzieżowego i Skórzanego.
- Zysiak, Agata. 2010. „Trudne dziedzictwo – w poszukiwaniu tożsamości Łodzi.” W *Wokół nowego centrum Łodzi*, red. Jakub Gałuszka. Łódź: Wyd. EC1.

Kaja Kaźmierska – doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Łódzkiego, kierownik Katedry Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego, wicedyrektor Instytutu Socjologii. Specjalizuje się w badaniach biograficznych, zagadnieniach tożsamości i pamięci biograficznej. Autorka książek: *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej: Analiza narracji kresowych* (IFiS PAN, Warszawa 1999), *Biografia i pamięć: Na przykładzie generacyjnego doświadczenia ocalałych z Zagłady* (NOMOS, Kraków 2008) oraz *Biography and Memory: The Generational Experience of the Shoah Survivors* (Academic Studies Press, Boston 2012).

Dane adresowe:

Kaja Kaźmierska
Katedra Socjologii Kultury
Instytut Socjologii
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Rewolucji 1905 r. nr 41
90-214 Łódź
e-mail: kajakaz@uni.lodz.pl

Cytowanie: K. Kaźmierska, *Paradoksy ideologicznego uprzywilejowania – studium przypadku*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/06.Kazmierska.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.6 (dostęp dzień miesiąc rok).

DOI: 10.14746/pt.2014.3.6

Author: Kaja Kaźmierska

Title: *Paradoxes of ideological privilege – a case study*

Summary: The paper discusses a case study based on Lodz as an industrial city and a biography of a female textile worker who worked in one of textile factories in Lodz between 1975–1998. In order to analyse the case I have also used other materials – works of historians and sociological research carried out by Hanna Świda-Ziemba in late 1940’s in Lodz. I place the analysed biography in both chronological and social context in order to reconstruct a complete image of Lodz and the world of female textile workers. Lodz, as the industrial city which had not been damaged during World War two became – from the

point of view of authorities – the place where main assumptions of the new political deal could come true. Conversely the analyses of empirical data disclose the paradoxes of the system related to the asymmetry between the powerful ideological definition of workers as a leading class and the reality of their lives represented in analysed material.

Keywords: biography, work, women textile workers, state socialism, modernization

WOJCIECH WOŹNIAK

From underclass to *Homo sovieticus*:
Human constraints towards modernization

This article aims to present the discursive processes that were used to justify the path chosen to implement the social and economic transformation to capitalism in Poland. Special attention is paid to the role of elites in shaping a public discourse which legitimized the significant pauperization in society and growth of income inequalities as being conditioned on individual defects and the “civilizational incompetence” of those at the bottom of the social structure. These citizens of Poland were presented as a constraint and obstacle to achieving a faster pace of modernization processes. This has influenced the thinking of politicians involved in policy-making at the national level, as well as the attitudes of those involved in the implementation of welfare measures at the local level. Furthermore, it has contributed to the unspoken consensus of all mainstream political parties over the neoliberal reforms in the economy and social policy.

Keywords: *Homo sovieticus*, elites, Poland, postcommunism, discourse, socio-economic transformation, modernization

Introduction

The way of addressing and describing the topic of poverty, exclusion and inequality in public debate are important factors which impact on the image of the poor in the public eye.¹ In the age of tabloidization, the attributes attached to poverty in scientific and political debates are “filtered” by the media and become useful and commonly accepted clichés used by both the elites and general public, which consequently can determine the scale and quality of actions undertaken for the sake of the poor. Wim van Oorschot, who studied these interrelations and the views on the ‘deservingness’ of various social groups, recalls that: “Already in 1908, George Simmel argued in his essay, ‘Der Arme’, that the generosity of poor relief generally depends on the degree to which the poor are blamed for their own misery” (van Oorschot 2007, 130).

The triumph of the meritocratic approach to social mobility and technocratic attitude to policy-making grants a special position to the well-educated elite in the process of setting up the public agenda, and hence prescribing the legitimacy and importance of certain themes. It is also visible that the language and discursive practices used by the most prominent and recognized members of the elite via mass-media become dominant in the public sphere. This article is aimed at presenting some of the specificities of Polish public discourse during the transition period, with special stress put on the role of intellectuals. The paper is structured around the following issues:

1. Taking as a reference point the American debate about the ‘underclass’ that paved the way for neoliberal reforms in the late seventies and the eighties, I argue that similar processes were visible in the public discourse in Poland during the transition period.
2. The members of intellectual circles played an important role in justifying the neoliberal reforms and providing them with intellectual legitimacy. They, being the “winners of transformation” almost unanimously supported the direction and the “technology” of implementing economic and social changes. A certain stratum of Polish society has been defined as a constraint to achieving the economic success and modernization of the country, also being perceived as an obstacle to further development and modernization.

1 The author wishes to express his gratitude to three anonymous reviewers and two well-known editors for their comments and remarks, which helped improve the paper.

The way of addressing and describing the topic of poverty, exclusion and inequality in public debate are important factors which impact on the image of the poor in the public eye. In the age of tabloidization, the attributes attached to poverty in scientific and political debates are “filtered” by the media and become useful and commonly accepted clichés used by both the elites and general public, which consequently can determine the scale and quality of actions undertaken for the sake of the poor.

3. As the results of the PROFIT project carried out by the sociologists from the University of Łódź showed, this kind of discourse about transformation has gained significant support among all those involved in the process of formulating social policy, as well as among local elites and persons responsible for the implementation of social policy measures and the day-to-day functioning of welfare services.
4. The dominant discourse has contributed to the ideological chaos on Polish political scene, where traditional left-right labels are no longer valid descriptions of the stances of main political parties. What's more, while in office all of them followed the neoliberal path of transforming the economy and making policy, which was the only one legitimized by the elites.

This paper follows the tradition of critical studies over the discursive construction of social issues as presented in the works of Katz, Gans, Bauman or Wacquant, who combine their analysis of the discursive practices imposed by the elites and intellectuals with the factual, empirical verification of their claims.

It is also inspired by the discourse studies as presented by Teun van Dijk (2004, 2006, 2008, 2011) in his works on the discourse of power, ideology and inequality. Thus, discourse is seen here in a broad perspective as an elite-driven communication. The approach of van Dijk requires that particular attention be paid to the way social groups, their attitudes and opinions are influenced by the elite-driven discourse, which contributes to establishing, shaping and maintaining the social relations of power, domination and exploitation. It needs to be underlined that this short contribution, combining data from various sources, does not aspire to precisely follow the methodology of Critical Discourse Analysis, nor to contribute substantially to the existing body of theoretical debates. This is rather a modest effort to discuss some of the discursive practices in context of existing statistics and empirical data produced for the purpose of critical research into the Polish public discourse.

Modernization is understood here in rather narrow terms, without attempting to add to the long-lasting philosophical debates on its nature and meaning. In this paper, it is operationalized according to the most common understanding of this concept since the early phase of the post-communist transition. From this perspective, modernization refers to the process of progressive development towards the standards of Western democratic states, and economic transformation into a market-based economy according to the principles of the dominant neoliberal creed

'Catch-up modernization', presented as an attempt by the peripheries to move closer to the core of the "modern" world was, for many of its proponents, synonymous with the neoliberalization of economy and privatization of social relations, as well as with radical retrenchment of the state away from large areas of social responsibilities.

(see for example: Grancell, ed. 1995).² 'Catch-up modernization', presented as an attempt by the peripheries to move closer to the core of the "modern" world was, for many of its proponents, synonymous with the neoliberalization of economy and privatization of social relations, as well as with radical retrenchment of the state away from large areas of social responsibilities. At the same time it was the creative destruction of the existing institutional setting and social order, which was supposed to bring Poland closer to the imagined Western standards.

The first two subchapters are intended to introduce a comparative element to the debate on the "underclass", i.e. to present it in an American context and in its Polish equivalent, that is the *Homo sovieticus* debate. The subsequent parts constitute the empirical foundation of the paper. Excerpts from the works of prominent scholars (particularly by Piotr Sztompka) serve here to illustrate the aforementioned elitist and intellectual discourse introduced by the ideologists and pacesetters of neoliberal modernization.

The approach in this paper is also inspired by decades-old reflections surrounding the contemporary role and significance of social scientists, particularly in reference to both their explicit (via political engagement) and implicit (via the façade of expert neutrality) involvement in the agenda-setting which legitimizes the social order they benefit from. The argument here follows the diagnosis of Immanuel Wallerstein, who claimed (1997, 1250) that the

early hopes of social scientists that they could be modern philosopher-kings proved totally vain and social scientists settled into being the handmaidens of governmental reformism. When they did this openly, they called it applied social science. But for the most part they did this abashedly, asserting that their role was merely to do the research, and that it was up to others, the political persons, to draw from this research the conclusions that seemed to derive from this research. In short, the neutrality of the scholar became the fig-leaf of their shame, in having eaten the apple of knowledge.

Underclass under surveillance – the American case

Michael B. Katz (1989), Herbert J. Gans (1995) and Zygmunt Bauman (1998) devoted some of their work to elaborate on the American debate

2 For a brief critical discussion on the topic of "modernization losers" in the Polish context see: Czyżewski 2013: 6–8.

on the “underclass”. This term is sometimes understood as a purely descriptive notion, supplementing the existing vocabulary of stratification studies. However, as Zygmunt Bauman claimed in his essay entitled “Amazing career of underclass”, there were various indirect semantic strategies used by those who contributed to the worldwide recognition of that term. He also notices that the discursive and ideological usage of this term was very far from what was meant by Gunnar Myrdal in his works on the lowest strata of the society: “It is not the members of ‘underclass’ who ignore norms of the society; it is society that turns its back at them” (Bauman 1998).

Bauman goes on to explore the contemporary meaning of the term, which refers to the category of people who are located not at the bottom, but *outside* the social hierarchy, who are unable to offer anything useful to the society, therefore justifying their exclusion. What is fundamental to this understanding of the “underclass” is the notion that the becoming a member of this category is a matter of individual choice: “purposeful and active, or indirect, via omission; it is the choice even when one found himself in the underclass, because he failed in his attempts to get out of the poverty (which he should – and implicitly – was capable to undertake)” (Bauman 1998). Both Bauman and Gans draw attention to the crucial role of mass-media in popularizing the new way of describing social problems and stigmatizing those at the bottom of the social ladder. They underline the special role of the cover story of TIME magazine published on the 29th of August 1979, which impacted on the public image of the lowest strata of American society as an alienated, defiant, and dangerous minority. Altogether the combination of teens playing truants, pimps and prostitutes, lone mothers, beggars and drug addicts constituted the amorphous group labelled as the ‘underclass’. This flexible notion became a very useful tool for directing the fear and anger of the social masses towards those who could become perfect scapegoats and be blamed and punished for various, if not all, social problems. The American Dreamers could easily believe in the real threat they constituted to their safety and the obstacle they posed for the further development of the society and the economy. The most important characteristics of this stratum referred to a pathological predisposition toward delinquency, weak family ties, high frequency of divorces, lack of traditional values defining family roles and, above all, an attitude of entitlement towards the state and a corollary lack of motivation to work, which hampered economic growth and weakened the finances of the state due to welfare spending. The political consequences of this stigmatization are well recognized. The arguments proving the universal nature of the individual’s responsibility

for his or her fate were very important in building the capacity for the elitist consensus and the middle class indifference to the 'Reaganomics' in the eighties.

Loïc Wacquant (2009a, 2009b) points out the particularly influential role played by conservative intellectuals in spreading anti-poor beliefs, negative attitudes regarding poverty, and promoting a strict penal policy in the American context through the tremendous work of think-tanks like the Heritage Foundation, CATO Institute, Manhattan Institute and RAND Corporation, paving the way for neoliberal solutions in the spheres of social policy retrenchment and the incarceration of poverty. Wacquant also elaborates on similar processes influencing public attitudes and justifying pro-market reforms which have been visible in Western Europe since the nineteen-eighties. I argue that the same processes, but on even a larger scale, transpired in the reality of the transforming post-socialist societies, and that they had a huge impact on the newly-emerging political scene, as well as the agenda of public discourse. At least in Poland, they did not meet any significant opposition in the intellectual elites and were hardly noticed in the international intellectual and scientific circles.

East European pathway towards capitalism

Providing a short sketch of the well-recognized story from the other side of Atlantic seems important to establish a reference point from which to present the Polish case. The Polish intellectual elite, including scholars with a social studies' background, once constituted the *intelligentsia*, a specific social group possessing a unique ethos and playing a crucial role in reproducing Polish patriotism and Polish national values during the years of partition. The *intelligentsia* was perceived as a repository of national consciousness throughout the partitions of Poland, and subsequently under German occupation and Soviet dominance. This uniquely East-European social stratum was also characterized by a high level of concern for those at the bottom of social ladder, as well as for the well-being of ethnic or religious minorities. The unity of the society and the joint responsibility for the common good were among the crucial features of this ethos (see: Gella 1989; Zarycki 2009, 2003).

The fall of the communism and the transition to a market economy also marked the beginning of the end of this social group in its traditional form. As most of the social structure analysts have shown, Poland witnessed the birth of new strata in its post-socialist reality: the middle class.

Hanna Palska claims that the ethos of intelligentsia is in fundamental conflict with the ethos of middle class (2009). Profit-driven work and individualism replaces selfless engagement in the public sphere and the sense of belonging to a wider community. Members of academia were among those who quickly became some of the most determined success-oriented representatives of the new class. The economic transformation offered an unprecedented opportunity for achievements, including in material terms. The huge sector of private tertiary education, with more than three hundred academies-enterprises, has been established by those who did not go to work in the business sector, policy-making or, in the case of social scientists, in the polling and marketing industry. This constituted a massive change after the years of lagging economically behind the communist *nomenklatura* and sometimes even behind the working class elite. During the last decade of Polish People's Republic university graduates, even though scarce in number, were earning just 14% more than the national average, while a significant share of population with primary education were earning only 10% below the mean income (Domański 2002).³ The beginning of the transformation was a real success story for academia, with the most rapid growth of tertiary enrolment in Europe and a blooming sector of private tertiary education. Education was seen as a "truly universal remedy for most of the negative effects of rapid social change. The more educated one is the quicker and more efficiently one adjusts to the new rules of life" (Czapiński 1996, 299).

This differentiation of social structure in Poland, conditioned on access to high-quality education, has been growing (see: Słomczyński 2007). Even if salaries were not on the upswing in all professions requiring tertiary education (e.g. teachers in public elementary and secondary schools remained underpaid), the relationship between educational attainment and the success is ever more visible, with level of education being the crucial stratifier differentiating financial opportunities within the population. In 1982 the average difference between the earnings

3 However, it has to be noted that already at the twilight of the supposedly classless People's Republic of Poland, in 1988, the level of income inequalities in Poland as measured by Gini coefficient was at 0.28, equalling or exceeding inequalities in many capitalist states, for example in the Benelux countries, West Germany and Nordic states. Since then it has been growing steadily and since 2005 it has been at a level of 0.4 (Domański 2007, 312). This data comes from the Polish General Social Survey (part of International Social Survey Programme). Inequality as measured by official statistics was slightly lower, and since the peak (0.345) in 2005 decreased until 2009 (0.336) thanks to a variety of factors (e.g. due to mass post-accession migration and the large inflow of post-accession structural EU funds). In subsequent years it has grown up to 0.342, see: Szarfenberg 2012.

of those with a tertiary and those with a secondary education was at a level of 13.3%; in 2005 it was more than 61% (Domański 2007, 310).

So, it is not without the reason that the economic transformation at the beginning of nineteen-nineties was positively acclaimed by most of the academic spheres, with some prominent figures heralding the beginning of a new order. It is also understandable that the only public figure enjoying unanimous respect in Palska's study on the "winners of transformation" is Leszek Balcerowicz (Palska 2009, 256–257), the founding father of the neoliberal direction of the reforms. The debate about potential alternatives was weak and the very notion of capitalism was associated with its Anglo-Saxon model, without paying much if any attention to the other traditions of economic and social arrangements.

It is quite meaningful that the most powerful critical accounts of the outcomes of the transformations have been provided by foreign authors, i.e. David Ost, Elizabeth Dunn and Jane Hardy. Contrary to Polish scholars they do not refrain from taking a critical approach and using Marxist vocabulary to describe the processes of marginalization of the former allies of the elite – the working class (Ost 2005; Dunn 2004; Hardy 2009).⁴ They have pointed out the social and economic hardships experienced by the "losers of the transformation".

As an anti-communist opposition, members of intelligentsia were once cooperating with workers creating the *Solidarność* movement and surviving the oppressions of martial law, which was introduced to defeat the largest social movement on the Eastern side of the iron curtain. The radically pro-market pathway of economic transformation was agreed upon jointly by the representatives of these two social groups when they constituted the first Polish post-war parliament elected in partially free

4 It is also quite evocative that all these authors were not avoiding the use of various applications of a Marxist approach to analysis of the social transformation. The reluctance of Polish scholars towards this way of conceptualizing social reality dates back to the period of the People's Republic of Poland. Erik Olin Wright recapitulates his experiences during his discussions with Polish sociologists who criticized his neo-Marxist approach: "What is the issue here is a dramatic difference in the contexts for pursuing radical intellectual work. In the Polish context of 1986, to declare that this was a reconstruction of Marxism meant something utterly different from what the same words mean when they are declared in the context of American sociology. In Poland, to reconstruct Marxism in the 1980s was to salvage an ideology of state repression. In the United States, to embed one's work in a rhetoric of reconstructing Marxism means, in contrast, to declare one's solidarity with struggles against capitalism, class inequality and oppression" (Wright 2005, 335). While the oppressive regime has vanished, Marxist accounts remain rare. Possibly the "solidarity with struggles against capitalism" is not considered as a virtue by Polish social researchers.

elections in June 1989 (Kowalik 2009; Kieżun 2013). Nevertheless, the costs of market reforms were not equally distributed in the society and the rapid impoverishment of certain sectors of society took place, together with a sky-rocketing unemployment level that quickly exceeded 20%, which mainly attributable to the rapid deindustrialization of some sectors of the Polish economy. Workers, who represented the largest share of members of Solidarity movement, quickly experienced the bitter taste of freedom.

Similar discursive processes to those used to justify the rapidly growing inequalities during the Reagan and Thatcher era became part of the Polish reality. The most interesting part of this process refers to the way in which the elites, including those in academic circles, addressed those who did not benefit from the process of transformation, who were not able to endanger the privileged position nor high status of the elites, but could easily change the political situation in the country via the ballot box, i.e. making use of their recently regained voting rights. Former allies in a struggle towards an oppressive regime, these groups suddenly became a burden on the society and a constraint on even quicker pro-market reforms. Adding insult to an injury, the new elite was very quick to stigmatize and blame the victims, i.e. those who paid the highest price for the transition to the market economy, pointing out their deficiencies and general backwardness.

This way of justifying the Polish transformation was similar to what happened in America. And it impacted the works of Polish scholars, who helped create the specific negative public image of those who did not make it to the top, or even to the middle of the social ladder (for an analysis referring to Polish press discourse on these social problems, see: Woźniak 2013, 2012; Pluciński 2010; Sowa 2010; Rek 2007; Rokicka and Warzywoda-Kruszyńska 2006, Chmielewska and Żukowski 2006, Szumlewicz 2006; Klebaniuk 2004; Podemski 2013).

Thus, the 'debate' on the aims and objectives of social policy, which should address the issue of selection of particular modes or types of welfare regimes, has been completely absent, or at least present only in among a narrow academic circle of scholars specializing in social policy. In the general public debate over the idea of retrenchment from a generous and allegedly paternalistic socialist welfare state has been halted, a fact which is presented as part of the wider process of retrenchment from bankrupting welfare states, and a phenomenon which is occurring also in Western Europe. This happened despite the fact that during the Round Table Talks which ignited the process of peaceful transformation, the socially responsible way of transforming the economy in accordance with the principles

of a social market economy was agreed upon. Tadeusz Kowalik, advisor of the Solidarity movement, recalls a report prepared in the beginning of the year 1989 by the prominent Polish economists which positively assessed the possibility of implementing the Scandinavian model of economic and welfare arrangements in Poland (2009, 110–113). However, the decision-making was very quickly delegated almost exclusively to Leszek Balcerowicz and his closest allies, Jeffrey Sachs and David Lipton. The debate was over and the pathway of transformation was chosen.

Homo Sovieticus. Underclass à la Polonaise

If “underclass” was the term used to help create the image of a certain social group among the American public, *Homo Sovieticus* played a similar role in Polish circumstances. The following subchapters attempt to point out the most specific features of the discursive use, and misuse, of this term. It had been coined by Alexander Zinovyev, but in Poland it was popularized by Józef Tischner. He used the term *Homo Sovieticus* in his articles describing his regret and disappointment with the results of the first free presidential election (see: Zinovyev 1986; Bonowicz 2003, 422–427; Tischner 1992). During the first-round balloting, Stan Tymiński, a re-émigré and complete newcomer in Polish politics and unknown businessman from Canada making bold promises, managed to defeat Tadeusz Mazowiecki, one of the most respected intellectuals; a member of anti-communist opposition and the first non-communist Prime Minister.

Homo Sovieticus became very popular term during the forthcoming years, both in academic articles as well as in public debate. The usage made of this notion and its most coherent conceptualization and contextualization has been provided by Piotr Sztompka, one of the most influential Polish scholars and an internationally recognized sociologist. In Sztompka’s work, the crucial term describing specific features of the *Homo Sovieticus* mindset is “civilizational incompetence.” This term covers a wide range of mental characteristics which did not allow him/her (i.e. the *Homo Sovieticus*) to fully legitimize the state of affairs in Polish society which resulted in their political choices. Among the most prominent of these characteristics Sztompka lists the support of egalitarianism and ‘disinterested envy’ of the more affluent or successful, an acceptance of state paternalism, anti-elitism, and anti-intellectualism; an example of the latter is the opportunistic adoption of double standards, camouflage in mediocrity, and the common or even institutionalized practice of evading rules imposed by the regime, with insubordination treated as a virtue (Sztompka 2001, 22).

Aronoff and Kubik, recent critics of the concept of *Homo sovieticus*, underline that for Sztompka, people affected with this defect constitute a burden on society, being a constraint on modernization and transition to a real market democracy. Thus it follows that getting rid of this cultural syndrome is a central task for the elites in a post-communist society – “a prerequisite, a necessary condition for attaining true modernity: authentic democracy, a functioning market and open society” (Sztompka 1993, 91; Aronoff and Kubik 2013, 254).

Sztompka claims, without presenting any empirical evidence whatsoever, that the aforementioned egalitarianism was: “directly shaped by communist propaganda and indoctrination” (Sztompka 2008, 137). He underlines, that Polish people:

were not equally affected by the syndrome of *Homo Sovieticus*. There were intellectual, academic, artistic or opposition elites – cosmopolitan and Western-oriented – who were able to insulate themselves against the syndrome and already under communism embraced, in their imaginations, dreams and aspirations, the standards and values of the ‘free world’. Such elites became the carriers of the new mentality, spreading it to their followers and emulators (Sztompka 2008, 45).

Sztompka acknowledges that there were structural factors unequally distributed among social groups, which influenced their coping strategies. He states that “those who were fighting against the communist regime and safeguarded the victory of the revolution – and this means primarily the working class of huge industrial enterprises – feel cheated, as their lives have generally not improved, and for some have even become dramatically worse” (Sztompka 2008, 46).

However, he again postulates that their problems are located inside their mentality and caused by excessive expectations: “People experience relative deprivation when they believe that they are justified in deserving more than they actually have” (Sztompka 2008, 46).

In most of his depictions of the transition period Sztompka is reluctant to employ any kind of empiricism, concentrating instead on his narrative. However, his description of the mythology of the “Polish Dream” that created the opportunities for all, or almost all, who were active enough and deserved their chance, is based on some empirical observations: “we have observed a true outburst of entrepreneurial activities, with millions (yes, millions) of small new firms started and some of them soon developing into serious enterprises” (Sztompka 2008, 48). Yet, these observations were not nuanced with the commonly accessible knowledge that the mass increase in number of enterprises was and still is strictly

Aronoff and Kubik, recent critics of the concept of *Homo sovieticus*, underline that for Sztompka, people affected with this defect constitute a burden on society, being a constraint on modernization and transition to a real market democracy. Thus it follows that getting rid of this cultural syndrome is a central task for the elites in a post-communist society – “a prerequisite, a necessary condition for attaining true modernity: authentic democracy, a functioning market and open society”

related to the process of rapid deindustrialization which commenced in Poland in the beginning of the nineteen-nineties, and which led to mass unemployment. The actual collapse of the industrial sector lasted for a significantly shorter period of time than the deindustrialization which took place in the Western Europe in earlier decades. According to the estimations by Henryk Domański, between the years 1991 and 1993 half of the newly established businesses were started up by former workers, among which 44% by unskilled labourers who were simply striving to avoid the unemployment trap and pauperization.⁵ For some reason, the intelligentsia was not instilled with the entrepreneurial spirit, as only 7% of the new entrepreneurs came from this group (Domański 2007, 295–299). Soon they become even more privileged and distanced in economic terms from the rest of the population, and also became even more vocal in praising meritocracy. Another distinguished Polish professor of sociology and Rector of one of the most prestigious Polish private universities states, in his textbook *Sociology of public life*, that: “Social inequalities are justifiable, if an essential condition is fulfilled, namely ‘outcomes’ are proportional to ‘inputs’”. The author continues by drawing a distinction between authoritarian and totalitarian states, where merits are valued arbitrarily, and market economies where the valuation is decided fairly, that is by the market itself (Wnuk-Lipiński 2005, 63). As Michael Walzer put it: “Meritocracy, or the career open to talents, is the principle of those who claim to be talented: they are most often the monopolists of education” (Walzer 1983, 12).

This kind of pro-market eudaemonia comes back in references to the “wise shock therapy” of Leszek Balcerowicz, as it was described by one of Palska’s informants (Palska 2009, 53). The “Balcerowicz plan” and its social consequences are nowadays criticized for neoliberal orthodoxy, leaving aside the issues of the increase in poverty and significant growth of social inequalities. This critical assessment is provided not only by political activists and critics of neoliberalism like Naomi Klein (2007), or distinguished Polish economists (Kowalik 2009; Kołodko 2011, 2009),

5 Another “outburst of entrepreneurial activities” was noted between 2002 and 2004, when the number of enterprises doubled. However this was not caused by the spirit of capitalism suddenly descending upon the Polish population, but due to the liberalization of the labour code, which permitted employers to outsource employees from permanent contracts to the sector of self-employment, allowing companies to cut down expenditures for social and health insurance. The change of the status from employee to those self-employed who registered as the owners of newly established companies was strictly formal in nature and applied to a large number of workers from diverse occupational categories.

but also by those who were once the closest political and ideological allies of Balcerowicz, like Jeffrey Sachs, who dares to admit that the shock therapy had its unexpected and dramatic consequences for a significant share of the society (Żakowski 2009).

An interesting critique of the way in which Sztompka and others presented their argumentation was provided by the anthropologist Michał Buchowski. Drawing on Edward Said's conceptual framework of "the Orient", "the Occident" and "the Other", Buchowski shows how the discursive strategies used by intellectuals supporting the neoliberal transformation of society created a social image of "the Others" – in this case the poor people, those suffering from the changes, burdened the civilized part of the society with the legacy of their soviet mentality. He points at phenomena which strengthen the symbolic and moral dominance of the "civilizationally competent winners of transformation." He pays special attention to the usage of such semantic strategies by intellectuals with high academic and public position. Buchowski also quotes some very definite public statements by Jan Winiecki, a distinguished professor of economics:

The only group whose situation has worsened in absolute terms (and not in relation to other groups) is constituted by employees of former state-owned farms. They are doing bad, because they never learned how to work and after the liquidation of these inefficient establishments, they are not able to steal any more (quoted in: Buchowski 2006, 467).

This opinion refers to the situation of more than four hundred thousand low-qualified agricultural workers who lost their jobs overnight at the turn of the years 1992 and 1993 due to the political decision which treated all state farms the same way, regardless of their economic standing and/or prospects for the future. Altogether this decision affected approximately two million people, counting their families. Since that time they have lived on the fringes of society, in most deprived rural areas of Poland, with unemployment levels exceeding 30%, and without any kind of the structural support which has been offered in at least some sectors of industry. The only benefit they were provided with was the possibility to buy out the flats or houses formerly belonging to the farms. This act of charity wound up creating even worse conditions for the unemployed by limiting their spatial mobility. They were unwilling and/or unable to sell the only possession they had and take the risk of starting life again somewhere else, and thus became "chained" to their local, and ever more deprived and deteriorating, communities. The conventional

wisdom, after almost two decades still frequently repeated in the media and whatever public debate exists, refers to the collapse of the former state farms as a result of their economic ineffectiveness, overlooking the real story behind the process (Kowalik 2009).

Buchowski also elaborates on Sztompka's concept of "civilizational competence", illustrating the derogatory terms which are used to describe the victims of transformation, not only agricultural but also industrial workers as well. They are not only incompetent and lacking in social skills. They are also a burden on society because of their moral weakness. They represent a specific combination of characteristics. Their unproductive passivity is linked with an insolent and demanding attitude. Their voluntarily acquired helplessness is accompanied by an immoral resourcefulness by which they use loopholes in the social assistance schemes to take advantage of the state. As Buchowski summarizes: "they are not people with problems but themselves are the problem" (2006, 468). The suffering and deprivation of a significant share of Polish society were not caused by any structural factors, but supposedly by the specific state of their minds and souls.

This kind of diagnosis, formulated by distinguished scholars in academic works and replicated thousands of times in the media, infiltrates the attitudes of the public, which becomes saturated with certain clichés, useful and easy to handle, offering not only justifications for state of the affairs in the society, but also providing self-confidence and satisfaction with belonging to the 'better off' part of society. Not only the mass-media, but also academic textbook, among them the most popular Polish sociology textbook (Sztompka 2003), contain these kinds of accounts, often hidden behind the façade of objective and axiologically neutral, scientific reflections. This also provides good grounds for and consensus among those in power, legitimizing the welfare retrenchment and further liberalization of economy in the name of minimizing state's expenditure on the undeserving strata of society. The position of those at the top is well-deserved, as they are fulfilling most of the meritocratic criteria, which are not being met by the undeserving *Homines Sovietici*.

The fundamental critique of these clichés comes from Zsuzsa Ferge. She points out value-laden and highly normative premises of the *Homo Sovieticus* used as a key-term to describe the insufficient moral and civilizational competence of certain spheres (the poor) of East-European societies. The authoress notes that the supposed primitive egalitarianism and demanding attitude towards the state, or learned helplessness of those relying on state welfare, are classical labels used by the critics of the welfare state everywhere. Even leaving aside the argument that

The position of those at the top is well-deserved, as they are fulfilling most of the meritocratic criteria, which are not being met by the undeserving *Homines Sovietici*.

these are commonly accepted and treated as ideologically-indifferent universal truths in Eastern Europe, and not the voices in pluralist and public debates, it must be noted that the basis for such assumptions has very weak empirical roots. Blanket statements about the lack of self-reliance caused by communism ignore the historical evidence that socio-psychological characteristics of large social groups result from their historical heritage and are not limited just to several decades of Soviet dominance. Contrary to Sztompka, who refrains from using any empirical evidence, Ferge elaborates on a rich amount of data to claim that, from the point of view of the modern welfare state analysis, “the socialist paternalist state is a legend and even after several decades of state socialism, the ‘communist’ social protection system never approached Western standards” (Ferge 2008, 144). During the “golden age of the welfare state” which lasted for several post-war decades, the level and quality of social protection available to the labour force in Western states was incomparably better to that available in the East, regardless of the official policy of full employment, the official declarations on the eradication of poverty, or the officially announced high esteem for the working class. The economy of permanent shortage was not covering the needs of families and individuals in any way that could be compared to the standard of living accessible to workers in Western countries. This very fact, which is acknowledged by many economists as central to their criticism of the inefficiency of centrally-planned economies, is purposely omitted when blaming the generous and paternalistic socialist welfare state for making people helpless, passive and demanding. Thus, the main arguments regarding reasons for the development of the allegedly specific East-European mentality under the socialism does not comply with the well-known features of the everyday life during this period. Ferge observes:

Learned helplessness seems to be a convenient myth and prolonged infantilism a malevolent one. People had to have many skills to organize everyday life under conditions of a shortage economy, and to do it on a shoestring. Moreover, people had to cope with countless problems on their own because the welfare system was defective and rigid. (...) They had to cope on their own without public help, social work, market solutions, or supportive civil organizations (Ferge 2008, 145).

As Ferge proves on the basis of numerous comparative pan-European surveys, egalitarian attitudes and assumptions about the role of the state presented by Eastern Europeans do not vary substantially from those presented by their Western counterparts, who grew up and lived

the healthy and ‘civilizationally favourable’ circumstances of capitalism.

Plenty of statements legitimizing the constraints on economic growth posed by those at the bottom of the social ladder can be found in a book containing a dialogue between distinguished scholars, Piotr Sztompka and Andrzej K. Koźmiński, professor of management and founder and owner of the best private university in Poland. The book is titled: *Dialogue about the great transition*. Koźmiński identifies the most important shortcomings of the mentality of Poles in the following way:

We would like to have a state which takes care of us, but also which could be tricked by us. Half of the disability pensions are wangled for bribes. Only nobody knows which half that is. The same is true of sick-leaves; probably half of them are wangled. Today people do not take sick-leaves so easily, because they are afraid of getting sacked. But cheating is still commonly accepted. (...) Is it true that only the rigorous conditions of the free market and strict controls can change this state of mind? It is no surprise that people are against them. The most grotesque are the protests and blockades of taxi drivers against the law forcing them to install cash registers in their cars. They are simply defending their right to commit swindles (Koźmiński and Sztompka 2003, 44).

The failures of the Polish economy are explained here through the mental characteristics of individuals. Their defects justify the need for strong control over the labour force. No empirical evidence has ever been provided for the accusations against the benefit recipients. Still this kind of argumentation is very common in public discourse in Poland, neglecting the fact that the growth in the number of disability pensions and early retirement pensions resulted from a conscious policy of the state at the beginning of the transition aimed, at slowing down the further growth of the anyway sky-rocketing unemployment. Tadeusz Kowalik used the term “neoliberal welfare state” to label this way of “counteracting” the rise in unemployment (2010).

The issue of “grotesque” taxi drivers’ protests is also presented without contextualization. They were protesting also against unequal treatment by the newly introduced legislation. They were made to install cash registers to prevent them from ‘swindles’ related to avoidance of paying Value Added Tax. According to the same regulation, services provided by members of newly-established middle class were exempted from this kind of regulation after their successful (and not “grotesque”) lobbying in parliament. Private legal chambers or medical clinics do not have to fulfil that kind of obligation, which was considered by the protesters as being against the rule of equality before the law. On the other hand,

the way it has been presented is in accordance with the presumption that civilizationally competent and well-educated individuals are immune to the *Homo Sovieticus* syndrome that makes 'others' act immorally. George Homans labelled the functional theory of stratification as an attempt to refute Marx by proving that the proletariat had no intellectual or moral right to demand its money or life (Romero and Margolis 2005, 1). Some Polish scholars add their efforts to this task. This also brings to mind the statement of the Montagu Collet Norman, the director of the Bank of England during the inter-war period, cited also by Buchowski in the above-mentioned article. Referring to Polish competence in economic affairs, Norman stated that "it is the misfortune of Poland that she is populated by the Poles" (quoted in: Buchowski 2006, 479). It seems that at least part of the circle of Polish intellectuals share that sentiment. However, the 'misfortune' refers here only to a certain strata of the society, which in consequence experiences a secondary victimization.

The poor under attack – notes from the fieldwork

The reflection and/or result of this kind of discourse was observed by sociologists from the University of Łódź, who during the years 2004–2007 carried out the international comparative project called Policy Responses Overcoming Factors in the Intergenerational Transmission of Inequalities (PROFIT) – for published results referring to this article's theme see: Warzywoda-Kruszyńska et al. 2006, 2007; Woźniak 2007a, 2007b, 2007c, 2010).⁶ The main research topic was the issue of intergenerational transmission of inequalities and the potential policy impact of this process. Various groups of professionals who could contribute to the policy-making and/or policy implementation were approached by the researchers. Interviews were conducted with members of the parliament working in the Committee for Social Affairs, representatives of local public administration, local councillors, managers from welfare services institutions, voluntary workers from NGOs, as well as the so-called 'frontliners' – social workers, probation officers, employment counsellors, and teachers – those who in their every day job deal with people affected by poverty, unemployment and various resulting social deficits.

⁶ PROFIT (*Policy Responses Overcoming Factors In the Intergenerational Inheritance of Inequalities*, CIT2-CT-2004-506245) was an international research project financed under the 6th Framework Programme of the European Commission, realized in eight European countries and coordinated by the University of Lodz. More information at: <http://www.profit.uni.lodz.pl/>.

On the other hand, the way it has been presented is in accordance with the presumption that civilizationally competent and well-educated individuals are immune to the *Homo Sovieticus* syndrome that makes 'others' act immorally. George Homans labelled the functional theory of stratification as an attempt to refute Marx by proving that the proletariat had no intellectual or moral right to demand its money or life. Some Polish scholars add their efforts to this task.

It can be assumed that politicians, although representing different political orientations, are immersed in the discourse which is dominant in a given country and legitimized by specific values and norms (especially those who operate only on the national level, i.e. are not involved in the debates in the European parliament or are without experience in supranational bodies). The semantic strategies mentioned above and the phraseology which addresses poor people and their problems are reflected numerous times in the transcripts of interviews. The specific language code used when talking about welfare recipients is undoubtedly, at least to some extent, an outcome of the way these issues are addressed in the public debate. The most common semantic constructs found in the statements of the respondents referring to the poor were: passivity, lack of productivity, lack of skills indispensable to accommodate the new social conditions, demanding attitude, learned helplessness, welfare dependency, pathology and demoralization, anti-social behaviour, immoral resourcefulness. Many respondents perceived the reasons behind the economic situation of the welfare recipients as resulting from individual, psychological and moral characteristics, and not in structural terms. This also refers to the employees of social services who themselves, due to their low wages, belong to the group of working poor. The modernization and progress of the country is therefore seriously hampered by those at the bottom who cannot adjust to the new conditions and follow the new rules.

When referring to the state's responsibility for the dependents' fate, structural conditions were rarely addressed and the "blame the victim" strategy and secondary victimization of the poor was visible and arguments from the public debate were easily recognizable.

The children affected by poverty, since they could not be blamed for their fate, constituted the only group of deserving poor, apart from disabled people. At the same time they were perceived as endangered by infection with the social diseases spread by their parents. In accordance with the frequently misinterpreted concept of "culture of poverty", they are supposed to replicate all the negative characteristics of their families of origin.

In some cases even the determinist reasoning, referring to an inborn and unavoidable transmission of some *Homo Sovieticus* gene was mentioned in this context. The economic and cultural processes taking place in Poland over the past two-plus decades were usually presented as the drivers enhancing motivation, activity and entrepreneurship of the "healthy" part of the society, creating opportunities and conditions for a prosperous life for all. Accordingly to this way of thinking, it was individual characteristics and defects that did not allow the poor

When referring to the state's responsibility for the dependents' fate, structural conditions were rarely addressed and the "blame the victim" strategy and secondary victimization of the poor was visible and arguments from the public debate were easily recognizable.

in society to realize the “Polish Dream”, and not related to structural circumstances. This kind of attitude towards the members of the lower strata is connected with the stigmatization processes occurring in the media and – at least to some extent – justified and legitimized by social scientists. None of the respondents from neither the central or neither local levels of government ever mentioned the civic rights which are supposed to be guaranteed to all citizens by the constitution. All expenditures for the purposes of supporting the poor were treated rather as a form of charity.

Any hope of realizing a coherent and cohesive policy has also been hampered by strictly political reasons. Respondents from all spectrums of the political scene acknowledged that children, young people and large families are among the groups mostly endangered by the poverty and inequality. However, as openly stated by one of the MPs participating in the research:

And certainly children and youth are groups which are pushed out from the public discourse. When we speak about political criteria, the fact that half of the population below the age of 19 lives below the poverty line cannot get into the politicians’ consciousness. They are not aware that this group, according to all studies and researches, are mostly endangered by poverty and that special actions aimed on equalizing their life opportunities should be introduced. (...) All these factors are absent in political decisions and I assume that this is so for reasons. Children and the youth simply do not vote.⁷

Not only children do not vote, but also their parents living in deprived areas of Poland rarely make it to the ballot-box, contributing to the lowest voter turnout in European Union. On the other hand, the most disciplined group of voters is formed by the elder generation, mainly pensioners. Hence, most of actions in the field of social policy, as well as the messages during electoral campaigns, are aimed at this age group, even though the data from EU-SILC shows that in 2006, the chances of falling below the poverty line were more than three times lower for people aged 65 and over (8%) compared to the age group 0-17 years (26%). According to data from Eurostat in 2006, 7% of the retired population was at risk of poverty, compared to 45% of the unemployed and 18% of those in employment (European Commission 2009, 2010).

It needs to be underlined that all major political parties white at the office were unanimous in supporting the way of thinking about transformation of economy and social policy as sketched above. The differences were

7 All quotations come from the transcripts of interviews conducted by the author during the course of PROFIT project.

visible in declarations, particularly in electoral campaigns. During the realization of the PROFIT project researchers faced opinions varying from the strictly neoliberal declarations supported by the Civic Platform the party which is ruling in Poland since 2007. MP from this party shared the views that: “the state should just not disturb. The state should stand back, especially from the economic field. Only liberalization of economy and the labour code can lead to the economic growth, which is the only panacea for unemployment and poverty.”

Elaborating on the features of socialist times inherited by Polish economy and minds:

I believe that the next generations, starting from the sense of competition at schools – for example external examinations serve this purpose and lots of other things – they will somehow understand that enterprises are not for them to work there, instead they are to produce something and they and people must adjust to this. Such is the psychological difference between the market economy and this real socialism. And the whole generation which is still coming out of real socialism are not able to understand this.

The neoliberal pathway of transition was followed by the Democratic Left Alliance which while in office (2001–2005) continued implementation of pro-market economy and fiscal policy during their term, contributing to the aforementioned liberalization of the labour code and introducing the flat rate taxation for companies (reducing the rate from 28 to 19 percent).

The most coherent visions in favour of the social justice were formulated by the members of Law and Justice, party ruled by Lech and Jarosław Kaczyński, twin brothers. One of the other leaders of this party while asked in an interview about inequality reproduction and state’s responsibility answered:

Inequality inheritance is like a vicious circle. It is a chain of impossibilities. To break free from it one must do it alone or with the help of somebody else. This may be the state, some external organization. There is a kind of outstanding individuals who are lucky, but it is a cultural phenomenon of some sort, a social phenomenon, that the state must notice the problem, intervene, direct some (...), it must take pliers and cut that chain, it must help these people out.

He stated also that the dominance of neoliberal ideas supported also by the post-communist was to blame for the state of affairs:

unfortunately the position of the labour unions is very weak in Poland, they aren’t a strong partner among these three. Enterprisers are perfectly organized, they have confederations, they have money, they have opinions, they have

something to show, logistic infrastructure, and unions are fading, which is dramatic. (...) And the social policy goes through all sort of twists and turns and though we have a leftist government, the policy is ultra or definitely liberal, antisocial, anti-human, a real comedy.

The post-communist vs. post-Solidarity axis of political conflict was replaced in the year 2005 by the argument between “Solidarity Poland” represented by Law and Justice declaring themselves as the protectors of ordinary people and victims of transformation against “the liberal Poland” of Civic Platform whose leaders envisaged the need for further pro-market reforms. Law and Justice came to the rule winning the election in the late 2005. Their triumph was doubled with the win of Lech Kaczyński in a presidential race. Kaczyński himself member of the Solidarity movement imprisoned by the communists during the Martial Law in 1981 and professor of the labour law, defined himself as a conservative politician with socialist views on the economy. Nevertheless, after winning the election the party nominated for the position of Prime Minister Kazimierz Marcinkiewicz who during his first interview in the office when inquired about the social model that inspires his most declared: “I was most impressed by London. And what was achieved in Great Britain thanks to Margaret Thatcher” (Żakowski 2005). When asked about the intellectuals whom are most respected by him, he mentioned two names: Francis Fukuyama and Milton Friedman. After this kind of declaration it was not surprising that among the crucial decisions of Law and Justice government in a field of economy were: abolishment of inheritance tax regardless of the assets of the deceased, decreasing of personal income taxation in favour of those at the top (two rates: 18% and 32% instead of three: 19%, 30% and 40%) and reduction of the social insurance contributions both for the employer and employees.

Summary

The ‘winners of transformation’, those who succeeded thanks to their educational attainment and professional status, have become very active in defending the meritocratic way of stratifying society. Meritocracy is another example of a word which has changed its meaning overtime. Bitter reflections on this can be found in the last works of Michael Young, who coined the term half a century ago in his dystopian novel “Rise of Meritocracy” (1953). Maybe unanimous support for the chosen path of transition and acceptance for the growing inequalities could be to

some extent explained via statements of Young:

In the new social environment, the rich and the powerful have been doing mighty well for themselves. They have been freed from the old kinds of criticism from people who had to be listened to. (...) If meritocrats believe, as more and more of them are encouraged to, that their advancement comes from their own merits, they can feel they deserve whatever they can get. They can be insufferably smug, much more so than the people who knew they had achieved advancement not on their own merit but because they were, as somebody's son or daughter, the beneficiaries of nepotism. The newcomers can actually believe they have morality on their side (Young 2001).

It seems that the topic of the social responsibility of the elites has vanished from the public sphere in Poland, at least partially because the new elites, policy-makers, media and intellectuals who set up the agenda have defined the topic as meaningless. Among the reasons of the state of affairs which has been described above, one can note the substantive weaknesses of public media, which is involved in political conflict and it treated as another political institution dominated by the ruling party. The private media, on the other hand, mainly belongs to foreign corporations which follow a strictly pro-market way of thinking, promoting and supporting solutions beneficial for business lobbies. The role of intellectual and academic circles in sustaining consensus over what is and what is not an important topic on the agenda should not be overlooked either. It seems that the public debate in Poland has to a large extent mimicked what happened in the United States during the triumphant years of neo-conservatism. This can also be observed in other fields of the public debate which are outside the framework of this paper, such as penal policy, foreign policy regarding the war on terror, prioritizing spending on the military sector, and others.

A couple of years ago one of the Polish sociologists involved in studying the social consequences of transition and presenting the results of research on diaries documenting the dramatic situation and life strategies of poor and unemployed was accused of performing "lamentable sociology" by another distinguished professor of sociology (Rek 2007, 366). Michael Burawoy, in one of his addresses urging the public involvement of sociologists issued an appeal: "Sociologists must come out of the shells, the shells into which they retreated when the market euphoria was raging around them" (Burawoy 2009, 198). It seems that for Polish social scientists the choice was threefold: whether to lament, to retreat, or to enthusiastically praise the new order.

Reference list:

- Aronoff, Myron J. and Jan Kubik. 2013. "Homo Sovieticus and Vernacular Knowledge" [in] *Anthropology and Political Science. Convergent Approach*, edited by Myron J. Aronoff and Jan Kubik. New York–Oxford: Berghnan Books.
- Bauman, Zygmunt. 1998. "Zawrotna kariera podklasy." *Przegląd Społeczny* 1–2. <http://www.tezeusz.pl/cms/tz/index.php?id=354>
- Bonowicz, Wojciech. 2003. *Tischner*. Warszawa: Świat Książki.
- Buchowski, Michał. 2006. "The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother." *Anthropological Quarterly* 3(79): 463–482.
- Burawoy, Michael. 2009. "Public sociology in the age of Obama." *Innovation. The European Journal of Social Science Research* 22(2):189–199.
- Chmielewska, Katarzyna and Tomasz Żukowski 2006. „Naród z panem i plebanem: myśl polityczna i społeczna Adama Michnika” In *Media i władza*, edited by Piotr Żuk. Warszawa: Scholar.
- Czapiński, Janusz. 1995. "Money Isn't Everything: On the Various Social Costs of Transformation." *Polish Sociological Review* 4(112): 289–302.
- Czyżewski, Marek. 2013. "Teorie dyskursu i dyskursy teorii." *Kultura i Społeczeństwo* 2:3–25.
- Domański, Henryk. 2002. "Growing Inequalities and the Rise of Meritocracy in Poland." In *Structural Change and Modernization in Post-Socialist Societies*, edited by Władysław Adamski, Paweł Machonin and Wolfgang Zapf. Hamburg: Reinhold Kramer.
- Domański, Henryk. 2007. *Struktura społeczna*. Warszawa: Scholar.
- Dunn, Elizabeth. 2004. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remarking of Labor*. Ithaca: Cornell University Press.
- European Commission. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. 2010. *The Social Situation in the European Union 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. 2009. *Europe in Figures, Eurostat Yearbook 2009*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Ferge, Zsuzsa. 2008. "Is There a Specific East-Central European Welfare Culture?" In *Culture and Welfare State. Values and Social Policy in Comparative Perspective*, edited by Wim van Oorschot, Michael Opielka and Birgit Pfau-Effinger. Cheltenham–Northampton: Edward Elgar.
- Gans, Hans. J. 1995. *The War Against The Poor: The Underclass And Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Gella, Aleksander. 1989. *Development of Class Structure in Eastern Europe*.

- Albany: New York Press.
- Grancelli, Bruno. (ed.). 1995. *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*. Berlin–New York: Walter de Gruyter & Co.
- Hardy, Jane. 2009. *Poland's New Capitalism*. London–New York: Pluto Press.
- Katz, Michael B. 1989. *The Undeserving Poor: From the War on Poverty to the War on Welfare*. New York: Pantheon.
- Kieżun, Witold. 2013. *Patologia transformacji*. Warszawa: Poltext.
- Klebaniuk, Jarosław. 2004. „Obraz przemian społecznych w polskich mass mediach”. In *Demokracja spektaklu*, edited by Piotr Żuk. Warszawa: Scholar.
- Klein, Naomi. 2007. *Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. London: Penguin Group.
- Kołodko, Grzegorz. 2011. *Truth, Errors and Lies: Politics and Economics in a Volatile World*. New York–Chichester: Columbia University Press.
- Kołodko, Grzegorz. 2009. “Two-thirds of Success. Poland's Post-communist Transformation 1989–2009.” *Journal of Communist and Post-Communist Studies* 3(42): 325–351.
- Kowalik, Tadeusz. 2009. *www.polska transformacja.pl*. Warszawa: Muza.
- Koźmiński, Andrzej K. and Sztompka, Piotr. 2003. *Rozmowa o wielkiej przemianie*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania im. Leona Koźmińskiego.
- Ost, David. 2005. *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Palska, Hanna. 2009. “Casting off the Coat of Konrad: Polish Intelligentsia in the Era of Systemic Transformation.” *Studies on East European Thought* 4(61): 249–269.
- Pluciński, Przemysław. 2010. „Niedyskretny urok klasy średniej.” In *Podziały klasowe i nierówności społeczne – refleksje społeczne 20 lat po zmianie systemowej*, edited by Piotr Żuk. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Podemski, Krzysztof. 2013. “Badania polskiego dyskursu publicznego II RP, PRL I III RP: Przegląd zagadnień.” *Kultura i Społeczeństwo* 2: 27–66.
- Rek, Magdalena. 2007. „Nierówności społeczne w debacie prasowej: Dyskusja o polskiej biedzie na łamach »Gazety Wyborczej«.” In *Oblicza nierówności społecznych*, edited by Jarosław Klebaniuk. Warszawa: Wydawnictwo Eneteia.
- Rokicka, Ewa and Wielisława Warzywoda-Kruszyńska. 2006. “Social Justice and Social Inequalities – Analysis of the Public Discourse in Poland.” In *Soziale Gerechtigkeit: Reformpolitik am Scheideweg*, edited by Alexander Grasse, Carmen Ludwig and Berthold Dietz. Wiesbaden: VS-Verlag.
- Romero, Mary and Eric Margolis. 2005. “Introduction.” In *The Blackwell*

- Companion to Social Inequalities* edited by Mary Romero and Eric Margolis. Oxford–Malden–Victoria: Blackwell Publishing.
- Słomczyński, Kazimierz M. et al. 2007. “Changes in Class Structure in Poland, 1988–2003: Crystallization and Winners-Losers’ Divide.” In *Continuity and Change in Social Life. Structural and Psychological Adjustment in Poland*, edited by Kazimierz M. Słomczyński and Sandra T. Marquart-Pyatt. Warsaw: IFiS Publishers.
- Sowa, Jan. 2010. „Mitologie III RP: Ideologiczne podstawy polskiej transformacji.” In *Podziały klasowe i nierówności społeczne – refleksje społeczne 20 lat po zmianie systemowej*, edited by Piotr Żuk. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Szarfenberg, Ryszard. 2012. *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce – pomiar, wyjaśnianie, strategie przeciwdziałania*. Warszawa: Fundacja ICRA, Fundacja F. Eberta.
- Sztompka, Piotr. 2008. “The Ambivalence of Social Change In Post-Communist Societies.” In *Czy koniec socjalizmu?: Polska transformacja w teoriach socjologicznych*, edited by Anna Śliż and Marek S. Szczepański. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sztompka, Piotr. 2003. *Socjologia*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Sztompka, Piotr. 2001. “The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?” Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung GmbH. <http://bibliothek.wzb.eu/pdf/2000/p00-001.pdf>
- Sztompka, Piotr. 1993. *The Sociology of Social Change*. Oxford: Wiley-Blackwell
- Szumlewicz, Piotr. 2006. „Robotnicy i ich wrogowie.” In *Media i władza*, edited by Piotr Żuk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Tarkowska, Elżbieta (ed.). 2013. *Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego*. Warszawa: Wydawn. IFiS PAN.
- Tischner, Józef. 1992. *Etyka solidarności i Homo Sovieticus*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- van Dijk, Teun A. 2006. “Ideology and Discourse Analysis”. *Journal of Political Ideologies* 11(2): 115–140.
- van Dijk, Teun A. 2004. “Politics, Ideology and Discourse.” In *Encyclopedia of Language and Linguistics. Volume on Politics and Language*, edited by Ruth Wodak. Oxford: Elsevier.
- van Dijk, Teun A. 2008. *Discourse and Power*. Houndmills–New York: Palgrave Macmillan.
- van Dijk Teun A. 2011. “Discourse and Ideology.” In *Discourse Studies*, edited by Teun A. van Dijk. London: Sage.
- Van Oorschot, Wim. 2007. “Culture and Social Policy: A Developing Field of Study.” *International Journal of Social Welfare*, 16: 129–139.

- Wacquant, Loic. 2009a. *Prisons of Poverty*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wacquant, Loic. 2009b. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1997. "Social Science and the Quest for a Just Society." *American Journal of Sociology* 102(5): 1241–1257.
- Walzer, Michael. 1983. *Spheres of Justice*. New York: Basic Books Inc.
- Warzywoda-Kruszyńska, Wielisława et al. 2007. "On Policy Responses Overcoming the Transmission of Inequalities in Tomaszow Mazowiecki." *European Studies on Inequalities and Social Cohesion* 3–4(7–8): 143–188.
- Warzywoda-Kruszyńska, Wielisława et al. (2006). "Report on Top Level Political and Social Actors Interviews: Poland." *European Studies on Inequalities and Social Cohesion* 1–2(5–6): 169–204.
- Wasilewski, Jacek, 2012, „Posłom frykasy, dzieciom ochłapy: Tworzenie podziałów społecznych w mediach.” In *Retoryka mediów, retoryka w mediach*, edited by Małgorzata Marcjanik. Warszawa: Instytut Dziennikarstwa.
- Wnuk-Lipiński, Edmund. 2005. *Socjologia życia publicznego*. Warszawa: Scholar.
- Wright, Erik O. 2005. "Falling into Marxism; Choosing to Stay." In *The Disobedient Generation: Social Theorists in the Sixties*, edited by Alan Sica and Stephen Turner. Chicago: University of Chicago Press.
- Woźniak, Wojciech. 2013. „Nierówności w publicznej debacie: Zmierzch neoliberalnej mitologii?” *Władza sąđenia* 2: 45–54.
- Woźniak, Wojciech. 2012. *Nierówności społeczne w polskim dyskursie politycznym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Woźniak, Wojciech. 2010. „Zwalczanie ubóstwa, czy zwalczanie ubogich? O wizerunku biednego w polskim dyskursie publicznym.” In *Podziały klasowe i nierówności społeczne – refleksje społeczne 20 lat po zmianie systemowej*, edited by Piotr Żuk. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Woźniak, Wojciech. 2007a. "Inheritance of Social Inequalities as Perceived by Political Actors in Finland, Poland and Estonia." In *Comparative research in the social sciences*, edited by Nikolai Genov. Paris–Sofia: International Social Science Council, Research Centre: Regional and Global Development.
- Woźniak, Wojciech. 2007b. "Top Level Actors Speak about Social Policy and Intergenerational Inheritance of Inequalities." *Przegląd Socjologiczny* 2 (LVI):75–96.
- Young, Michael. 1994. *The Rise of Meritocracy*. Transaction Publishers: New Brunswick–London.
- Young, Michael. 2001. "Down with Meritocracy." *Guardian*, 29 June. <http://www.guardian.co.uk/politics/2001/jun/29/comment>
- Zarycki, Tomasz. 2009. "The Power of Intelligentsia: The Rywin Affair.

and the Challenge of Applying the Concept of Cultural Capital to Analyze Poland's Elites." *Theory and Society* 6(38): 613–648.

Zarycki, Tomasz. 2003. "Cultural capital and the political role of the intelligentsia in Poland." *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 19(4):91–108.

Zinovyev, Alexander. 1986. *Homo Sovieticus*. New York: Grove/Atlantic.

Żakowski, Jacek. 2005. „Mój gabinet: Wywiad z Kazimierzem Marcinkiewiczem”. *Polityka* 45(2529): 22–26.

Żakowski, Jacek. 2009. „Jak pokonać światowy kryzys?": Interview with Jeffrey Sachs. *Polityka* 4(2689): 30–34.

Wojciech Woźniak holds a PhD in sociology. He works as an assistant professor at the Department of General Sociology at the Faculty of Economics and Sociology, University of Łódź. His research interests cover: social inequalities, analysis of public discourse concerning social issues, moral panics, Finnish socio-economic model and sociology of sport. He has authored a book titled: Social inequalities in Polish political discourse in Poland released in 2012 by Scholar Scientific Press and more than 40 papers or book chapters published in scientific journals or collections.

Address:

Wojciech Woźniak
Department of General Sociology
Faculty of Economics and Sociology
University of Łódź
ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź
e-mail: wwozniak@uni.lodz.pl

Citation: W. Woźniak, *From underclass to Homo sovieticus: Human constraints towards modernization*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/07.Wozniak.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.7 (date).

DOI: 10.14746/pt.2014.3.7

Autor: Wojciech Woźniak

Tytuł: *Od underclass do Homo sovieticus: Czynniki ludzki hamulcem modernizacji*

Abstrakt: Celem artykułu jest zaprezentowanie pewnych procesów dyskursywnych uzasadniających wybraną ścieżkę społeczno-ekonomicznej transformacji ku kapitalizmowi w Polsce. Szczególną uwagę poświęca się roli elit w kształtowaniu dyskursu publicznego legitymizującego znaczącą pauperyzację społeczeństwa oraz wzrost nierówności społecznych jako wynikający z indywidualnych deficytów oraz „cywilizacyjnej niekompetencji” jednostek znajdujących się na dole struktury społecznej. Tych polskich obywateli prezentowano jako hamulec i przeszkodę w osiągnięciu szybszego tempa procesów modernizacyjnych. Wpłynęło to zarówno na sposób myślenia polityków zaangażowanych w podejmowanie decyzji na szczeblu ogólnopolskim, jak i na postawy tych, wdrażających działania społeczne na poziomie lokalnym. Ponadto przyczyniło się

do niepisanego konsensusu wśród partii politycznych głównego nurtu odnośnie neoliberalnych reform w gospodarce i polityce społecznej.

Słowa kluczowe:

Homo sovieticus, elity, Polska, postkomunizm, dyskurs, transformacja społeczno-gospodarcza, modernizacja

Wojciech Woźniak – socjolog, adiunkt w Katedrze Socjologii Ogólnej na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Jego zainteresowania badawcze to nierówności społeczne, analiza dyskursu publicznego wobec kwestii społecznych, zjawisko paniki moralnej, fiński model społeczno-gospodarczy, socjologia sportu. Jest autorem wydanej w 2012 roku nakładem Wydawnictwa Naukowego Scholar książki *Nierówności społeczne w polskim dyskursie politycznym* oraz ponad 40 artykułów opublikowanych w czasopismach naukowych lub pracach zbiorowych.

constant transition

ATILA LUKIĆ, GORDAN MASLOV

“Did Somebody Say ‘Transition’?”
A Critical Intervention into the Use
of a Notion

From the time of its introduction, the concept of ‘transition’ has effected a tectonic shift in our understanding of post-socialism. In the process which has taken place during the last couple of decades after the collapse of East European socialist regimes, it has become transformed from one of the signifiers of the political and social change which occurred into a cornerstone for thinking, analyzing and predicting the future of post-socialism. Furthermore, in this article it is posited that all the political and social processes occurring in the ex-socialist countries are defined in relation to transition as an all-encompassing form of post-socialist experience. Relying on the discursive theory of Ernesto Laclau, this article attempts to consider together the usually separated questions of epistemology and ontology, and to ask what is the connection between scientific origins of the concept of transition and its political legitimacy. We claim that transition is a “sutured” structure composed of various social experiences and political strategies, which naturalizes and universalizes the contingent power struggles that are taking place and will take place in the future of post-socialist countries. Therefore, severing the existing bonds between transition and the actually existing post-socialism is a necessary precondition for creating a more complex and productive understanding of the societies of East and South East Europe.

Keywords: contingency, discourse analysis, Eastern Europe, Ernesto Laclau, post-socialism, transition, transitology

Insofar as an act of institution has been successful, a “forgetting of the origins” tends to occur; the system of possible alternatives tends to vanish and the traces of the original contingency to fade. In this way, the instituted tends to assume the form of a mere objective presence.

Laclau 1990, 34

Introduction

When the post-history of the dissolution of the East European Bloc is written, as well as the consequent transformation of states and societies of South-East (SEE) and East Europe (EE) and their accession to the European Union (EU), the term ‘transition’ will stand out as the dominant term in the understanding of societies of that time. Although its use has been ostensibly less than frequent in the last half-decade, if not more, in both academia as well as the public, inasmuch as the set of problems which it encompassed were apparently over (especially institutional and political reforms), with only a few serious contenders transition has been one of pivotal terms in the way former socialist societies have narrated their transformation from authoritarian societies with planned economies to democratic and free market societies.¹ As a concept, transition aims to completely exhaust the meaning and scope of a certain society – in this case that of post-socialism – by encapsulating it in time (“before” and “after” transition) and space (“East” and “West”, the Balkans and Europe, etc.). It is one of the concepts which is defined as a result of painstaking and arduous work carried out by the academic community, but the power it yields is based on common sense. In this sense metaphors have a privileged role in the (re)production of everyday beliefs, thus forming a part of what Foucauldian scholar Giovanna Procacci calls *savoir* – an intermediary discourse between the level of science and direct social intervention the aim of which is to “create an object upon which [govenmental] intervention is possible” (Procacci 1991, 157). For example, the metaphors of “a young and fragile democracy” and “learning about democratic political culture” (see Kapstein

1 Of course, the material for this narrative was abundantly provided by Western political science. See Guilhot 2005.

and Converse 2008, Maldini 2006) are commonly used not only in the public domain but among academics as well. In another equally illuminating example, the French economist Marie Lavigne speaks of transition as a condition of long ill men who, after decades of illness and recovery can no longer distinguish between the two states (Lavigne 1999, see also Buden 2010). The concept of transition possesses a “real” existence which remains even after theoretical deconstruction; in most cases of critical intervention this ontological dimension is left out due to epistemological or theoretical reasons. In this essay we focus on the point of convergence between the supposed object – post-socialist experience – and its representation – transition. Our aim in this paper is not to add to the never-ending list of signifiers representing the SEE and EE states by replacing transition with some other concept, but to provide a short comparative analysis of transitional societies, or even to put forward a more or less comprehensive critical overview of transitional literature. We try to put forward a theoretically-driven argument for the overall rejection of the concept by accentuating two ongoing processes which are of crucial importance for understanding the way the concept of ‘transition’ aims to denominate these societies. First, we maintain that all political and social processes occurring in former socialist countries are defined in relation to transition as a peculiar and *contingent* (Laclau) form of post-socialist experience, i.e. as something lived and not canonized through the political optics of political regimes for naming. Second, we argue that by theoretically delineating the existing bonds between transition and post-socialist society, a necessary precondition is met in order to create a more complex and productive understanding of the actuality of the social moment which is defined as “transitional”.

Relying on a group of authors usually placed under the heading of “post-foundational political theory” (Marchart 2007), most notably the work of Argentine political theorist Ernesto Laclau, we aim to analyze the way in which the knowledge on post-socialism – and by this we mean both science and *savoir*, scientific knowledge and its political operationalization or policy aspects – constructs its object of study. Second, we question the discursive operations through which the named object achieves ontological consistency: in other words, we attempt to intertwine the usually separated questions of epistemology and ontology and ask what is the connection between epistemological and political legitimacy of transition.

The knowledge on post-socialism: objectivity, teleology and transition

Although the scope of the paper allows only for a brief analysis, it seems appropriate to start with a short genealogy of transition, or in Giorgio Agamben's words "the map of the migration of the concept" (Agamben 1993), providing marks upon which the contemporary use of the concept in social sciences is contingent.² The field of transitology studies was first opened up by American political scientist Dankwart Rustow in his work „Transitions to democracy: towards a dynamic model" (1970). Rustow aimed to disentangle the preconditions of democracy and its institutions while underlining the necessity and role of political consensus. His attempt to accentuate political agency over the socio-economic and cultural conditions of development theory was continued and transformed by the work of two American political theorists in the mid-1980s, Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter. Breaking away from the general premises of modernization theory, for O'Donnell and Schmitter transition was a concept defined *post facto*, i.e. in retrospect, with the explicit aim of probing the preconditions and the openness of transition from authoritarian forms of government to capitalism and liberal democracy in South America (O'Donnell and Schmitter 1986). Wishing to avoid complex macro-models of social change, their minimalist approach defined transition simply as an "(...) interval between two political regimes" (O'Donnell and Schmitter, cited in Jović 2010, 48). The events of 1989 and their aftermath provided an ample opportunity to apply the concept in somewhat different conditions: the knowledge on post-socialism, which for a short period of time found itself in an ontologically and epistemologically open space – a sort of interregnum of meaning, a place and time devoid of dominant political signifiers – and soon became focused not only on explaining or understanding the changes that occurred, more often than not haphazardly, but in grasping the historicity of the process by clearly delineating its determinants and supposed goals.³ In this new context the theory

2 Having in mind the scope of this article any kind of overview is sketchy at best and, at worst, deficient or even misleading. Nonetheless it is necessary to show how – throughout the history of its use – the concept was plagued by serious theoretical and political issues. For a short but thorough overview, see Guilhot 2002.

3 As shown by Nicholas Guilhot, the concept of transition, which plays a pivotal role in the scholarly expertise which aimed to potentially "remodel global polity" after the fall of the Berlin Wall, was taken from Marxism and its concept of socialism as an intermediate stage towards communism (Guilhot 2005). For the purposes

of transition, which up to this moment has more or less accepted its epistemological limitations by focusing on insecurity as a main characteristic of any systemic change (thus more or less limiting itself to analysis of its micro-aspects), turned into a more general approach anticipating the future and providing guidelines for the management of political conflicts and the development of societies' full potentials. The ideas of progress, universal History, and objective and absolute knowledge of the political became the crucial components of this new dispositive knowledge. This multidisciplinary body of work with an explicit aim – to explain the transformation from socialist to market economy societies – become known as *transitology*. All approaches under this name, regardless of their differences, share a premise that transition is a “rational design” (Stark 1992), an institutional and political project which had only to be implemented on a specific social situation (Carothers 2002, Humphrey and Mandel 2002, Marody 1998, Stark 1992).⁴ This theoretical paradigm soon became criticised on a number of levels. Katherine Verdery, a prominent anthropologist of post-socialist Europe, criticized transitional teleology, claiming that the future condition of the ex-socialist countries cannot be “read off” from the development path of Western democracies (Verdery 2002). Chris Hann argued that what is needed is a corrective to transitology, which failed to explain the processes that occurred after the fall of the Berlin Wall (Hann 2002). Furthermore, Thomas Carothers claims that the Western epistemology is so deeply rooted in certain concepts that as a consequence “analysts are in effect trying to apply the transition paradigm to the very countries whose political evolution is calling that paradigm into question” (Carothers 2002, 10). Steven Sampson argued altogether against what he called “the adherence to concepts in the study of East European societies” (Sampson 2002, 298), be it, *inter alia*, “transition”, “integration” (Petsinis 2010) or, somewhat

of this article we should underline that, together with the takeover of the concept from Marxist philosophy, contemporary transitology and political science also inherited its problematic use, especially its teleological dimension, which itself was a place of continuous debates on the Marxist left. The most prominent debate on the transition to communism and its theoretical-political consequences was that instigated by Althusser's collaborators. For a theoretical overview, see: Etienne Balibar, *On the Dictatorship of the Proletariat*. London: New Left Books, 1977, chapter V.

4 This is especially true for the corner-stone of academic knowledge on post-socialism: economic science. For example David Turnock, the English specialist on Eastern Europe, argues that although the final destination of transition cannot be clearly determined since there are multiple Western models (but not because it is unachievable as such), each EE society creates its own adaptation by transforming its civic virtues (Turnock 1997).

similarly (and equally Eurocentric), “re-integration” (Pop-Eleches 2009). Although fully justified in confronting the attempts at “suturing”⁵ all post-socialist experience under a single signifier, Sampson is nonetheless arguing for the use of another concept – “post-postsocialism” – which, not unlike like “post-transition” (Tomić-Koludrović and Petrić 2007) is – in its explicit linearity and positivity – as equally plagued by teleological obscurity as the other notions he dismisses.

A significant number of authors (Verdery 2002, Hann 2002, Marody 1997) that took upon themselves to criticize transitological explanations did so from the standpoint of normative critique – aiming at the implicit political content of the process that was soon to be labelled as “shock-doctrine” or, a bit later, “neoliberalism” – while only a smaller number attempted to provide a critique of its epistemological “horizon” as such. Although transitology as a knowledge apparatus has been strongly criticized from its inception, its central concept of ‘transition’ was usually taken for granted. The peculiarity of transition as a theoretical form is that, on one hand, it plays a pivotal role in the field of post-socialist studies by defining the limits to its application, while at the same time its definitions differ on a case-by-case basis. Putting aside for now the differences between theoretical approaches, the paradigm of transition involves: 1) a universal view on democratization as a “one-way” process; 2) assigning political elites and institutional factors with a crucial role, and 3) neoliberalism and free-market building as its normative content (see for example Jankauskas and Gudžinskas, 2007). The dominant view of transition as a process – being based on an idea of transformation from one social model to another, and therefore defined in dichotomies good/bad, favourable/unfavourable, just/unjust etc. – is set up against the notion of contingency and the fundamental openness of any political regime to change. Therefore, regardless of the criteria in question – economic, cultural or political – which differ from author to author or from one school of thought to another, the rules for creating the definition of the concept are more or less the same. But when writing about it, if not using economic-institutional criteria, authors often eschew the definition of the concept altogether. For example for Michael Heller, paralleling conventional use (such as that of World Development Report, 1996), transition refers to “(...) the 28 post-socialist societies

5 Influenced by the work of Lacanian scholar Jacques Alain Miller (Miller 2006), political theorists Ernesto Laclau and Chantal Mouffe used the Lacanian notion of “nodal points” (*point de captation*), a privileged sign around which the meaning of certain discourse is constructed by fixing (or “suturing”) the other signifiers (Laclau and Mouffe 2005).

in which some market-oriented reforms have been adopted but which cannot yet be described as fully-formed market economies” (Heller 1998, 623). We maintain that the deceiving simplicity and lack of precision in defining the term (as evident in the example above) is referenced to numerous epistemological problems approaching the study of transition, one of which is the lack of a clear theoretical framework. Since not openly over-determined, the crisis of the theoretical framework defined by the use of transition does not directly manifest itself as a crisis of a certain theoretical approach.⁶ Even as the political and social promises of transition are melting away, humanities and social sciences (especially, but not reducible to, economics, see Turnock 1997; Lavigne 1999) have a hard time distancing themselves and changing their epistemological perspective. The history of the theory of transition and the way it aims to fully grasp post-socialist experience as an experience of radical inherent instability of all social identities is a history of the transformation of its central concept, away from being an *explanandum* to being the *explanans*. Transition has become an indicator in a series of processes – cultural, political, institutional etc. – growing into an ever widening and conceptually deficient, yet rarely questioned, framework. Following its neutralization and consequent migration to other social sciences, transition lost its concise meaning (as in the work of O’Donnell and Schmitter), which enabled its narrative to attain a circular structure. Thus the meaning of the transition is always-already present in itself, with the task of scientific practice reduced to its simple recovery.

A second, and more important, issue is that transition is represented as a neutral discourse, a simple observation of existing conditions which *cancels the distance between representation and the object that is represented*. The social reality of transition is presented as non-discursive, while the dominant discourse on transitional reality represents its own self-understanding. In this sense we are not simply dealing with modern duality of ideology as error and reality as truth: as a signifier *transition produces the reality it aims to represent*. Therefore, if the concept of transition is both a theoretical and a political investment, every theoretical intervention in explaining the post-socialist condition represents a political intervention (and vice versa). It seems to us that rather than being a strong-point for ongoing research on post-socialism and a consequent basis for social

6 Although the absence of a single dominant theoretical framework is a sign of theoretical heterodoxy, it is nonetheless premised on an implicit ontological basis being, in Laclau’s words, a disavowal of the fundamentally contingent character of the event.

policy, this often-referred-to obviousness – supported by the incapacitating immediacy provided by the self-evidence of change – should be thoroughly criticized. Although the number of critics of transition is steadily growing, the implicit teleology which determines the conceptual apparatus itself – and for us represents the crucial aspect of the post-socialist condition – is usually outside the scope of most critiques.⁷ For example, whilst noting the deficiencies of the conceptual apparatus of transitology in the context of analyzing SEE post-socialism, Croatian sociologists Lalić, Maldini and Andrijašević maintain that “(...) some transitional countries had not managed to realize even the most basic criteria of liberal democracy, and thus remain ‘stuck’ on different stations along its [transition] way” (Lalić et al. 2010, 31). Thomas Carothers has documented a number of “qualified democracies” that political theorists use to describe various stages of political transition in certain countries: formal and semi-, electoral and façade, virtual and illiberal, weak and partial etc. (Carothers 2002).⁸ This kind of evolutionist view was already present in the work of O’Donnell and Schmitter, whose approach is often defended as “retrospective” and “open” (Jović 2010), even “extreme in embracing indeterminacy” (Haggard and Kaufman 1997, 264) when attempting to define a criteria by which we can “measure the rank of democratization” (Jović 2010). But the criteria for this measurement is itself related to the “minimal” or “ideal” level of “democratization”, defining therefore any departure from it as a deviation or deficit of the unequivocally defined regulative ideal. As sociologist Mira Marody has maintained, in transitology “(...) attention was paid mostly to threats and obstacles which could hamper the transition” (Marody 1998, 43). Since the declarative goal of transition was the creation of democratic political systems with corresponding free market economy institutions, the perspective it provides

7 For example, see the work of David Stark, in which he maintains that to escape from the trap of a single theoretical model forced upon numerous countries it is enough to insist on its multiplicity: “(...) we should instead regard East Central Europe as undergoing a plurality of transitions in a dual sense: across the region, we are seeing a multiplicity of distinctive strategies; within any given country, we find not one transition but many occurring in different domains – political, economic, and social” (Stark 1992, 18).

8 If further proof is necessary for Guilhot’s thesis about the history of the concept of transition, consider the quote from Balibar: “This logic of evolutionist approach is incapable of thinking in terms of tendencies and contradictions, multiplying the indeterminate stages in order to evade the resulting theoretical difficulties” (Balibar 1977, 43). Of course, Balibar was referring to the epistemological problems of the evolutionary current in Marxism and the way it addresses the theoretical issues of the transition to communism – though, the logic of de-politicization is the same.

constrains us to examine the political life of post-socialism only by reducing it to the “infinite task of perfection“ of the existing politico-economic constellation (Pupovac 2010). The epistemology and political praxis of transition cross multiple paths in almost countless names of aberrations and deviations from the proposed transitological model: one of the less conspicuous but nonetheless present epistemological functions of transitology is to precisely define, code and catalogue these departures. As an object that aims at scientific legitimacy, transition is defined by a mode of normality in which:

Excess or deficiency exist in relation to a scale deemed valid and suitable – hence in relation to a norm. To define the abnormal as too much or too little is to recognize the normative character of the so-called normal state. This normal (...) state is no longer simply a disposition which can be revealed and explained as a fact, but a manifestation of an attachment to some value (Canguilhem 1991, 23).

Since deviations can only be defined in relation to the proposed situation of normality, their only significance is to secure ontological consistency where there is none – in the process of *construction of the object of scientific analysis*. From the perspective of post-foundational political theory, transition provides a defence against the radical contingency reactivated through the collapse of real existing socialism. In Oliver Marchart’s words “(...) the strong [radical] notion of contingency implies that being neither impossible nor necessary is itself necessary for all identity” (Marchart 2007, 29). Although from the post-foundationalist perspective no stable identity or social formation can ever be achieved, both are necessary in their precarious forms. Transition thus functions as a *defence formation* against the experience of the fact that, as Laclau and Mouffe (in)famously stated, “society does not exist“, while at the same time it attempts to provide an answer to the question of why it does not exist: only it defers the reasons and therefore the possibility of its foundations (in)definitely into the future. This (in)finitivity of transitional societies’ foundations is at the very core of transitional promise and the crucial aspect of the concept itself.

Reactivating contingency: Towards a post-foundationalist approach to transition

One of the most influential contributions to post-foundational political theory is the seminal joint work of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe,

Since deviations can only be defined in relation to the proposed situation of normality, their only significance is to secure ontological consistency where there is none – in the process of *construction of the object of scientific analysis*.

published in 1985 under the title *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (Laclau and Mouffe 2005). By deconstructing what they had diagnosed as a reductionist line within Marxist thought, the authors take conflict – renamed as antagonism – as their central notion. But unlike Marxism, antagonism in discourse theory is characterized by *materiality* and *subjectivity*: it represents neither a concept nor a category since it does not precede its own application, nor can it exist outside it. At the same time, it isn't exclusively reducible to it because its main characteristic lies in the fact that it is constituent of the very social objectivity whose part it represents. Antagonism is crucial for the construction of social relations and as such it is impossible to objectively grasp or represent it: "(...) the moment strictu sensu of the clash, far from being objective, indicates the impossibility of society of reaching a full objectivity" (Laclau 2006, 104).

The ontological stake in question becomes clear at this point: by maintaining that society is formed as a system in which every identity and practice possesses its own meaning Laclau established that, not unlike discourse, the social field is comprised of a series of signifiers characterized by mutual difference, and whose relationship can be reduced to minimal definition – A and not-A. In order for society to be encapsulated in a unity which is able to give meaning to its constituent parts, just like every other system it needs to establish a limit of exclusion, i.e. decide which heterogeneous elements do not belong to it. These foreign elements are assigned a new key role in supplying the necessary "material" for the definition of the society as an enclosed and meaningful structure. If one of the main assumptions of structural linguistics – that meaning is in fact the result of a negative operation of difference – is correct, then the existence of the whole is necessary since it limits the potentially infinite number of mutual differences. Another consequence of this ontology is that the breakdown of the dominant narrative is at the same time the sign of the breakdown of the social system itself. Laclau named the moment when radical contingency becomes visible *dislocation*, a term which in his later works written under the strong influence of Jacques Derrida replaced the notion of antagonism as an undeconstructable "foundation" (Thomassen 2005, Laclau and Bowman 1999). It is only under a certain conditions – such as, for example, the dissolution of a political regime, not unlike those seen in the late 1980s and early 90s – that one can encounter the groundlessness of a society:

This revelatory function of dislocation and antagonism is achieved when gaps, breakdowns, and interruptions occur at the ontic level of beings. The dislocatory

event brings with it an effect of unconcealment, which is the second consequence (...) (Marchart 2007, 152).

While the experience of post-socialism is always-already represented (since it is always the experience of the subject, which can only be the subject of a discourse), one way to think of post-socialism is to argue that it is *a space of prolonged dislocation(s)*, caught between radically divisive history and a hopeful yet elusive future continuously undermined. Post-foundational ontology precisely allows for the representation of:

(...) the failure inherent to representability (the moment of clash present in antagonism which, as we have said, escapes direct representation) becomes itself representable, even if only through the traces of non-representability within the representable (as in Kant's noumenon: an object which shows itself through the impossibility of its adequate representation) (Laclau 2006, 105).

This object, at the same time *necessary* – because it makes meaning possible and creates an enclosed totality out of a group of signifiers – and *impossible* – because the relationships of equivalence between the chains of signifiers, which constitute the system and which were created by the “extension” of the system, are unstable by definition – is an *empty signifier* (Laclau 2007). This “signifier without the signified” is situated at the very limits of the system and stands for its impossibility to close itself as a stable unity of meaning; closure can be achieved temporarily and only by a negative operation of exclusion by which the excluded becomes a pure negativity according to which the closed system is defined. By radicalizing these assumptions and applying them to social analysis we can differentiate between “society” and “the social”: ‘the social’ represents a discursive terrain within whose framework the meaning is partially fixed through suture points which are always the result of a political act which aims to create a meaningful whole – society (Laclau and Mouffe 2005). The political thus becomes the ontological of the society, a moment in which its social “form” or “quality” (democratic, socialist, transitional etc.) is decided upon. Because of the fact that Laclau’s discourse theory essentially represents a theory of political signification – i.e. a theory of formulation and creation of social meaning and identity – we believe that it is crucial for the analysis of transition as an empty signifier (Laclau 2006). Since power is defined as an ability to create the so-called “society-effect”, for Laclau a simple relationship of representation in which the representing object exists outside and independent of its own representation does not exist. Representation is not a secondary phenomenon which mirrors an object with an already existing and a “fixed” identity; it always adds

to the identity of that which it represents, becoming thus the primary terrain for its very construction (Laclau 2006).

According to this brief outline of Laclau's theory, transition can't in any meaningful way represent a politically neutral concept, something which, we believe, is the fundamental and unquestionable assumption shared by all parties engaged in the current process of negotiating its effects and consequences. *It is rather a politically articulated unity in which power and representation are mutually contaminated from the very beginning. As a theoretical and political concept its effects are written in the social reality itself.* Most critiques of the concept of transition do not touch upon this level, on which the "the society effect" is created – i.e. the dimension of political ontology which makes possible the unified meaning of the interpretation of various indicators (be they economic, sociometric, cultural etc.).

We maintain that the fact that transition is used to offer all answers to the post-socialist condition is not a sign of its strength as a theoretical concept, but a problem to be researched. As a legitimate object of knowledge and analysis transition possesses the structure of an establishing totality, providing a meaning to a historical process which by definition cannot have one. It functions as what Louis Althusser named "expressive totality" in which "each part 'conspires' in the essence of the totality, so that the whole can be read in each of the parts, which are total parts (*partes totales*) homologous with it" (Althusser and Balibar 1970, 310-11). Its can "describe the effect of the whole on the parts, but only by making the latter an 'expression' of the former, a phenomenon of its essence" (Althusser and Balibar 1970, 310), giving the impression of logical and temporal consistency:

If the efficient cause takes precedence, the final cause, the *telos* of the process of change, has to be active from the beginning: it is only as a result of this teleological orientation of action that 'becoming' acquires a being which it lacks. Becoming is intelligible only as far as it is *dominated* by its *telos* (Laclau and Zac 1994, 28).

Therefore, since its starting and end points have already been determined the possibility for transformation of the concept of transition is minimal – the only space somewhat open for political (or academic) discussion is the way from point A to point B. *Numerous different processes may be named transitional and, correspondingly, transition – as a totality of post-socialist experience – can only be identified from the position of its always-already successful outcome.* Therefore, a seemingly minimal and most common definition of transition as an "intermediary period" – what Carothers (2002)

According to this brief outline of Laclau's theory, transition can't in any meaningful way represent a politically neutral concept, something which, we believe, is the fundamental and unquestionable assumption shared by all parties engaged in the current process of negotiating its effects and consequences. *It is rather a politically articulated unity in which power and representation are mutually contaminated from the very beginning.*

calls a “grey zone” – already presupposes an ideological mechanism of belief in the necessity of its final outcome. We maintain that this is the crucial part of the ideological background to the common language of “necessary un-popular and painful measures” (Jeffries 1996), a sacrificial policy proposed and/or forced onto the citizens of SEE and EE countries, (in)famously articulated by former Czech President Vaclav Klaus’s plea for “no half-measures” in social reforms (Klaus 1994). It is here that this ideological mechanism shows a number of very concrete – one is tempted to say material – effects: it allows for the dismissal of political issues – such as reduction of social benefits, education, health care etc. – as a simple management “cost-benefit” issue of investing in a future which is already clearly defined. Political decisions, which reproduce the inequality of power, are depoliticized and consequently coded in the form of social goals which require “collective sacrifices”. In order to continue producing effects, the discourse of structural adjustment must find its support in the consensus, which transitional authors avoid describing as political, since such a definition attributes a crucial role to power, thereby revealing the contingent (i.e. non-necessary) nature of the discourse, whose sole legitimacy stems from its supposed necessity (as expressed in the infamous “There Is No Alternative” or “TINA”)⁹. But the implications of eluding the political dimension of transition and postulating an unattainable collective agent (i.e. society) which serves as a theoretical “get out of jail free” card are far-reaching. As Laclau notes, what necessarily accompanies this kind of ahistorical agent which corresponds to and manages the process is the idea that the transformation of society can be rational – which seems to be one of the main, albeit implicit, assumptions of transitology; best illustrated by the idea of transition as a subjectless process of managing social “costs” (since, by definition, they are required by the certainty of a future outcome and can thus only be the result of rational calculation):

If this transformation is conceived as taking place at the level of a rationally graspable ground of the social, then the transformation is the work of reason and not of ourselves. A rationality transcending us fully determines what is to happen, and our only possible freedom is to be conscious of necessity. (Laclau 2007, 102)

It seems therefore that transitional societies simply reinstate one teleology in a place of another. It is only the teleological perspective of transition

9 For an overall argument against the contemporary dominant forms of consensual politics (of which transition is but an aspect) and the political philosophy on which it is founded, see Mouffe 2005.

that enables one to talk about its “costs”. Without such an ideological horizon of expectations the costs, such as increasing unemployment rates, constantly declining living standards, rising poverty, erosion of the leftovers of the welfare state, political clientelism etc., suddenly turn into its end results (Močnik 2003). As Carothers maintains, the often described “feckless pluralism” or “dominant power politics” are a state of “normality” and not any kind of interim state to be overcome (Carothers 2002). The *telos* of transition functions as a Derridean *supplement* which becomes an indivisible part not only of the paradigm, but even of the concept itself – one which defines the identity of each of the elements of the structure it forms: if excluded, the experience of transition would ultimately be reduced to heterogeneity and polysemy.

The transitional framework represents a key step towards political signification, an attempt at defining social unity as a meaningful system by excluding that what is heterogeneous to its structure. But herein lies the “trap” of transitional ontology. Its universality – i.e. the framework within whose boundaries individual identities are formed – does not represent only a particular logic which erases differences among individual identities, but rather a logic which becomes a ground that permanently “absorbs” differences into itself, becoming a resource for transitional teleology itself. It is only by limiting, or by paradoxically including heterogeneity in the shape of discursive negativities of the system, that transition achieves its unstable ontological coherence. For example, in Croatian and post-Yugoslavian social sciences these elements include, only to name a few; “chaotic privatization” (Katunarić 2004), “criminal or political capitalism” (Cifrić 1998), “(...) a weird symbiosis of market absolutism and (...) ethno-national state”, “transitional capitalism”, “belated construction of state in the war context”, “return to traditionalism”, “the expected reactive nostalgia for safety” (Tomić-Koludrović and Petrić 2007), as well as “undemocratic political practice with certain retrograde processes” (Maldini 2006)¹⁰. As an “empty signifier” in the Laclauian sense, transition thus allows for a metaphorical and representational closure which stabilizes the meaning of other social and political phenomena within the post-socialist context. Therefore a seemingly

10 The stance of transitologists towards the pre-post socialist past is representative of this issue. For example David Lane argues that “processes inherited from the past may hinder progress and the success of capitalism and market relations” (Lane 2007, 3). This position is brought to its most radical, but by no means infrequent, conclusion in the work of the French economist Marie Lavigne, who maintains that “most of these legacies, if not all, are negative from the point of a view of transition to a new system” (Lavigne 1999, 16).

endless series of metonymic displacements of the dominant discourse is neither a limit nor an obstacle to its successful functioning. As Jelica Šumič Riha maintains regarding the global dominance of neoliberal discourse,¹¹ *its structural non-closeness not only does not endanger its hegemonic status, but is on the contrary the source of its thriving and success*. It is only by a process of extension of the semantic field that a unique sense of the whole is created, converting previously mutually heterogeneous and foreign elements into moments of the defined whole. Transition ceases to be a concept (one among others) which is used to designate a certain period in history, and is transformed into an *ontological support to those theoretical approaches that aim to explain post-socialism: it creates a singular socio-political process and provides it with a narrative sense*. The end result of this epistemological transformation is the affirmation of the last dominant historical narrative about the end of history, or the inherent position of global capital as a continuous circulating structure whose legitimacy, regardless of its form, can only be “transitional”.¹²

Conclusion: A future (beyond) transition?

Transition has provided a theoretical framework for understanding a whole array of different social and political processes and phenomena at the crucial historical moment of one of the biggest changes of a socio-political regime in contemporary world history. Therefore, it is only natural to wonder why one should question a concept which aims to explain the profound transformation that societies in Eastern and South-East Europe underwent and which apparently does so more-or-less successfully?

In this paper we intended to provide a Laclauian discursive analysis of the political emergence of the concept of transition, analyzing it as a “signifier without signified” (Laclau), a signifier which, by naming, aims at creation of the very thing it supposed to represent. We have tried to offer several arguments which are crucial to understanding the political mechanism of representation which enables one to think or be “in transition”. A locus of absolute self-understanding and self-identity, transition at the same time represents a common denominator

As Jelica Šumič Riha maintains regarding the global dominance of neoliberal discourse, *its structural non-closeness not only does not endanger its hegemonic status, but is on the contrary the source of its thriving and success*. It is only by a process of extension of the semantic field that a unique sense of the whole is created, converting previously mutually heterogeneous and foreign elements into moments of the defined whole. Transition ceases to be a concept (one among others) which is used to designate a certain period in history, and is transformed into an *ontological support to those theoretical approaches that aim to explain post-socialism: it creates a singular socio-political process and provides it with a narrative sense*.

11 Unpublished keynote address at the conference “Thinking the political: The work of Ernesto Laclau”, University of Brighton, 10-12 April 2013.

12 For a view of transition as not only a historical but a “logical category” of capitalism, see Mezzadra 2007.

of everyday post-socialist experience as well as a central concept of the social and political sciences. Inasmuch as it defined by a political/normative dimension, the concept of transition is *ideal* and at the same time *real*, representing itself as a mere description of contemporary social relations and changes. Such a dual nature is defined by the mutual preconditioning of the positivist tendency for empirical knowledge about the changes which took place in societies of former Yugoslavia and other East European countries, and the normative dimension of the concept which is used to explain such changes (be it, amongst many others, modernization, Europeanization etc.). As a closed system of meaning, transition connects mutually heterogeneous phenomena by excluding elements whose common denominator is negativity toward the established totality. Such a theoretical structure, which tries to explain social changes through oscillations between normative, i.e. cultural, elements and economic trends, proves itself to be incapable of accepting the political dynamic of the process in which Society, as a defined and self-enclosed totality, shows signs of radical ontological openness. We argue that the transitional model is ontologically unsustainable and epistemologically useless. It does not assure the very thing it was constructed for: elements which would help us extrapolate current processes and create predictions for the future, nor is it capable even of explaining these without transforming them into moments of transitional *telos*, which in the end results in the hegemonic fixation of their meaning. Transition is therefore not only characterized by *epistemological blindness*, but is also *ontologically heuristic*.

As it represents an attempt at a neutral or apolitical suture of the whole post-socialist experience, it aims to replace the grand narrative of socialism not so much with another grand narrative – this time of liberal-democracy – but with a seemingly politically neutral and subjectless process. Analyzing transition as a subjectless process only serves to indicate an inherent quality of transitology – for it the subject of transition represents a plethora of voiceless acts. In the limited scope of this paper we have managed to touch upon only a small fraction of epistemic and hegemonic practices which formed the dominant logic of transition. Be it the quasi-mythical project of nation-state building, the new theoretical paradigms dumbfounded by the constantly changing social reality, of the paternalistic Western gaze and its accompanying interpellated East European political subject, all come together in the notion of a transitional society. But as already mentioned, a political establishment of social meaning can never be completely successful; that which remained excluded in the shape of radical negativity/positivity in the process of creating identity for the newly formed structure will always come back to “haunt” the very thing they

it gave its life to. Thus, these various discourses support transition by producing its excluded outside: the very nature of transition as an order which aims to be nameless, whose sole purpose is to vanish or be self-negated – the moment which is, of course, forever postponed – makes it possible to always-already include new causal explanations of ongoing events in what Šumić-Riha calls “generalized metonymy”. *Transition does not explain but makes sense*, thus operating under the guise of neutrality, causality and purpose.

We have tried to put forth a fairly brief account of transitional knowledge. In this limited space it wasn't possible to encompass all points of divergence between different approaches to transition, but we have attempted to point out some of its most basic axioms. Its causality makes all the current socio-political phenomena one encounters in the research superfluous, seemingly incorporating all kind of events as a mere steps in the process of its realization. And while its epistemological dismantling can provide theory with a far greater scope for analyzing post-socialism than its continued use, its ongoing political existence and its persevering teleology, interwoven with political desires and optimism, may turn out to be much more resistant.

Thus, these various discourses support transition by producing its excluded outside: the very nature of transition as an order which aims to be nameless, whose sole purpose is to vanish or be self-negated – the moment which is, of course, forever postponed – makes it possible to always-already include new causal explanations of ongoing events in what Šumić-Riha calls “generalized metonymy”. *Transition does not explain but makes sense*, thus operating under the guise of neutrality, causality and purpose.

Reference list:

- Agamben, Giorgio. 1993. *Stanzas: Word and Phantasm in Western Culture*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Althusser, Louis and Étienne Balibar. 1970. *Reading Capital*. London: New Left Books.
- Balibar, Etienne. 1977. *On The Dictatorship of the Proletariat*. London: New Left Books.
- Buden, Boris. 2010. “Children of Postcommunism.” *Radical Philosophy* 159:18–26.
- Brown, Annette, (ed.). 1999. *When is Transition Over?* Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Canguilhem, Georges. 1991. *The Normal and the Pathological*. New York: Zone Books.
- Carothers, Thomas. 2002. “The End of the Transition Paradigm.” *Journal of Democracy* 13:5–21.
- Cifrić, Ivan. 1998. “Tranzicija i transformacija” [Transition and transformation]. In *Društveni razvoj i ekološka modernizacija*, edited by Ivan Cifrić. Zagreb: Croatian Sociological Association.
- Guilhot, Nicolas. 2002. “The Transition to the Human World of Democracy: Notes for a History of the Concept, from Early Marxism to 1989.” *European Journal of Social Theory* 5: 219–242.
- Guilhot, Nicolas. 2005. *The Democracy Makers: Human Rights and International Order*. New York: Columbia University Press.
- Haggard, Stephan and Robert R. Kaufman. 1997. “The Political Economy of Democratic Transitions.” *Comparative Politics* 29:263–283.
- Hann, Chris, Caroline Humphrey and Katherine Verdery. 2002. “Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation.” In *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*, edited by Chris M. Hann. London: Routledge.
- Heller, Michael. 1998. “The Tragedy of the Anticommons: Property in the Transition from Marx to Markets.” *Harvard Law Review* 111:621–688.
- Humphrey, Caroline. 2002. *The Unmaking of Soviet Life*. Ithaca: Cornell University Press.
- Humphrey, Caroline and Ruth Mandel. 2002. “The Market in Everyday Life: Ethnographies of Postsocialism.” In *Markets and Moralities*, edited by Caroline Humphrey and Ruth Mandel. London: Berg.
- Jankauskas, Algimantas and Liutauras Gudžinskas 2007. “Reconceptualizing Transitology: Lessons from Post-Communism.” *Lithuanian annual strategic review*:181–199.

- Jeffries, Ian. 1996. *A Guide to the Economies in Transition*. London: Routledge.
- Jović, Dejan. 2010. "Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From Transition from to Transition to." *Croatian Political Science Review* 47:44–68.
- Kapstein, Ethan B. and Nathan Converse. 2008. *The Fate of Young Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klaus, Vaclav. 1994. "Systemic Change: The Delicate Mixture of Intentions and Spontaneity." *Cato Journal* 14:171–177.
- Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Times*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto. 2006. "Ideology and Postmarxism." *Journal of Political Ideologies* 11:103–114.
- Laclau, Ernesto. 2007. *Emancipation(s)*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto and Paul Bowman 1999. "Politics, Polemics, and Academics: An Interview by Paul Bowman." *Parallax* 11:93–107.
- Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe. 2005. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto and Lilian Zac. 1994. "Minding the Gap: The Subject of Politics." In *The Making of Political Identities*, edited by Ernesto Laclau. London: Verso.
- Lalić, Dražen, Pero Maldini and Ivana Andrijašević. 2011. "Otpujelo oruđe: neprimjerenost tranzicijskog koncepta za analizu konsolidacije demokracije." [A Blunt Instrument: The Inadequacy of the Concept of Transition for Analysis of the Consolidation of Democracy]. *Anales of the Croatian Political Science Association* 7:29–49.
- Lane, David. 2007. "Introduction: Two Outcomes of Transition." In *The Transformation of State Socialism System Change, Capitalism or Something Else?*, edited by David Lane. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lavigne, Marie. 1999. "What is still missing?" In *When is Transition Over?*, edited by Annette Brown. Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Maldini, Pero. 2006. "Političko-kulturalni preduvjeti demokratizacije [Political and Cultural Preconditions for Democratization]." *Croatian Political Science Review* 43:87–108.
- Marchart, Oliver. 2007. *Post-foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marody, Mira. 1998. "Post-transitology, or Is there Any Life After Transition?." In *Building Open Society and Perspectives of Sociology*

- in East-Central Europe*, edited by Piotr Sztompka. Montreal: University of Quebec Press.
- Mezzadra, Sandro. 2007. "Living in Transition: Toward a Heterolingual Theory of the Multitude." *Transversal* 11. <http://eipcp.net/transversal/1107/mezzadra/en>.
- Miller, Jacques Alain. 2006. "Suture: Elements of the Logic of the Signifier." *The Symptom*. http://www.lacan.com/symptom8_articles/miller8.html.
- Močnik, Rastko. 2003. "Social Change in the Balkans." *Eurozine*, March 20. <http://www.eurozine.com/articles/2003-03-20-mocnik-en.html>.
- Mouffe, Chantal. 2005. *On the Political*. New York: Routledge.
- O'Donnell, Guillermo and Phillippe C. Schmitter. 1986. *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore–London: The John Hopkins University Press.
- Petsinis, Vassilis. 2010. "Twenty Years After 1989: Moving on from Transitology." *Contemporary Politics* 16:301–319.
- Pop-Elechie, Griogore. 2009. "Between Historical Legacies and the Promise of Western Integration: Democratic Conditionality After Communism." *European Journal of Social Theory* 12:337–357.
- Proccaci, Giovanna. 1991. "Social Economy and the Government of Poverty." In *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller. Chicago: Chicago University Press.
- Pupovac, Ozren. 2010. "Present Perfect, or the Time of Post-Socialism." *Eurozine*, May 12. <http://www.eurozine.com/articles/2010-05-12-pupovac-en.html>.
- Rustow, Dankwart. 1970. "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model." *Comparative Politics* 2:337–363.
- Stark, David. 1992. "Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe." *East European Politics and Societies* 16:17–54.
- Thomassen, Lasse. 2005. "Antagonism, Hegemony and Ideology After Heterogeneity." *Journal of Political Ideologies* 10:289–309.
- Turnock, David. 1997. *The East European Economy in Context*. London: Routledge.
- Tomić-Koludrović, Inga and Mirko Petrić. 2007. "Da societa in transizione a societa mista: la Croazia tra due modernizzazioni [From Transitional to Mixed Society. Croatia between Two Modernizations]." In *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, edited by F. Botta, I. Garzia and P. Guaragnella. Milan: Franco Angeli. http://www.seumproject.eu/pwdSources/pdf/ITK--Two_modernizations.pdf

Atila Lukić is a PhD candidate in anthropology at the University of Zadar. His interests include theories of bio-politics, theoretical psychoanalysis and studies of disability.

Address:

Atila Lukić
University of Zadar
Corresponding address:
Kralja Petra Svačića 3, 31 000 Osijek, Croatia
e-mail: atilalukic@gmail.com

Gordan Maslov is a PhD candidate in interdisciplinary humanities at University of Zadar. His interests include theories of governmentality and biopolitics, discourse theory and studies of post-socialism.

Address:

Gordan Maslov
University of Zadar
Corresponding address:
Tolstojeva 43, 21 000 Split, Croatia
e-mail: g_maslov@yahoo.com

Citation:

A. Lukić, G. Maslov, “*Did somebody say ‘transition?’ A critical Intervention into the use of a notion*,” „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/08.Lukic_Maslov.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.8 (date).

DOI: 10.14746/pt.2014.3.8

varia

It is highly possible that the question of boundaries, especially geographical and political boundaries, has never been as pertinent as it is in the contemporary world. This could be due to their impressive abundance (not necessarily in a positive sense)—“there are more international borders in the world today than ever there were before” (Wilson and Donnan 2012, 1)—and also to the constantly changing character of the boundary as a point that separates and connects not only different states, but also different ideologies and visions of the world. The best example is the complexity of the European Union’s internal and external boundary system, which forms the particular focus of this essay. The observation that boundaries are more numerous and, in some ways, more visible in our socio-political reality, does not contradict the common opinion that today’s world is open and connected as never before. The fundamental issue of the international debate about boundaries is that this connectedness of the contemporary world remains limited to those who are privileged and wealthy enough to move freely, and who have had the chance to live in democratic and peaceful regions of the globe. The French anthropologist, Marc Augé, remarks that even in the present era of mass mobility, simplified by processes of globalization and technological development, these unquestionable inequalities still exist:

In the overmodern (*surmoderne*) world, submitted to the triple acceleration of knowledge, technologies and markets, the gap between the representation of a globality without boundaries that allows goods, people, images and messages to circulate without limits, and the reality of a divided, fragmented planet, where the divisions denied by the ideology of the system find themselves at the very heart of this system, is bigger and bigger every day (Augé 1997, 13–14).

Thus, the problem really concerns how to reduce those inequalities in order to make the world a truly open and cross-cultural place, accessible to everybody regardless of their origins, race, political status or social class.

Obviously, this is primarily a political problem, but in order to react politically, we need a certain consciousness of the scale of the problem and its impact on individuals. This is the place where the role of social activists and contemporary artists (roles that are increasingly intertwined) starts. The aim of this essay is to take a closer look at some of their strategies for making the *boundary issue* more visible and their ability to draw our attention to the situation of excluded minorities, such as refugees and unregistered immigrants, hundreds of whom try every day to cross borders into a “better world”. I shall limit my analysis

to Europe (which in this context often means the European Union) and its border issues in order to present a more precise analysis. Therefore, I will focus on the works of artists who have mostly lived or have previously lived in Europe and I will refer to the local state of affairs. The object of my study is, in particular, the way in which these artists address the question of international migration and the socio-political problems it generates, the influence of the border-crossing experience on the life of an immigrant, and the image attached to him or her by the “host” society. Finally, I will try to examine if and how the different aesthetic strategies adopted by contemporary artists attain the goals of realising an influential agency, sensitising society and achieving real political effects. In order to take into account how quickly political institutions and laws evolve, I will mainly discuss works created in the last 10 to 15 years, which can still be considered a relevant comment on the present situation and the major political figures or organisations of our times. Nonetheless, before analysing the artists’ projects, we need to define our understanding of boundary and politics, as well as to define clearly the relation that we see between contemporary politically or socially-engaged art and politics.

Border and bordering perspective

What is a boundary? What does this term mean in the 21st century and what are its extraterritorial dimensions? This is the central question addressed by the field of *border studies*, which has developed with great speed over the last couple of decades in order to track the evolution of the notion of “boundary”, both in its narrow material sense and in its broader symbolic, linguistic and cultural sense. Sandro Mezzadra and Brett Neilson, in their book *Border as method. On the multiplication of labor* (2013) propose a new approach to the problem of the boundary in the contemporary world.

First of all, the authors stress that the image of the line on the map or the wall, so popular in recent times among researchers working on *boundary issues*, is no longer an appropriate and operative metaphor because it fails to reveal the complexity of the boundary. The line and the wall emphasise the separating character of the boundary, which in consequence, “leads to a unilateral focus on the border’s capacity to exclude” (Mezzadra and Neilson 2013, VIII), and eclipses the important fact that it can also be a place of inclusion. In Mezzadra and Neilson’s opinion, boundaries are much more than “merely geographic margins”; they are “complex social institutions” that become an “essential device for articulation

of the global flows” of peoples, labour and commodities. This proliferation and heterogenization of boundaries (Mezzandra and Neilson 2013, 3) lies at the very heart of their ideas, and leads them to propose a different standpoint for *border studies* that sees the border as method:

(...) for us the question of border as method is something more than methodological. It is above all a question of politics, about the kinds of social worlds and subjectivities produced at the border and the ways that thought and knowledge can intervene in these processes of production.

(...) the border is for us not so much a research object as an epistemological viewpoint that allows an acute critical analysis not only of how relations of domination, dispossession, and exploitation are being redefined presently but also of the struggles that take shape around these changing relations. The border can be a method precisely insofar as it is conceived of as a site of struggle (Mezzandra and Neilson 2013, 17–18).

In the same spirit of broadening the narrow understanding of boundary, James W. Scott (2012) introduces the notion of *bordering*, a highly dynamic and multidimensional process of the everyday construction (production and reproduction) of borders, and proposes the application to contemporary research of the *bordering perspective*. The emphasis on this complex process, which includes multiple elements, such as political institutions and ideology, but also symbols, culture and discourses, allows us to see the boundary in a new light and as something much more than just an administrative line.

Both theories affirm Étienne Balibar’s ideas about the “polysemy” and “heterogeneity” of boundaries (2002, 76). According to Balibar and Williams (2002), “the term *border* is extremely rich in significations (...)”, and “profoundly changing in meaning” (71). They argue:

The borders of new politico-economic entities, in which an attempt is being made to preserve the functions of the sovereignty of the state, are no longer at all situated at the outer limit of territories: they are dispersed a little everywhere, wherever the movement of information, people, and things is happening and is controlled—for example, in cosmopolitan cities. But it is also one of my theses that the zones called peripheral, where secular and religious cultures confront each other, where differences in economic prosperity become more pronounced and more strained, constitute the melting pot for the formation of a people (*demos*), without which there is no citizenship (*politeia*) in the sense that this term has acquired since antiquity in the democratic tradition.

In this sense, border areas-zones, countries, and cities-are not marginal to the constitution of a public sphere but rather are at the center (Balibar and Williams 2002, 71–72).

This is a reason why it is so important for contemporary societies and their leaders to understand the shifting and multidimensional character of the boundary and its major significance for the future geopolitical shape of the European continent. At a time when the creation of the European Union has made it possible to open the majority of its internal borders, and when, for many privileged citizens¹ of member countries, the border has become more of a symbolic construct than a real marker of difference, we need to remember that it is still an urgent and crucial issue, especially for those on the outside. Augé, in a tone similar to Balibar, calls for a rethinking of the boundary: “This reality constantly denied and constantly reaffirmed” (1997, 15). According to him, this profound reflection on the meaning of borders is necessary in order to understand the conditions that affect modern history, particularly in light of the fact that in reality, borders cannot be erased; they can merely be redesigned.

Politics, art and the politics of art

The boundary is currently one of the main areas of interest for contemporary artists working on mobility and migration. The most intriguing and stimulating question is: How can the border be made central? That is to say, how can it be put in the centre of contemporary public debate? There are multiple strategies, but the goal is the same: to educate and to raise awareness within European societies that the progressive closure of EU borders to unprivileged migrants—especially the unqualified labour force—which is often perceived as reasonable, actually contributes to the rise of new continental (if not global) inequalities, and consequently harms both sides. This is the place where art meets politics, and where the process of the redefinition of what is visible, sayable and thinkable within

At a time when the creation of the European Union has made it possible to open the majority of its internal borders, and when, for many privileged citizens of member countries, the border has become more of a symbolic construct than a real marker of difference, we need to remember that it is still an urgent and crucial issue, especially for those on the outside.

¹ I refer here to those EU citizens who satisfy the conditions defined by European Parliament and Council Directive 2004/38/EC of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States. This directive specifies that only people performing economic activity (workers and active work-seekers), students and those with “sufficient resources for themselves and their family members not to become a burden on the social assistance system of the host Member State during their period of residence” are allowed to move and reside freely on EU territory.

the horizons of our society starts (Rancière 2004). My understanding of the notion of politics is based on Jacques Rancière's definition, and is inextricably linked with aesthetics, a concept which is particularly important when speaking about the social and political engagement of art and its capacity to influence the *status quo*. As Mieke Bal and Miguel Hernandez-Navarro (2012) stress, "...in the social domain, art can enact small scale resistance against the *status quo*. These acts, which we call 'little resistances', determine the limited yet potentially powerful political impact of art" (9). The authors insist also on the fact that "art 'works' because it works politically". This is the greatest potential sphere of influence for contemporary art seeking to make the invisible visible and to mobilize society to react—art can "reduce distance and do what other forms of discourse (theoretical and critical) can't" (2012, 2), because these other forms are desynchronised from reality. This particular synchronisation of socially-engaged art with reality and reactivity is also what aligns it with social activism, a link that I have already mentioned above. It creates a situation in which artists' and activists' projects (which are more and more often the same thing) gain more effective agency than theoretical discourses, even brilliant and forward-looking ones. One of the best examples of this kind of project is *No one is illegal*, founded in 1997 at the *Documenta 10* art exhibition in Kassel. This campaign sought to bring wider attention to the situation of refugees and quickly attracted a big audience, evolving into an international network supporting unregistered immigrants in their everyday battle to be treated with dignity, regardless of their immigration status.

No one is illegal can be seen as a project in which art and politics meet and find expression in the form of open social activism. The usual metaphorical dimensions of artistic practice are pushed aside in favour of the active effectiveness of the action undertaken. However, in the contemporary art world we can find numerous examples of initiatives that try to deal with the problems of boundary and immigration by using more or less complex metaphors, and techniques of artistic expression ranging from short films, sound installations and performances to video games.

Inside the skin of an immigrant

One of the artists most involved in producing socially-engaged art about migration is Tania Bruguera, a Cuban performer living and working between Europe and the United States. Her real and deeply intimate experience of immigration drove her towards specific forms of artistic

expression and social activism, which are now often called *artivism*. As a consequence, Bruguera has developed the theory of *useful art* and *specific political timing*. The first term corresponds to her understanding of art as a tool in the process of transforming certain aspects of society by acting as an intermediary between the general public and social and political institutions. The second term refers to the fact that the piece is linked to and depends on the political circumstances existing in the moment that it is made, or in the time in which it is exhibited. This is particularly important in the case of artworks that relate to the constantly changing situation of immigrants. Even if the idea of *useful art* is not Bruguera's original invention (we can find echoes of it in the socially-engaged art practices from the 1960s onwards, such as the concepts of social sculpture of Joseph Beuys), the projects which it inspires are worthy of attention. Two of her ongoing long-term projects come to mind: *Immigrant Movement International* (2010–2015) and *Migrant People Party* (2010–2015).

However, in this essay I shall focus on her previous work, a video installation and performance first presented at *Documenta 11* in 2002. It is a work that was realised according to the assumptions of the concept of *specific political timing*, but that also contained a more universal message about border experience, in both a psychological and a literal (border-crossing) sense. The piece, *Untitled (Kassel, 2002)*, consisted of a line of 700-watt light bulbs from which a powerful and intense light flowed that momentarily blinded the audience and created an uncomfortable heat. The viewers, invited to enter the installation, could also hear the steps of military boots coming from the roof of the structure and the sound of a gun and a rifle being loaded, although they were never fired. All these elements gave the audience the unpleasant sensation of being observed and followed in an oppressive atmosphere. Furthermore, after a certain time, the lights went off for a few seconds, creating a sensation of loss in the space, which could provoke anxiety, fear or even mental destabilisation. At that moment, the audience could see the image of a running person projected against the light, followed by a list showing a hundred places in the world where politically motivated massacres and genocides have taken place. The list only contained events that had taken place after the Second World War. The site-specific character of this piece refers to Kassel as a former centre for the production of ammunition for the Nazi army. Nonetheless, the video-projected list accompanying the installation suggests a broader and more contemporary reading. In an inevitable way, Bruguera's piece also makes the viewer think about the experience of contemporary clandestine border crossings (Mitchell 2010)

and the trauma of getting caught. All the elements of state power unite against the migrant, who is trapped when detected and unable to avoid arrest and the deportation process.

The installation allows the audience, assuming it consists of rightful citizens of democratic countries, to empathize with an unregistered migrant trying to cross the border (often the border of their own prosperous states or political zones, such as the European Union). It is not only a work about zones of political tensions and conflicts. The sensation of oppression and panic caused by radical measures applied by border security officers is universal for all illegitimate crossers trying their luck at reaching their dream destinations. Bruguera places her audience in this uncomfortable position and creates an assault on the senses, targeting the viewer's body with light and sound to increase awareness of the destructive and destabilising force of this experience.

Many researchers working on migration issues have remarked that the body of the immigrant is a very important aspect of migration discourse, when considered as the place from which the social fear of the invading Other (Guénif-Souilmas 2010)² materialises, as an object of the biopolitics of migration (Fassin 2001)³ and even as a visual representation—a living image that the media and other influential institutions of public life try to translate into virtual and mental images of the foreigner (Papastergiadis 2012).⁴ So, when Tania Bruguera decides to reach out to the viewer's body, she is perfectly conscious that there is no more evocative way to make people understand the gravity of the problem and the unpleasantness of this kind of situation (often commonplace in the lives of unregistered immigrants) than to put them in the place of those who are affected by it.

2 The author presents the immigrant's body as a central object of the migration process by stressing that an immigrant is not only crossing boundaries but also has these boundaries within him/her – the body of an immigrant is a representation and “materialization” of the boundary. This is why today's societies have such a big problem with this threatening Other in physical form, and try to bridle it with elaborate systems of border and body control.

3 The article is an interesting analysis of the relation between immigration, the right to free movement in the EU, and the immigrant's body, which perfectly illustrates the mechanism of what is today referred to as the “biopolitics” of migration. This problem is also an object of reflexion of Sandro Mezzadra and Brett Neilson in their book *Border as Method*.

4 Papastergiadis reports the change that took place during the 20th century in the perception of the immigrant and his/her body. According to him, we can observe a transition from the image of the immigrant as a tool in the capitalist machine of production to the zombification of the immigrant as an Other that is effectively a ghost, meaningless and invisible to society.

The installation allows the audience, assuming it consists of rightful citizens of democratic countries, to empathize with an unregistered migrant trying to cross the border (often the border of their own prosperous states or political zones, such as the European Union).

The strategy of drawing the audience into the immigrants' situation is also applied by the Salzburg-based art collective *Gold Extra* who, in 2008, created a video game titled *Frontiers – You've reached Fortress Europe*. The game portrays a major migration itinerary, from Sub-Saharan Africa to Europe, and enables its players to experience in a 3D world the difficult and dangerous border crossing at the Moroccan-Spanish fence line in Ceuta. If they successfully traverse four border situations on their route, they will be rewarded with a final dream-like landscape and with interviews and other materials prepared by game creators. What is especially relevant in the case of this project is the fact that the game is based on extensive one-year research trips to places such as Morocco, Spain or Ukraine and on numerous conversations with refugees, refugee helpers and authorities. The second important aspect is that the players can initially choose between the role of refugees or border patrol agents. Hereby, anyone is allowed to decide which side he or she wants to represent and can learn something new about both sides by participating in the events from a first-person perspective. In a short online presentation, the artists evoke the multidimensionality of their work:

Don't just watch, experience the news yourself: *Frontiers* as a game cannot possibly resolve the political matters of migration and refugees. But we'll aim at setting geographical areas and political fields into context to enhance the perception and understanding of the migrants' situation above a casual level of catastrophic news and create a platform for intercultural dialogue. The 3-D multi-player game is both artwork and game: It offers a mind-provoking update on the shooter-genre, as well as a documentary game portraying a real political situation. By combining both approaches it achieves a unique gameplay that turns the ambivalence of in-game representation into an asset and a starting point for discourse among the gamers themselves and beyond (Gold Extra, 2008).

By means of this game and its slogan, "*Frontiers* lets politics come into play", the art collective attempts to expand the discussion about migration and the state border by introducing a new medium as a platform for debate. It may also be an innovative and interesting way to attract a new audience consisting of people who could become socially and politically engaged when they realise the gravity and scale of the problem.

Fortress Europe and its bureaucracy

Société Réaliste is another European and France-based art collective that is addressing the theme of migration and the tightening of borders, in this particular case, European Union borders. Nevertheless, their strategy is more subversive, representing an ironic imitation of existing orders and institutions and, at the same time, what can be termed critical activism. In 2005, Société Réaliste started the long-term project *EU Green Card Lottery*, within the framework of which they created a fake Visa Lottery, clearly inspired by the popular American model. The project consisted of three parts: a website designed to mimic “parasite” websites which exploit aspiring migrant workers hoping to apply for the American Green Card Lottery; a marketing campaign promoting the “new visa program” and the website; and finally, a physical installation that created a contrived bureaucracy which appropriated the form and tactics of a real immigration service. Through these means, the French collective created a kind of realistic EU Green Card Lottery Registration Office, with the installation usually displayed within the context of art exhibitions on the theme of migration. The project had already been presented in various cities in Europe and the United States and often amazed audiences. What is the main object of the faked visa programme and bureaucratic system conceived by Société Réaliste? It is to highlight the system itself and the way that it currently treats migrants, in particular migrant workers.

The artists want to draw the audience’s attention to the issue of a major shift that has occurred in recent decades in social and political approaches to migrant workers, whose numbers are still very significant in European territories. According to Société Réaliste, there has been movement from a “culturalist” integrationist philosophy of migration (that has insisted on the inclusion of immigrants into the host society, even if they were coming primarily for economic reasons) to a situation in which they are treated more as a “human resource” or as a “labour unit” whose only right in Europe is to produce (Fassin 2001). Société Réaliste (2005) explains that “the equation is simple. On one hand, the EU hosts millions of migrant workers. On the other hand, it wants to reduce to the barest minimum the rights of these workers to avoid their permanent residency.” This project shows, by the power of its literalness and skill, the paradox of the openness of the European Union in “erasing” the borders and connecting the nations. Once more, we may see that real openness and hospitality are reserved only for the privileged and not for a “labour unit”. At the very least, European societies get stuck in a kind of schizophrenic situation, whereby they are open, “ostensibly borderless”

European societies get stuck in a kind of schizophrenic situation, whereby they are open, “ostensibly borderless” (Scott 2012, 83), and more or less integrated inside, whilst being increasingly enclosed and separated from the outside, especially if the migrants in question are indigent workers or refugees from Eastern Europe or Africa.

(Scott 2012, 83), and more or less integrated inside, whilst being increasingly enclosed and separated from the outside, especially if the migrants in question are indigent workers or refugees from Eastern Europe or Africa. This aspect of the functioning of the European Union was also the subject of a reflection of Jacques Derrida, who noted (2005, 13):

At a time when we claim to be lifting internal borders, we proceed to bolt the external borders of the European Union tightly. Asylum-seekers knock successively on each of the doors of the European Union states and end up being repelled at each one of them. Under the pretext of combating economic immigrants purporting to be exiles from political persecution, the states reject applications for the right to asylum more often than ever.

Peter Sloterdijk has described the same process of enclosure in his memorable book, *In the World Interior of Capital: Towards a Philosophical Theory of Globalization* (2013), by drawing a metaphor of the European Union as a crystal palace—a greenhouse for European societies that build a transparent wall separating them from the rest of the world. The project of Société Réaliste shows this mechanism very clearly and puts it in a new light by pointing out its inhumane bureaucratic character. The artists criticize an existing system by appropriating its legitimate tools of dehumanized bureaucracy, imitating it down to the smallest detail and revealing the absurdity of the “openness” of the EU, with its thousands of conditions and formal requirements that determine a potential immigrant’s usefulness for the European community.

At this point it should also be noted that within the framework of the *EU Green Card Lottery* campaign, a French collective has prepared a model of an EU Green Card which resembles a specific identity card, with a photo and some basic personal data, complemented by three selected EU destinations. Different examples of this false document, organised and displayed in the form of wallpaper, are often part of Société Réaliste’s EU registration office. These documents are more reminiscent of police files than a collection of passes to the new world. It is like an announcement that on the other side of the border a migrant exists only in the form of a document, which identifies him or her and decides his or her right to stay. The “European dream”, a dream of European citizenship, turns into a bureaucratic nightmare, which denies that the immigrant’s subjectivity as a human being is equal to that of rightful members of the EU.

In this context, Balibar and Williams’s remark that European citizenship is “a citizenship of borders” (2002, 74) can lead to some

The artists criticize an existing system by appropriating its legitimate tools of dehumanized bureaucracy, imitating it down to the smallest detail and revealing the absurdity of the “openness” of the EU, with its thousands of conditions and formal requirements that determine a potential immigrant’s usefulness for the European community.

interesting conclusions. The authors highlight the fact that “the question of sovereignty is historically bound up with the question of borders, as much political as cultural and ‘spiritual’” (74–75), which means that the boundaries are interiorized by citizens and even if we try to erase them from the map, we still need to remember that they are rooted in our minds and in our collective imagination. Without this consciousness, we cannot even think about building a universal European identity, because the result will be purely utopian initiatives that are destined for failure. The goal of EU members today is not to “strive for a utopian space beyond boundaries, but to re-engage the sphere of possibilities that are permitted or excluded by boundaries” (Papastergiadis 2012, 135). What is most pertinent, then, is not to lose sight of the significance of particular societies, minority groups and finally, individuals.

Re-humanizing an immigrant

The dimension of the migratory experience of the individual is at the heart of the work of the last artist that I shall present in this essay. Isaac Julien is an English-born installation artist and filmmaker, whose family is of African origin. In 2007, he created an audio-visual installation *WESTERN UNION: Small Boats*, which was the final instalment of his compelling trilogy, *Cast No Shadow*. Julien’s work concerns journeys made across the seas of the Mediterranean.

The journeys and stories of so-called ‘clandestines’ who leave Libya, escaping wars and famines. They can be seen as economic migrant workers, along with certain Europeans – Angels in Walter Benjamin’s terms – who bear witness to modernity’s failed hopes and dreams, and who now travel across oceanic spaces, some never to arrive or return (Julien 2007).

WESTERN UNION: Small Boats raises questions about the movement of individuals and explores people’s personal stories and the ways in which they experience displacement.

Therefore, this piece is more than just another documentary about all the difficulties that they need to overcome; it is a sublime and deeply poetic vision of a migrant’s journey and life, in which the images of *clandestines* alternate with idyllic Mediterranean landscapes, photos of richly decorated interiors from Visconti’s film, *The Leopard*, and modern dance scenes. This combination of highly aesthetic visual impressions, bodily movement and dream-like colours constitutes an interesting metaphor

for the psychological, interior state of his subject—the migrant. What is also very significant is that Julien, by referring to intimate personal experiences, illustrates the degeneration of wealthy European societies and, at the same time, restores the human dimension of migration without the slightest trace of didacticism. Jennifer A. Gonzalez (2001) explains that

Julien's critique of contemporary global economic relations lies in this simple juxtaposition. National boundaries, economic policies, and international law are shown to be effective forms of capital punishment, in practice if not in name. In a world of global migrations, 'illegality' has become an ontological state that is defined by the 'not-yet' or 'not-quite' human (126).

The power of Julien's work is in his extraordinary choice of form and aesthetics, which he justifies in the following way:

So what I am really doing is fighting with what Europe has constructed as the domain for particular subject matter. So, I am deliberately second-guessing and trying to overturn what I think has been rather vulgar and rather, shall I say, narrow way that these sorts of questions have been explored. Because the stereotypical mode of exploring these questions of migration would be conventional documentary, (...), but for some reason, I think the problem of Europeans, or the problem of people looking at art, is that they are used to looking at these questions in those forms and they want the question of aesthetics to be separated from life, and certainly to be separated from these (traumatic) stories. So the question is: why do you want them to be separated? If you go on a vacation, or beach holiday, the whole problem is that you may find your holiday interrupted by this sort of event. So the question is how you act: do you just continue sunbathing? So in fact the sublime is getting interrupted in front of one's very eyes. And I think that is crucial. So in my work I am pointing at that. I am pointing to the idea of the ruination of the sublime and turning upside down a subject that Europeans take for granted as their subject area (Bojarska 2009).

This is the reason why works like Julien's are so important; they remind us that individual lives should never be sacrificed for the benefit of a global "migration business" that treats migrant workers as dehumanised objects of trade.

In *WESTERN UNION: Small Boats*, the aesthetic meets politics and makes an attempt to transform it; that is, to transform the politics of the perception of migrants and the migration problem. Once again, we can follow Jacques Rancière and say that even if art cannot change state policies, it can influence the societies and individuals who decide the future of Europe and the European Union by redefining the space of the *partage du sensible* (Rancière 2004). This is the reason why works like Julien's are so important; they remind us that individual lives should never be sacrificed for the benefit of a global "migration business" that treats migrant workers as dehumanised objects of trade.

Through the examples that I have discussed, we can observe that the issue of boundaries—geographical, political, economic and even mental—is of huge importance in the work of many contemporary artists who are interested in migration. What is even more fascinating about this phenomenon is the diversity of strategies and techniques that they adopt in order to comment on the present global situation, to attract an audience and to raise awareness concerning this problem. Bruguera and Gold Extra's works invite us to consider a *clandestine*, a refugee trying to cross the border illegally; Isaac Julien presents a very personal vision of a migrant journey and of the experience of being “the Other”; and Société Réaliste unmasks the incongruous system of European bureaucracy by imitating it. All of these artists, using very different forms, share the same goal of broadening the public debate about migration and illegal workers in Europe. They do this by putting the question of borders, border-crossing and border control at the centre of the debate and pointing out the effects that these mechanisms have, not only on the migrants themselves, but also on their public image, which is often very harmful and makes life in a new country even harder.

The greatest power of activists and socially-engaged artists stems from the fact that they speak from the “bottom”—from the same level as the ordinary citizens who are exposed to the media messages and official discourses of politicians, which are often contradictory, incomprehensible or over-simplified. On the one hand, the media and politicians often speak about the noble ideas of openness and brotherhood between the nations of the European Union. On the other, they remain fixated on stereotyped images of the “migration problem”, such as the flood of *clandestines* (the Lampedusa migrants), unqualified labour immigrants from Eastern Europe, or unwanted Roma camps.

Thus, one of the crucial obligations of contemporary artists is to remind societies constantly that even if the crystal palace of Europe still seems to shine in the sun of its unifying institutions and laws, there are hundreds of thousands of people who cannot even dream of legally entering its doors and being welcomed as equals. It seems evident that there is still much work to be done and a long way to go, before the European Union finds a balanced position in its border and immigration policies. However, the educative initiatives of contemporary artists can be seen as a first step towards illustrating that the boundary issue is a real problem in today's Europe; a problem which we need to treat critically, if we do not want the vision of European openness and integration to become its own caricature.

Reference list

- Augé, Marc. 1997. *Pour une anthropologie de la mobilité*. Paris: Éditions Galilée.
- Bal, Mieke, and Miguel Hernandez-Navarro. 2012. Introduction to *Art and Visibility in Migratory Culture: Conflict, Resistance, and Agency*, edited by Mieke Bal. Amsterdam, New York: Editions Rodopi.
- Balibar, Etienne, and Erin M. Williams. 2002. *Politics and the Other Scene*. London: Verso.
- Balibar, Etienne, Williams, Erin M. 2002. "World Borders, Political Borders." *PLMA* 117(1): 71–78.
- Bojarska, Katarzyna. 2009. "I Am Putting the Fire underneath People. Isaac Julien in conversation with Katarzyna Bojarska." Accessed September 12, 2014. <http://www.obieg.pl/english/12332>.
- Derrida, Jacques. 2005. *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Routledge.
- Fassin, Didier. 2001. "The Biopolitics of Otherness: Undocumented Foreigners and Racial Discrimination in French Public Debate." *Anthropology Today* 17(1): 3–7.
- Gold Extra. 2008. "Frontiers." Accessed September 10, 2014. <http://goldextra.com/en/frontiers#/0>.
- Gonzalez, Jennifer A. 2001. "Sea Dreams: Isaac Julien's *Western Union: Small Boats*." In *The Migrant's Time: Rethinking Art History and Diaspora*, edited by Saloni Mathur, 115–129. Williamstown: Sterling and Francine Clark Art Institute.
- Guénif-Souilmas, Nacira. 2010. "Le corps-frontière, traces et trajets postcoloniaux." In *Ruptures postcoloniales: Les nouveaux visages de la société française*, edited by Nicolas Bancel, Florence Bernault, and others, 217–229. Paris: Éditions La Découverte.
- Julien, Isaac. 2007. "WESTERN UNION: Small Boats." Accessed September 10, 2014. <http://www.isaacjulien.com/installations/smallboats>.
- Mezzandra, Sandro, and Brett Neilson. 2013. *Border as Method, or, the Multiplication of Labor*. NC-London: Duke University Press.
- Mitchell, William J. T. 2010. "Migration, Law, and the Image: Beyond the Veil of Ignorance." In *Images of Illegalized Immigration: Towards a Critical Iconology of Politics*, edited by Christine Bischoff, Francesca Falk, and Sylvia Kafehsy, 13–30. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Papastergiadis, Nikos. 2012. *Cosmopolitanism and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Rancière, Jacques. 2004. *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible*. London–New York: Continuum.

Scott, James Wesley. 2012. "European Politics of Borders, Border Symbolism and Cross-Border Cooperation." In *A compagnon to Border Studies*, edited by Thomas M. Wilson and Hastings Donnan, 83–99. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Sloterdijk, Peter. 2013. *In the World Interior of Capital: Towards a Philosophical Theory of Globalization*. Cambridge: Polity Press.

Société Réaliste, 2005. "EU Green Card Lottery Project." Accessed September 10, 2014. http://www.memefest.org/works/1757-a7c023df9/EU_greencard.pdf.

Wilson, Thomas M., and Hastings Donnan. 2012. "Borders and Border Studies." In *A Compagnon to Border Studies*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Ewelina Chwiejda (1989) – sociologist and art historian – received her bachelor's degree from the University of Warsaw, and her master's degree from École des Hautes Études en Sciences Sociales [EHESS] in Paris, where she is currently working on her PhD on the figure of the immigrant in contemporary art and public discourse in Europe and the United States. Her research interests include migration studies, visual culture and socially engaged art. She has published in *Postures* and *Visegrad Insight*. She is also an art critic and foreign correspondent for *Obieg.pl* and *Res Publica Nowa*.

Address:

Ewelina Chwiejda
Laboratoire d'Anthropologie Sociale
École des Hautes Études en Sciences Sociales
52 rue du Cardinal-Lemoine
75005 Paris
<http://las.ehess.fr/>
e-mail: e.chwiejda@ehess.fr

Citation:

E. Chwiejda, *Putting the boundary at the centre. A place where contemporary art meets politics*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/09.Chwiejda.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.9 (date)

DOI: 10.14746/pt.2014.3.9

JONATHAN FLATLEY
Nowoczesność i utrata

Poniższy tekst jest tłumaczeniem fragmentu książki Jonathana Flatleya *Affective Mapping Melancholia and the Politics of Modernism*¹. Zaskakujące twierdzenie, na którym autor opiera swój wywód, dotyczy melancholii i związanej z nią utraty. Okazuje się bowiem, iż nie wszystkie melancholie są przygnębiające. Obrazując szlaki modernizacji, Flatley wskazuje na rolę i znaczenie utraty, która nie tylko miała wpływ, ale często kreśliła twórczą mapę pisarzy oraz wyznaczała tor zachodzących zmian społeczno-kulturowych.

1 Jonathan Flatley. 2008. „Modernity and Loss.” W *Affective Mapping: Melancholia and the Politics of Modernism*. Cambridge, MA–London: Harvard University Press, s. 28–32. Przedruk za zgodą Wydawcy.

We are all of us celebrating some funeral
Charles Baudelaire, *On the Heroism of Modern Life*

Nietrudno zauważyć, że nowoczesność – rozumiana jako szczególnie doświadczenie czasu i jako zespół zmian zachodzących w świecie zewnętrznym – jest powiązana z doświadczeniem utraty. Pochodzenie słowa „nowoczesność” z łacińskiego *modernus*, oznaczającego „teraz” lub „dziś” (w opozycji do „wczoraj”) implikuje problematyczne poczucie uprzedniości i tego, że przeszłość bezpowrotnie przeminęła (Calinescu 1987; Osborne 1995; Koselleck 1985; Harvey 1989). Była to nowa świadomość czasu zorientowana nie na powtarzanie poszczególnych cykli czy na obietnice boskiej wieczności, ale na doczesność linearną, sekwencyjną i nieodwracalną, przeliczaną za pomocą podzielnych jednostek, które później stały się czasem zegarowym.

Być może już od pierwszego użycia tego słowa w czasach upadku Imperium Rzymskiego, a przynajmniej od sporu starożytników z nowożytnikami, nowoczesność oznaczała epokową zmianę, poczucie, że żyjemy w historycznym momencie, który jest całkowicie odmienny od okresów go poprzedzających. Następnie termin ten odnoszono również do subiektywnego doświadczenia tej różnicy, odczucia, że własne doświadczenie terażniejszości jest przypadkowe, niedoścignione i ulotne. Co więcej, upływ samego czasu oznacza, że świat wokół nas jest wciąż nieosiągalny, tworzący, jak u Baudelaire’a, nieskończoną kumulację strat („Tyle mam wspomnień, jakbym tysiąc lat miał z górą”, *Spleen*, tłum. A. Lange). W obu przypadkach, zarówno w znaczeniu subiektywnym, jak i w zbiorowym odczuciu epoki, nowoczesność i utrata wydają się być nierozdzielnie ze sobą związane. Być „nowoczesnym” to być oderwanym od przeszłości. Bez wątplenia może okazać się, że znaki nowoczesności sygnalizują jedynie impuls do zaznaczenia różnicy między chwilą obecną a przeszłością, do dostrzeżenia specyfiki i odmienności własnego momentu historycznego².

Skomplikowaną relację z przeszłością możemy wyczytać przykładowo w jednej z pierwszych figur wyrażania nowoczesnej świadomości czasu, w której „my nowocześni jesteśmy karłami, którzy wspięli się na ramiona olbrzymów” (Calinescu 1987, 15). Powyższa metafora oznacza, że my współcześni jesteśmy lepsi – lepiej zorientowani – tylko dlatego, że możemy stanąć na ramionach tych martwych olbrzymów,

2 Fredric Jameson w swojej książce *A Singular Modernity* mówi: „Nowoczesność nie jest pojęciem filozoficznym czy innym, ale kategorią narracji” (2002, 40).

którzy nas poprzedzali. To sugeruje, że nawet jeśli widzimy dalej i więcej, nadal czujemy się mniejsi. Ambiwalencja ta ulega wzmocnieniu poprzez swój pogrzebowy charakter: jako podmiot nowoczesności zawdzięczamy nasz „postęp” znajdującym się pod nami martwym ciałom, na których stoimy. Jesteśmy prześladowani przez śmierć, nawet jeśli dzięki niej wspinamy się wyżej.

Jak wiadomo, na przestrzeni wieków regularne odmierzenie czasu zegarowego organizowało życie codzienne pod różnymi względami. Zmieniło ludzkie wyobrażenia o świecie i przestrzeni samej w sobie: przenośny czasomierz był kluczowym wynalazkiem, który umożliwił pomiar długości geograficznej (szczegółowo opisanym w popularnej książce i telewizyjnej mini-serii „Longitude”), a tym samym ułatwił podróże transoceaniczne, odwzorowanie świata na mapie i rozwój kolonii (Sobel 1998). Znormalizowany czas zegarowy przekształcił również sposób doświadczania własnego ciała i emocjonalnego życia codziennego, ponieważ zegar był używany (a być może wręcz wynaleziony w tym celu) do pomiaru dnia pracy. Proces ten osiągnął kulminację na początku dwudziestego wieku w badaniach Fredricka Taylora dotyczących czasu i ruchu, a także wraz z pojawieniem się i szeroką instytucjonalizacją linii montażowej Forda (Taylor 1967; Harvey 1989). Jak pisał Paul Valery, „minął już czas, kiedy czas nie miał znaczenia” („The time is past, in which time did not matter”) (Benjamin 2002, 150).

Jednak nie tylko zmiana samej natury i sposobu przeżywania doczesności wpłynęła na jakość i zakres utraty. Zespół przemian, które miały miejsce i które nadal zachodzą pod szyldem „modernizacji”, prowadzi do nowych strat (tym właśnie przede wszystkim, choć nie wyłącznie, zajmują się James, Du Bois i Płatonow). Uprzemysłowienie zmieniło charakter pracy, nie tylko przez uczynienie jej bardziej brutalną i niebezpieczną, szczególnie w swoim wczesnym stadium, ale także przez stworzenie nowej sytuacji, w której pracownicy byli izolowani od siebie i od całościowego procesu pracy. Tym samym stworzono abstrakcyjny substytut poczucia wartości opartego na kontakcie z innymi ludźmi i uznaniu – „wynagrodzenie”. Ponadto uprzemysłowienie wymuszając na chłopach przekształcenie się w robotników, przyczyniło się do zwiększenia mobilności. W konsekwencji tego tradycyjna niegdyś wspólnota i wielopokoleniowa rodzina uległa erozji (Taussing 1980). Niszczenie przez proces uprzemysłowienia tego, co obecnie jest nazywane po prostu „środowiskiem”, było przedmiotem narzekania poetów co najmniej od okresu romantyzmu. „Wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu” odnosiło się zarówno do systemu przekonań, jak też do wzrastającego autorytetu nauki w sferze społecznej i kulturowej. Dysfunkcja ta

w połączeniu z sekularyzmem rynku znacznie zmniejsza zdolność religii do organizowania i nadawania sensu codziennemu życiu³. Nowe środki przemieszczania się i transportu sprawiają, że lokalność staje się coraz mniej znacząca. Na przykład pociąg był postrzegany jako radykalne i niepokojące źródło zaniku bezpośredniego doświadczania czasoprzestrzeni (Schivelbusch 1987). Jak wiadomo, rozpoczęte w osiemnastym i nasilone w dwudziestym wieku masowe emigracje ludzi w poszukiwaniu pracy, ucieczka przed głodem, częste migracje z kolonii do metropolii sprawiły, że coraz więcej osób żyło jako stali cudzoziemcy. Urbanizacja, w słynnym argumentcie Georga Simmla, spowodowała wzrost szokujących doznań, które musiał przyjąć na siebie człowiek. Nie tylko samochody i reklamy, ale także zatrważająca liczba ludzkich twarzy widzianych każdego dnia sprawiły, że ludzie stali się coraz mniej otwarci na otaczający ich świat, ponieważ właśnie ten świat okazał się czymś, przed czym należało się chronić (Simmel 1971, 324–339; Benjamin 2003, 313–355). Nowe dyskursy dotyczące tożsamości rasowej i seksualnej stały się technologiami nowoczesnego państwa stosowanymi w szpitalach, więzieniach, szkołach i innych miejscach do identyfikacji i zarządzania ludźmi (Foucault 1987, 2009, 2010). Uzyskanie tożsamości, która wykluczała z bycia „normalnym”, niosło ze sobą utratę praw obywatelskich i/lub przywilejów z tym związanych, a także uczucie zagubienia, wyłączenie ze wspólnoty ludzkiej. Zgodnie z tym tokiem rozumowania Frantz Fanon na przykład opisywał doświadczenie zaklasyfikowania według rasy jako sytuację, w której jego ciało zostało na powrót „wybrakowane, zniekształcone, przebarwione, ubrane w kolor żałoby” (Fanon 1967, 109–140). Stale rozwijały się technologie prowadzenia wojny, a co za tym idzie, technologie zniszczenia. Skutkiem tego każda nowa wojna, począwszy od wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych aż do drugiej wojny światowej była wstrząsającym przejawem zdolności człowieka do niszczenia innych ludzi, a także przerażającą egzemplifikacją strat w wymiarze lokalnym i osobistym. Wystarczy tylko pomyśleć o tych,

3 O stwierdzeniu: „wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu” oraz *Manifestie komunistycznym* w odniesieniu do doświadczenia nowoczesności (nie tylko w nawiązaniu do religii), szerzej pisze Marshall Berman (2006). Prowokacyjną reakcją na stanowisko Bermana jest artykuł Perry’ego Andersona „Modernity and Revolution” (1992). Berman omawia destrukcyjny wpływ czynników modernizacji, ale kładzie szczególny nacisk na jej wyzwolńczy aspekt, przewyżczenie tradycji i nieustanną zmianę. Anderson sprzeciwiał się przede wszystkim liberalnemu odczytaniu pism Marksa przez Bermana. Przypominał także, że Marks i Engels pisząc, że to, co stałe, rozplywa się w powietrzu, mówili o konkretnych destrukcyjnych aspektach kapitalizmu, które mogą doprowadzić do jego zguby. O powiązaniach nowoczesności i modernizmu z religią pisał Harvie Ferguson (1995).

którzy utonęli w smutku po utracie dwudziestu milionów obywateli radzieckich. Co więcej, już sam nazistowski Holokaust wywołał tak wielkie poczucie utraty, że wydaje się przeczyć możliwości doświadczania i przeżywania żałoby (A. i M. Mitscherlich 1975).

Ten tok rozumowania można by kontynuować. W żadnym wypadku nie wyczerpałem tutaj sposobów, w jakie nowoczesność była doświadczana jako utrata. Chciałem jedynie zwrócić uwagę, że mamy – nawet na pierwszy rzut oka – więcej niż wystarczające dowody na to, że jednym z głównych problemów nowoczesności jest ciągłe borykanie się z utratami, z ich nową skalą, jakością i zakresem. I właśnie w tym kontekście teoria melancholii Freuda, usytuowana w koszmarze pierwszej wojny światowej, staje się czytelna i zaczyna wyglądać jak symptomatyczny tekst nowoczesności⁴.

Niemniej, nowoczesność odcisnęła także inne piętno, bardziej optymistyczne, utopijne, a nawet rewolucyjne. Jest rozumiana nie tylko jako doświadczenie czasowości i jako zespół przemian społecznych, ale także jako pewien projekt (Habermas 1997, 2005; Pippin 1991). W takim rozumieniu nowoczesność była czymś, co należało osiągnąć: „Il faut être absolutement moderne” („Trzeba być absolutnie nowoczesnym”) (Rimbaud 1999). Tak więc nowoczesność jako projekt jest ściśle powiązana z ideami, które określa się jako oświeceniowe: obietnicą nieskończonej ludzkiej doskonałości, postępem, demokracją i powszechną równością, samodzielnnością, życiem na wyższym poziomie związanym z osiągnięciami w zakresie medycyny, technologii, ekonomii – mówiąc w skrócie postępowanie i rozum, postęp poprzez rozum (Hamilton 1996, 19–54). Utopijny element projektu nowoczesności odegrał istotną rolę w większości transformacji politycznych dwudziestego wieku – począwszy od rewolucji bolszewickiej w Rosji, a na ruchu na rzecz praw obywatelskich w Stanach Zjednoczonych skończywszy. Ostatnio komponent ten został wykorzystany w retoryce związanej z ogromnym wsparciem przez państwo globalizacji kapitału (często zwanym po prostu „modernizacją”), a także w retoryce zorganizowanej opozycji wobec globalizacji, w kształcie, jaki osiągnęła do tej pory (przy odwoływaniu się do uniwersalnych praw człowieka, prawa samostanowienia lub też do racjonalnej dyskusji na temat powszechnego dobra wspólnego w opozycji do „wolnego

4 Zigmunt Freud jest autorem kilku tekstów dotyczących w sposób szczególny wojny i śmierci. Pisał w nich o „żałobie i melancholii”, a zwłaszcza o „myślach w czasie wojny i zagłady” i o „przemijaniu”. Freud podkreśla, że szokująca była nie tylko sama liczba ofiar, ale także nieoczekiwane i zupełne zaprzeczenie idei oświecenia i postępu pochodzące od człowieka zdolnego do masowej przemocy (Freud 1957, 1991).

rynku”). „Nowoczesność” zatem nie ma jednoznacznie określonego ideologicznego kontekstu i szczególnie ostatnio treść tego pojęcia podlega stałemu kwestionowaniu.

Jednak to właśnie utopijne obietnice modernizmu umieściły nowoczesny podmiot w tak kruchej i depresyjnej pozycji. Wszystko dlatego, że owe obietnice nie są nigdy spełnione. Za każdym razem, kiedy świat nie spełnia obietnic nowoczesności, sprawia, że wydaje się bezbarwny, przebrzmiały i nieprzynoszący korzyści – nawet jeśli (lub właśnie dlatego) na horyzoncie wyłania się perspektywa zmian. Istnieje niebezpieczeństwo, że pewien rodzaj przygnębiającej „wyuczzonej bezradności” jest ostateczną lekcją oczekiwaną przez miłośników projektu nowoczesności (Seligman 1975). Na domiar złego wydaje się, że im większe były nadzieje pokładane w nauce, technologii i w międzynarodowej współpracy, tym większa była gorycz porażki, z całkowicie nowoczesnym, biurokratycznie i administracyjnie dopracowanym projektem Holokaustu na czele. Silvan Tompkins wskazał, że tego rodzaju sytuacja, lokująca nas między „Niebem i Piekłem na ziemi” („Heaven and Hell on earth”), pomiędzy wielką nadzieją i katastrofalnym rozczarowaniem, jest paradygmatycznym „depresyjnym scenariuszem” (Kosofsky-Sedgwick i Frank 1995).

Twierdząc, że ta niepewna pozycja pomiędzy obietnicami nowoczesności i rzeczywistością modernizacji jest miejscem usytuowania samego modernizmu. W tym znaczeniu „modernizm” nie odnosi się do żadnej konkretnej rzeczy. Obejmuje szeroki zakres praktyk, które próbują w taki czy inny sposób wypełnić lukę między społecznymi realiami modernizacji a obietnicami projektu nowoczesności. Tego rodzaju praktyki znajdziemy nie tylko w literaturze, ale także w prawie czy w stosunkach międzynarodowych (Liga Narodów), w ekonomii (Keynes), w języku (esperanto), technologii (elektryfikacja, kino) itd. Oznacza to, że cały czas widzimy projekt modernizmu jako niezrealizowany, nadal trwający i ciągle możliwy do przeprowadzenia. Świadczy to również o tym, że obietnice nowoczesności wciąż odczuwane są jako istotne, aktualne i możliwe do osiągnięcia.

Chcę zatem jasno podkreślić, że nie rozumiem tutaj modernizmu jako określonego zespołu formalnych gestów (trudność, niereprezentowalność itd.) czy nawet konkretnego problemu reprezentacji, ani też jako estetycznej odpowiedzi na kluczowy czynnik historyczny (taki jak industrializacja, urbanizacja, wzrost znaczenia kultury masowej czy podniesienie kapitału). W zamian tego proponuję, by myśleć o modernizmie jako symbolicznej przestrzeni, w której dyskutowane, kontestowane, oceniane czy w inny sposób ponownie wyrażane jest to, co zalicza się do nowoczesności, to, czym jest lub powinna być nowoczesność

i dla kogo⁵. W odniesieniu do każdego możliwego rozumienia modernizmu, w każdym podsystemie społecznym, powinniśmy być w stanie zadać pytanie o to, jakie są istotne aspekty nowoczesności. A także o to, które spośród obietnic nowoczesności są wciąż uznawane za możliwe do spełnienia i jak dany modernizm jest (lub nie jest) napędzany ideą ich realizacji. To oznacza, że wszystkie modernizmy mają wspólną świadomość luki między obietnicami i społecznymi procesami nowoczesności. W ramach estetyki modernizmu świadomość ta implikuje stanowisko zajęte wobec tego, czym są istotne społeczne procesy i obietnice, a także przeświadczenie, że sztuka może i powinna zrobić coś, by tę lukę wypełnić.

Przełożyła Joanna Psiuk

5 W gruncie rzeczy może to być kontestacja, która najlepiej definiuje nowoczesność – moment, w którym „sztuka” powinna bądź nie być otwarcie zakwestionowana, kiedy jej rola nie służy już więcej podtrzymywaniu wiedzy czy instytucjonalizacji. Jak pisze Adorno: „Stało się oczywiste, że wszystko, co dotyczy sztuki, przestało być oczywiste, zarówno w obrębie jej samej, jak i w jej stosunku do całości, nawet jej racja istnienia” (1994, 3).

Wykaz literatury

- Adorno, Theodor W. 1994. *Teoria estetyczna*. Tłum. Krystyna Krzemieniowa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Anderson, Perry. 1992. „Modernity and Revolution.” W *A Zone of Engagement*. London: Verso.
- Benjamin, Walter. 2002. „The Storyteller: Observations on the Works of Nikolai Leskov.” W *Selected Writings*, vol. 3. Cambridge: Harvard University Press.
- Benjamin, Walter. 2003. „On Some Motifs in Baudelaire.” W *Selected Writings*, vol. 4. Cambridge: Harvard University Press.
- Berman, Marshall. 2006. „*Wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu*”: *Rzecz o doświadczeniu nowoczesności*. Tłum. Marcin Szuster. Kraków: Universitas.
- Calinescu, Matei. 1987. *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Fanon, Frantz. 1967. *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press.
- Ferguson, Harvie. 1995. *Melancholy and the Critique of Modernity: Soren Kierkegaard's Religious Psychology*. New York: Routledge.
- Foucault, Michel. 1987. *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*. Tłum. Helena Kęszycka. Warszawa: PIW.
- Foucault, Michel. 2009. *Nadzorować i karać: Narodziny więzienia*. Tłum. Tadeusz Komendant. Warszawa: Aletheia.
- Foucault, Michel. 2010. *Historia seksualności*. Tłum. Bogdan Banasiak, Tadeusz Komendant i Krzysztof Matuszewski. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Freud, Sigmund. 1957. „Thoughts for the Times on War and Death”, “On Transience.” W *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. 1. London: Hogarth Press.
- Freud, Zygmun. 1991. „Żaloba i melancholia.” Tłum. Barbara Kocowska. W *Zygmunt Freud: Człowiek i dzieło*, red. Kazimierz Pospiszyl. Wrocław: Ossolineum.
- Habermas, Jürgen. 1997. „Modernizm – niedokończony projekt.” Tłum. Małgorzata Łukasiewicz. W *Postmodernizm: Antologia przekładów*, red. Ryszard Nycz. Kraków: Baran i Suszczyński.
- Habermas, Jürgen. 2005. *Filozoficzny dyskurs nowoczesności*. Tłum. Małgorzata Łukasiewicz. Kraków: Universitas.
- Hamilton, Peter. 1996. „The Enlightenment and the Birth of Social Science.” W *Modernity: An Introduction of Modern Societies*, London: Blackwell.

- Harvey, David. 1989. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Jameson, Fredric. 2002. *A Singular Modernity*. London: Verso.
- Koselleck, Reinhart. 1985. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Tłum. Keith Tribe. Cambridge: MIT Press.
- Kosofsky-Sedgwick, Eve i Adam Frank. 1995. *Shame and Its Sisters: A Silvan Tomkins Reader*. Durham, NC: Duke University Press.
- Mitscherlich, Alexander i Margarete. 1975. *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*. New York: Grove Press.
- Osborne, Peter. 1995. *The Politics of Time: Modernity and Avant-Garde*. London: Verso.
- Pippin, Richard B. 1991. *Modernism as a Philosophical Problem*. Cambridge: Blackwell.
- Rimbaud, Arthur. 1999. *Sezon w piekle*. Tłum. Artur Międzyrzecki. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Schivelbusch, Wolfgang. 1987. *The Railway Journey*. Berkeley: University of California Press.
- Seligman, Martin. 1975. *Helplessness: On Depression, Development and Death*. New York: Freeman.
- Simmel, Georg. 1971. „The Metropolis and Mental Life.” W *Individuality and Social Form*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sobel, Dava. 1998. *W poszukiwaniu długości geograficznej*. Tłum. Jacek Bieroń. Poznań: Zys i S-ka.
- Taussing, Michael. 1980. *The Devil and Commodity Fetishism in South America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Taylor, Frederick Winslow. 1967. *The Principles of Scientific Management*. New York: Norton.

Jonathan Flatley – profesor języka angielskiego na Wayne State University w Detroit. W swoich badaniach zajmuje się nowoczesnością, melancholią i Rosją. Opublikował m.in. książkę *Affective Mapping: Melancholia and the Politics of Modernism*, której fragment prezentujemy. Niedługo ukaze się jego kolejna książka, *Like Andy Warhol*.

Dane adresowe:

Jonathan Flatley
College of Liberal Arts and Sciences
Wayne State University
10304.1, 5057 Woodward, Detroit, Michigan
e-mail: jonathanflatley@wayne.edu

Cytowanie: J. Flatley, *Nowoczesność i utrata*, „Praktyka Teoretyczna” nr 3(13)/2014, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr13_2014_Archeologies/10.Flatley.pdf, DOI 10.14746/pt.2014.3.10 (dostęp dzień miesiąc rok).

DOI: 10.14746/pt.2014.3.10

Summary:

The following text is a translation of fragment of Jonathan Flatley's book *Affective Mapping Melancholia and the Politics of Modernism*. The surprising claim of *Affective Mapping* is that dwelling on loss and melancholia is not necessarily depressing. Flatley argues that melancholy can lead people and writers to productively re-map their relationship to the world. Modernism is an accurate portrait of these processes and related consequences.

Keywords: modernity, modernism, loss, industrialization, modernization

www.praktykateoretyczna.pl